सिद्धी प्रकाशन

SIDDHI PUBLICATION

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड-431605 (महाराष्ट्र) भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

- Our Published Books -

- Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay | PhonePe | BHIM | 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)
Year - 7, Vol. I, Issue-XLVIII, February 2022

Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com
Mrs.Pallavi L Shete, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, (Sanskriti Public School), Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)
Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com
Mob : +91-9623979067

ISSN 2454-7905
9 772454 790004

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLVIII, February 2022

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - XLVIII Year – 7 Feb. 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete
Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar
(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com
Mob. No: +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, (Subbranch: Nanded) Men Branch : Hyderabad (AP)

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar** **Associate Professor** Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Prof. Dr. Durgadas D. Choudhari** Head Dept. of Economics Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr.Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept.of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani(MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat - Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

1. COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Nanded.

Subject: Submission of the article with the title ……

……..……...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN - 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Nanded.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We …….. the author/authors of the paper titled…….. ……authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ……..

Official Address :……..

…… **Pin** ……..

e-mail id :……..

Mobile and Phone No. : ……..

Signature of the Author(s) : ……..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Bela Nagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :**umbarkar.rajesh@yahoo.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :_____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

_____

_____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

_____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	**APPROACH OF HOMEOPATHY IN MANAGEMENT OF NEPHROLITHIASIS**	**Dr. Ratnaparkhi P. M.** **Dr. Padmashri Nilesh Samel**	01
02.	**HOMOEOPATHIC MANAGMENT OF IRON DEFICIENCY ANEMIA IN CHILDREN: A REVIEW**	**Dr. Anagha Beedkar** **Dr. Mahesh Kumar Samrite**	06
03.	**EFFECTIVENESS OF HOMOEOPATHIC REMEDIES IN TREATING RENAL CALCULI – A CASE DISCUSSION**	**Dr. Suresh V. Tathe** **Dr. Satwick Sistu**	09
04.	**STUDY OF MARKETING FUNCTIONS IN PERISHABLE & NON-PERISHABLE COMMODITIES: CASE OF NANDED & PARBHANI DISTRICT**	**Abhishek O. Gill** **Dr. G.P. Mudholkar**	14
05.	**REVIEW ON SICKLE CELL ANEMIA: A CURRENT SCENARIO FROM DHULIA DISTRICT (M.S.), INDIA**	**S. S. PATOLE**	32
06.	**"THE GENERAL ASPECTS OF HISTOMORPHOLOGY OF VIRUSES WITH THEIR HARMFUL AND HARMLESS EFFECTS"**	**Namrata Rajesh Dhanajkar**	38
07.	**A COMPARATIVE STUDY OF PERSONALITY AMONG SECONDARY SCHOOL STUDENTS OF PRIVATE AND GOVERNMENT SECTOR**	**Dr. Manoj Kumar maurya** **Gayatri Soni**	43
08.	**REGIONAL PARTIES IN INDIA-ISSUES AND CHALLENGES**	**Hamsa Ramakrishna**	53
09.	**CONTRIBUTION OF BUDDHIST THINKERS FOR THE WORLDSOCIETY: AN INTRODUCTION**	**Dr. SONAM ZANGPO**	60
10.	**MULTICULTURALISM IN HARI KUNZRU'S *TRANSMISSION***	**Mr. Mangesh Digambar Panchal**	66
11.	**ROLE OF WOMEN IN FREEDOM MOVEMENT IN INDIA: STRUGGLE & OPPORTUNITY**	**Gurpinder Kumar**	70
12.	**READING THE CHANNEL OF SKILLS**	**Dr. Chanchal Sharma**	76
13.	**'EFFECTS AND CHALLENGES OF ONLINE ADVERTISING'**	**Dharmendra Shakya**	79
14.	**IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION & YOGA IN DAILY HUMAN LIFE**	**Dr. Ganesh S. Solunke**	81
15.	**THE PORTRYAL OF INDIA AS NATION IN CRISIS IN ANANDMATH**	**Jadhav Jaishree Shivajirao**	83

16.	**STUDY OF EFFICTIVE BIOINOCULANTS ON ROOT-SHOOT BIOMASS OF SOYBEAN**	**Dr. Shital P. Gaikwad**	87
17.	**INTERCONNECTION BETWEEN FILM AND SOCIETY**	**Asst. Prof. Atish Chandrakant Akade**	90
18.	महिला सशक्तिकरण अवधारणा एवं चुनौतियाँ	डॉ. अनामिका प्रजापति	95
19.	**दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लियत**	**रामलखन पाल**	99
20.	**मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील राणीसावरगाव परिसराचे योगदान**	**प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने**	107
21.	**नॅक मुल्यांकित महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या वित्तीय व्यवस्थापनाचा अभ्यास**	डॉ. घोगरे गोविंद सूर्यभान प्रा. किर्दंत विलास गोपीनाथराव	110
22.	राजर्षी शाहू महारांजांचे आर्थिक विचार आणि कार्य	वाघ जालिंदर पांडुरंग	114
23.	**भारतातील गरीबी व दूष्काळ एक चिंतन संशोधक**	अमोल अशोक हिवराळे	119
24.	**शाश्वत विकासाच्या संदर्भात महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता**	**अमोल भा. सातपुते**	122
25.	**भारतीय कीर्तन परंपरेचा विचार**	**श्री ह.भ.प.वसुदेव पाटलोबा मुंडे**	128
26.	**भारतात करण्यात आलेले खाजगीकरणाचे प्रयत्न व त्याच्या अडचणी**	श्री पंकज पुरुषोत्तम मानकर	133
27.	**माणगाव परिषद 20 मार्च 1920 ते 20 मार्च 2020 शताब्दी वर्ष**	**डॉ. विलास भारतराव बनसोडे**	137
28.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या प्रेरणादायी विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	**डॉ. संभाजी संतोष पाटील**	140
29.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता**	***प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर नामदेव सोनवणे***	145
30.	**ग्रामीण भागातील अंगणवाडी सेविकांच्या समस्यांचा अभ्यास.... संदर्भ - ता. शिरूर (का).**	**प्रा. सय्यद अफरोज अहेमद**	151
31.	**रशिया युक्रेन युद्ध जागतिक अर्थव्यवस्थे वर परिणाम**	**डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर**	156
32.	**कौटिल्याचे राजकीय विचार**	**डॉ. बी. व्ही. डोंगरे (पाटील)**	161
33	**थोर समाज प्रबोधनकार राजा राममोहन रॉय यांच्या सामाजिक नेतृत्वाचा अभ्यास**	**डॉ. संभाजी संतोष पाटील**	165
34.	**मंगळवेढयाचा वारसा : एक ऐतिहासिक विश्लेषण**	**गडहिरे रावसाहेब तुळशिराम डॉ. एस. जी. जाधव**	169
35.	**STUDY THE EFFICACY OF LASUNADI GHRUT IN THE MANAGEMENT OF NASHTARTAVA (PCOS)**	**Dr. Shashikumar B. Wankhade Dr. Shruti S. Wankhade**	175
36.	**REVIEW OF GHRUTA KUMARI (ALOEVERA) AND ITS ANTI-HAIR-FALL PROPERTIES: A CASE STUDY**	**Dr. Girish Shriramrao Shrungarputale Vd. Manish Madhukar Hake**	181

37.	**CONCEPT OF SHADRASA AND THEIR EFFECT ON BODY ACCORDING TO AYURVEDIC VIEW: A REVIEW ARTICLE**	**Vd. Manish Madhukar Hake Dr. Girish Shriramrao Shrungarputale**	186
38.	**लोकसंख्येचा भस्मासुर : एक समस्या**	**प्रा. बाबुराव होनाजी राठोड**	192
39.	भारतातील पारंपारिक खेळ कबड्डी आणि खो–खो यांचा अभ्यास	प्रा. दिपक तोताराम सुर्यवंशी	197
40.	आधुनिक काळात महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	**सुरेखा नामदेवराव शिंगणकर**	201
41.	**सामाजिक समताः क्रांतीसूर्य महात्मा बसवेश्वर व भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे तौलनिक विचार**	**श्री. शिवशरण जी. रटकलकर**	205

APPROACH OF HOMEOPATHY IN MANAGEMENT OF NEPHROLITHIASIS

Dr. Ratnaparkhi P. M.
P.G. Guide
Dr. Padmashri Nilesh Samel
(M. D. Medicine PART II)
Gurumishri Homoepathic medical College, Shelgaon, Jalna.

ABSTRACT:

Nephrolithiasis designates the presence of calculi, single or simple or multiple, in the kidneys or the urinary tract. A calculus may form in the renal pelvis or in the bladder. It consists of a nucleus of organic material around which urinary salts are deposited in organic matter the salts, although crystalline in the form of amorphousgranules In the calculus.

KEY WORDS:

Nephrolithiasis, calculus. Urinary, kidney. Homeopathic Medicines amorphous granules.

INTRODUCTION:-

Nephrolithiasis is define as the occurrence of stone in the collecting system of the kidney.

AETIOPATHOGENESIS:-

The history of stone disease implies that many diverse factors. An analysis of epidemiological evidence, geographical location ethnic origin and emphasis the part played by environmental factors, Climate, Dietary ,Life style, Occupation, Water available for drinking Presence or absence of trace elements.The incidence of renal calculus in economically highly developed WesternCountries

Epidemiology:-

- In UK, the prevalence is about 1.2%, with a lifetime risk of developing a renal stone at age 60–70 of about 7% in men.
- In some regions, the risk is higher, most notably in countries like Saudi Arabia, where the lifetime risk of developing a renal stone in men aged 60–70 is just over 20%.
- In developing countries, bladder stones are common, particularly in children.
- This stone belt includes areas of northwestern part of India, Pakistan, Afghanistan, Iran, Iraq and Turkey, eastern Europe and the Middle East countries. Idiopathic renal lithiasis accounts for 60-80% of stone disease.Nephrolithiasis is a global diseases Incidence 1:1000/year peak onset 20 -35 years of age male :female3-4 :1 (eg. Dietary chain creasing body mass index) National health and nutritional examination survey data indicate 19 % men &9% women will devolepedatlist one stone during there lifetime 2 to 5 % of the asian population 8 to 15% of north Americans and Europeans.

The prevalence is 50% lower among black individuals then amongs white mailsage gp 20 to 30 % .The geographical peculiarities and qualities of drinking water in areas with aride climate favours stone formations.

AETIOLOGICAL CLASSIFICATION:-

- **Hypercalcemic states:-**

- Primary hyperparathyroidism, Immobilization, Hypervitaminosis D, Neoplasia, Milk alkali syndrome, Sarcoidosis.

Uric acid lithias:-

Distal renal tubular acidosis, Carbonic anhydrase inhibitors, Hyperoxaluria, Cystinuria, Xanthinuria.

DRUGS:- Indinavir,Triamterene, Acyclovir, Sulphonamides

Secondary Nephrolithiasis

Cystic renal diseases,Urinary diversion procedures Stents, suture materials ,Catheters.

PATHOPHYSIOLOGY:-

Saturation, MetastableState Supersaturation,Metastable State SupersaturationNidus – Injured Epithelium, Foreign Body Etc Deficiency Of Natural Inhibitors – Citrate Uropontin, Nephrocalc In Tamn Horse fall Protein. In secondary urolithiasis, infection or obstruction appear to be the primary cause of stone formation. Infection with bacterial organisms that produce urease, results in the breakdown of urea to ammonia resulting in liberation of bicarbonate. Thus the urine is alkalinizedAlkaline urine favours the precipitation of calcium, magnesium anammonium phosphate resulting in triple phosphate stones (struvite stones). These stones are less radiodense than pure calcium oxalate stones. They are often laminated and have branched or staghorn configuration.The stones that are formed in the dilated collecting system due to partial obstruction often contain phosphate.

Clinical Features-

- Patients may remain asymptomatic and stones may be detected incidentally on X-ray or during ultrasound examination.
- The most common symptom is colicky pain often associated with macroscopic or microscopic hematuria.
- Increased WBC excretion may be seen in many cases of stone diseasepain due to stone in renal pelvis is often abrupt in onset, intense in severity, intermittent and radiates from loin to groin.
- The intense pain usually subsides within 2 hours but may continue unabated for hours or days.The colic due to mid-ureteric stone is characterized by radiation to testes or labia.
- Bladder stone are usually associated with frequency, strangury, urgency or dysuria.
- The lower urinary symptoms are due to irritation of the trigone of the bladder bythestone.
- The patient may experience dull dragging suprapubic or perineal pain as well.
- Interrupted urinary stream may occur if the stone is moving freely in the bladder or partially impacted in the lower urinary tract.
- Symptoms like sweating, nausea and increased frequency also occur.
- Stone can cause obstruction, secondary infection, pyonephrosis and renal failure.
- Anuria may occur when the obstruction is bilateral and complete or if the urethra is totally blocked.

- When a patient presents with a history of not passing even a drop of urine, total obstruction should be ruled out by appropriate procedures.
- Even in the most severe forms of glomerulonephritis or tubular necrosis the urine output may be at least a few milliliters in 24 hours.
- Stones may be completely asymptomatic, even when causing obstruction and discovered during radiography for other reasons.
- While there may be symptoms referable to underlying disease (e.g hyperparathyroidism or gout), symptoms due to stones may be first manifestations of such illness.

Pain:

In one of the major symptoms. The classic pain is renal colic with a sever crescendo and decrescendo pattern beginning typically in costovertabral angle, proceeding to flank and anteriorly into suprapubic region and radiating to external genitalia.

- The pain may be excruciating and unbearable when it reaches its peak. Colic is associated mostly with stone in ureter causing obstruction and increased pressure behing stone.
- However pain may not of usual colicky variety, especially when constant discomfort, sometimes only a sense of awareness and even if more sever, the pain may not have spasmodic characteristic of colic.
- The distribution of pain is at times misleading: it may be limited to the back of abdomen, suggesting other illness. Patients with severe pain are restless and generally try unsuccessfully to obtain relief by changing position and by pacing the room. There is pallor, sweating and often vomiting and patients may groan in agony.

Urinary tract infection:

May be associated with stone. The presence of stone predisposes to infection, especially when it is located so that partial obstruction to flow of urine results.

- Sometimes infection is asymptomatic and sometimes it presents as classic clinical picture of acute pyelonephrities with pain chills, fever and pyuria.
- (The presence of urinary tract infection, whether associated with symptom of infection obstruction, or both constitutes an indication for an intravenous pyelogram in search for structural lesion including stones).
- Obstruction and infection can result in chronic parenchyma renal disease with functional deterioration.

Gross haematuria:

Even without pain may occur Microscopic haematuria without other manifestations may be due to silent stones.

CLINICAL RISK FACTORS:

- Occupation, family history, Diet ,Hydration ,Small bowel disease (i.b.d.) Medical conditions causing Hypercalcuria.
- Medical conditions causing aciduria Clinical Features Acute obstruction of ureter---severe colic Flank pain referred to genitalia .Nausea, vomiting may mislead and look like giproblem .Micro hematurialikely ,Chronic stone dis. tends to be associated with large or multiple stones ,Can be

little or no pain .May have impaired renal function, anemia, weight loss etc. Concomitant infection more likely Evaluation

Lab Diagnosis

- Urinalysis ,Urine Culture ,Urine Chemistry Of Calcium, Phosphorus ,Uric Acid, Oxalate, Cystine, Citrate ,Blood Urea ,Serum Creatinine, Serum Calcium, Uric Acid, Sodium, Potassium, Chloride ,Bicarbonate.
- X ray, USG KUB, CT KUB , Intravenous urography

Classification of the 'activity' of stone

- Surgically active stones
- Stone associated with colic
- Obstruction ,infection or bleeding

Management:-

Around 90% of stones of less than 4 mm diameter pass spontaneously, but only 10% of stones bigger than 6 mm, and these may require endoscopic surgical intervention.

- Patients with renal stones are at high risk of infection; if surgery is contemplated, it should be covered with appropriate antibiotics.
- Management of stone depends on the position, size, symptoms and the 'activity'.
- When a patient presents with acute or severe colicky pain, the management includes hydration and administration of analgesics, antispasmodics and relief of obstruction.Often the small calculi in the urinary tract are washed off, if the urine flow rate is increased with oral or intravenous fluid administration combined with antispasmodics and diuretics.

HOMOEOPATHIC THERAPUTICS:

SARSAPARILL :-

Severe, almost unbearable pain at conclusion or urination Passage of gravel or small calculi; renal colic; stone in bladder; bloody urine. Urine : bright and clear but irritating; scanty, slimy, flaky, sandy, copious, passed without sensationdeposits white sand.

BERBERIS VULGARIS :-

The renal or vesical symptoms predominate. Painin small of back; very sensitive to touch in renal region; < when sitting and lying, from jar, from fatigue. Renal colic, < left side.

- Sensation as if some urine remained after urinating.
- Urine with thick mucus and bright-red, mealy sediment.
- **NUX VOMICA**
- **HEDEOMA PULEGIOIDES**
- **OCIMUM CANUM**
- **CANTHARIS**
- **LYCOPODIUM**
- **PAREIRA BRAVA**
- **CALCAREA CARB**
- **DIOSCOREA VILLOSA**
- **EQUISETUM HYEM**

HOMOEOPATHIC CONCEPT OF ETIOLOGY OF STONES:

- **According to Hahnemann the cause of disease are of three types**
- Exciting caus
- Maintaining cause
- Fundamental cause

Dietary Modification

- The fluid intake is increased so that the urine volume is more than 2.5 litres in 24 hours.
- High fluid intake is encouraged to reduce the recurrence or growth of urinary stone.
- Animal proteins, dietary sodium, oxalate rich foods such as leafy vegetables, spinach, rhubarb, chocolate and nuts, carbonated beverages and excessive vitamin C intake should be avoided.
- Normal calcium intake should be encouraged.
- The administration of citrate or citrus fruits is also beneficial in patients with hypocitraturia.
- Hyperuricosuria is commonly encountered in patients with stone disease.
- At least 2 L output per day (intake 3–4 L): check with 24-hr urine collections
- Intake distributed throughout the day (especially before bed)
- Sodium:- Restrict intake.
- Protein:- Moderate, not high
- Calcium :-Maintain good calcium intake (calcium forms an insoluble salt with dietary oxalate, lowering oxalate absorption and excretion)
- Avoid calcium supplements separate from meals (increase calcium *excretion* without reducing oxalate excretion)
- Oxalate :-Avoid foods that are rich in oxalate (spinach, rhubarb)
- Avoid Vitamin D supplements (increase calcium absorption and excretion)
- Vitamin C supplementation (increases oxalate excretion)

REFERENCES:

1. Lindqvist K, Hellstrom M, Holmberg G, et al. Immediate versus deferred radiological investigation after acute renal colic: a prospective randomized study. Scand J Urol Nephrol. 2006;40:119-124.
2. Holdgate A, Pollock T. Systematic review of the relative efficacy of non-steroidal anti-inflammatory drugs and opioids in the treatment of acute renal colic. BMJ. 2004;328:1401.
3. Springhart WP, Marguet CG, Sur RL, et al. Forced versus minimal intravenous hydration in the management of acute renal colic: a randomized trial. J Endourol. 2006;20:713-716.
4. Hollingsworth JM, Rogers MAM, Kaufman SR, et al. Medical therapy to facilitate urinary stone passage: a meta-analysis. Lancet. 2006;368:1171-1179.
5. Kenny JE, Goldfarb DS. Update on the pathophysiology and management of uric acid renal stones. CurrRheumatol Rep. 2010;12:125-129. Review.
6. Moe OW, Pearle MS, Sakhaee K. Pharmacotherapy of urolithiasis: evidence from clinical trials. Kidney Int. 2011;79:385-392. Comprehensive review.
7. orcester EM, Coe FL. Calcium kidney stones. N Engl J Med. 2010;363:954-963. Clinical review.
8. Hahnemann S (1958) Organon der Heilkunst, 6th edn. Karl F. HaugVerlag, Ulm.
9. Riley DS (1994) A proving of Fumaria officinalis. Homeopathic Links 7:18–20
10. Riley D (1996) Proving methodology. Br Homeopath J 85:122–123

HOMOEOPATHIC MANAGMENT OF IRON DEFICIENCY ANEMIA IN CHILDREN: A REVIEW

Dr.Anagha Beedkar (Guide) **Dr. Mahesh Kumar Samrite**

Guru Mishri Homoeopathic College And Hospital, Shelgaon, Jalna.Maharastra, India-431202

ABSTRACT:-

Anemia may be defined either quantitatively or functionally (physiologically).The presence of anemia usually is determined by comparison of the patients hemoglobin with age specific and sex specific normal values. In Infancy, the major causes of iron deficiency anemia are a decrease of body iron by rapid growth and iron-poor diet. Iron deficiency is the single most common cause of anemia in the world.

KEYWORDS:-_Iron deficiency anemia Homoeopathic medicines.

INTRODUCTION:-

Iron deficiency anemia occurs when there is a decrease in total body content, severe enough to diminish erythropoietin and cause anemia. On an average, globally, 50% of the anemia is assumed to be attributable to iron deficiency in developing countries 30-70% of the population is Iron deficient.

In India, dietary insufficiency, hookworm infestation and lack of food fortification lead to a wide prevalence of Iron deficiency in infants, women and children.

A WHO expert group proposed that "anemia or deficiency should be considered to exist" when hemoglobin is below the following levels;-

Age	Hemoglobin(g/dl)	Hematocrit (%)
1. Children 6 month to 6 years	11g/dl	34%
2. Children 6 to 14 years	12g/dl	34%

ETIOLOGY- 1.Increased physiological requirement-

(a) Growth Spurts- Children between ages of 6 month to 2years and from 11-16years due to spurts of growth during these periods.

(b)Pregnancy

2.Pathological blood loss-

(a)Reproductive system menorrhagia

(b)GI tract bleeding:-Esophagitis, Esophageal Varices, Hiatus hernia, Peptic-ulcer, malabsorption, coeliac disease, Atrophic gastritis, Inflammatory bowel disease, Hemorrhoids, Cancer stomach, Colorectal Hereditary hemorrhagic telangiectasia,

(c)Dietary-

Vegans

Elderly

(d)Hookworm infection

3.Deficient storage-in premature and low birth weight infants, twin babies.

-perinatal hemorrhage, less fetal store due to iron deficiency in pregnant woman.

4.Defective diet-large amount of cereals unfortified with iron, large amount of cow's milk, large amount of carbohydrate, inadequate intake of leafy vegetables, fish, meat or egg.

5.Defective absorption-gastrointestinal abnormalities and infections and malabsorption syndromes.

CLINICAL FEATURES:-

The clinical features of Iron Deficiency Anemia are variable-Weakness, Fatigue, Inability to concentrate, Breathlessness, Pale skin, Headache, Bodyache, Leg cramps, Irregular heart beat(Tachycardia), Chest pain, Cardiac murmur, Dizziness, Giddiness, Drowsiness, Difficulty in swallowing, Mouth Soreness, Cold hand and feet, Angular stomatitis-Glossitis, Koilonychias and platinychia, Pica is seen in children, Brittle Nails and Hairs, Softening and curling of the nails called spooning Atrophy of papilla in tongue, Behavioral symptoms such as:-Irritability and anorexia.

DIAGNOSIS:-

Diagnosis of IDA can be made on the basis of Complete blood count and some blood serum test which may be seen in following forms:-

Hemoglobin Variably Reduced, Mean cell volume Reduced, Erythrocyte count Reduced, Blood Film-Hypochromia, microcytosis, oval and epithelial cell, poikilocytes in more sever cases,Leucocyte count differential-Normal or raised, Bone marrow iron stores-Empty, Plasma transferrin-Raised, Sr.ferritin-Reduced Plasma iron-Reduced,Total iron binding capacity(TIBC)-Increased

HOMOEOPATHIC MANAGEMENT:

curative medicines in Treatment For Iron Deficiency Anemia that works very well for Pediatric and all ages. Every remedy is carefully prescribed on the basis of the patient's history and the correct homoeopathic medicine can prevent spread of infection and unnecessary complications. Homoeopathic Treatment For Iron Deficiency Anemia is very subtle and gentle and brings immense relief to the patient without causing any side-effects.

Few of our amazing remedies include:

NATRIUM MURIATICUM

An alteration in the blood causing a condition of anemia and leukocytosis. A great remedy for certain forms of intermittent fever, anemia, chlorosis, many, disturbances of the alimentary tract and skin. Great debility; most weakness felt in the morning in bed. Coldness. Emaciation most notable in neck.

FERRUM METALICUM

The chlorosis of Ferrum is worse in winter. Anemia of young persons with flushed cheeks but pale lips, delicate girls, constipated with low spirits. Irregular distribution of blood. Pseudo-plethora. Pallor of skin, mucous membranes, face, alternating with flushes. Muscles flabby and relaxed. Orgasms of blood to face, chest, head, lungs, etc.Weakness from mere speaking or walking though looking strong. Red faced old men.

FERRUM PHOSPHORICA :-

The typical Ferrum phosphorica subject is not full blooded and robust, but nervous, sensitive, anemic with the false plethora and easy flushing of Ferrum. Ferrum phos. 3x increases hemoglobin. In pale, Anemic subjects, with violent local congestions. Hemorrhages, bright from any orifice.

CHINA:-

One of the Best Homeopathic medicines for Anemia following excessive bleedingAnaemia due to extreme blood loss is best treated with natural Homeopathic medicine China. The bleeding can be the result of a traumatic injury, excessive bleeding in periods or bleeding from any part of the body like throat, bowels, nose, etc. The person is exhausted and even fainting spells occur due to extreme anaemic conditions consequent to blood loss.

REFERANCES:-

1. Ghai.Essentials of Pediatrics,by Dr.OP Ghai
2.Nelson Essentials of pediatrics
3.Homoepathic Materia Medica, by Dr.William Boericke,MD
4.API Textbook of Medicine Published by Association of Physicians
5. K Park/Park's Textbook of Preventive And Social Medicine
6. Dr.Tirthankar Dutta/Principle of Pediatrics/new central book agency
7. ASPI F.Golwalla,Sharukh A.Golwalla/Golwalla's Medicine
8. Davidson's Principles and Practice of Medicine by Brian R.Waller,Nicki R.Colledgs.,Published by Elsevier Ltd
9.https://digiqure.com/blog/iron-deficiency-anemia

EFFECTIVENESS OF HOMOEOPATHIC REMEDIES IN TREATING RENAL CALCULI – A CASE DISCUSSION

Dr. Suresh V. Tathe
(HOD-Dept. of Medicine)
Dr. Satwick Sistu
(M.D Part-I Dept. of Medicine)
D.K.M.M. Homoeopathic Medical College, Aurangabad, Maharashtra.

INTRODUCTION :

Renal calculi are the condition where calculi or stones are formed in the urinary tract. The term kidney stone or "renal calculus" is generally used to refer to urolithiasis in any part of the urinary tract, however it is more suitably reserved for stones that are in the collecting duct of the kidney itself. The term **nephrolithiasis** is appropriately used to describe the condition of having kidney stones, and **ureterolithiasis** is appropriately used to describe the condition of having stones in the ureter.

Nephrolithiasis' is derived from Greek words 'Nephros' means 'kidney' and 'Lithos' means 'stone' together gives the meaning KIDNEY STONE.

Renal calculi are the common cause for haematuria and pain in the abdomen, flank or groin. The onset of pain is usually sudden, very severe colicky and not improved with change in position. Sometimes the pain radiated from back into the groin.

DEFINITION:

Urinary calculus is a stone-like body composed of urinary salts bound together by a colloid matrix of organic materials. It consists of a nucleus around which concentric layers of urinary salts are deposited.

DIETARY RISK FACTORS:

Red meat, fish, tomatoes, spinach, lack of Vit-A in food, inadequate hydration.

Complications: Obstruction, Hydronephrosis, Pyonephrosis, renal failure.

Investigations: CBC, RFT, X-ray KUB, USG Abdomen&Pelvis

MANAGEMENT:

Take plenty of water. Avoid Carbonated drinks & Calcium fortified drinks.

HOMOEOPATHIC THERAPEUTICS FOR RENAL CALCULI

1) **Berberis Vulgaris** :

Rapid change of symptoms-pains change in regard to place and character-thirst alternates with thirstlessness, hunger, and loss of appetite, etc. Burning pains. Sensation as if some urine remained after urinating. Urine with thick mucus and bright-red, mealy sediment. Bubbling, sore sensation in kidneys. Pain in bladder region. Pain in the thighs and loins on urinating. Frequent urination; urethra burns when not urinating.

2) **Cantharis**:

Over-sensitivenessof all parts. Raw, burning pains, Haemorrhages. Intolerable, constant urging to urinate is most characteristic. Dysuria, with other complaints. Intolerable urging and tenesmus. Nephritis with bloody urine. Violent paroxysms of cutting and burning in whole renal region, with painful urging to urinate; bloody urine, by drops. Intolerable tenesmus; cutting pain

before, during, and after urine. Urine scalds him, and is passed drop by drop. Constant desire to urinate. Membranous scales looking like bran in water. Urine jelly-like, shreddy.

3) **Pariera Brava** :

Sensation as if bladder were distended, with pain. Pain going down thigh. Black, bloody, thick mucous urine. Constant urging; great straining; pain down thighs during efforts to urinate. Can emit urine only when he goes on his knees, pressing head firmly against the floor. Feeling of the bladder being distended and neuralgic pain in the anterior crural region. Dribbling after micturition. Violent pain in glans penis. Itching along urethra; urethritis, with prostatic trouble. Inflammation of urethra; becomes almost cartilaginous.

4) **Lycopodium** :

Earthy complexion, uric acid diathesis. Symptoms characteristically run from right to left, acts especially on right side of body, and are worse from about 4 to 8 pm. In kidney affections, red sand in urine, backache, in renal region; worse before urination. Intolerant of cold drinks; craves everything warm. Pain in back before urinating; ceases after flow; slow in coming, must strain. Retention. Polyuria during the night. Heavy red sediment. Child cries before urinating.

5) **Sarsaparilla** :

Urine scanty, slimy, flaky, sandy, bloody. Gravel. Renal colic. Severe pain at conclusion of urination. Urine dribbles while sitting. Bladder distended and tender. Child screams before and while passing urine. Sand on diaper. Renal colic and dysuria in infants. Pain from right kidney downward. Tenesmus of bladder; urine passes in thin, feeble stream. Pain at meatus.

6) **Thuja** :

Urethra swollen inflamed. Urinary stream split and small. Sensation of trickling after urinating. Severe cutting after. Frequent micturition accompanying pains. Desire sudden and urgent, but cannot be controlled. Paralysis sphincter vesicae.

7) **OcimumCanum** :

To be remembered in diseases of the kidneys, bladder and urethra. Uric acid diathesis. Red sand in the urine is its chief characteristic, and frequently verified. Swelling of glands, inguinal and mammary. Renal colic, especially right side. Symptoms of renal calculus are pronounced. High acidity, formation of spike crystals of uric acid. Turbid, thick, purulent, bloody; brick-dust red or yellow sediment. Odour of musk. Pain in ureters. Cramps in kidneys.

Case Discussion

Priliminary Data:

Name of Patient :Mr. PPN.
Age/sex :50year/Male
Religion : Hindu
Occupation :Mason.
Marital Status : Married
Address : Aurangabad.
Provisional Diagnosis :B/L Renal Calculi.

Presenting complaints with history:

c/o Colicky Pain in Rt. Loin radiating to thighon&off since1month

*Inability to sit in a particular posture during pain episode associated with nausea, occasional vomiting.

*Painagg. by movement
Amel. by Bending forwards, lying on knees holding abdomen tightly
*Painful, Red sediment like urine during episode followed by 1-2days

Past history :

- H/o similar pain episode associatedwith vomitings& Haematuria 1month ago, using allopathic Rx but pain recurring. Urologist diagnosed as B/L multiple renal calculi advised surgery, patient was reluctant to go to surgery.
- H/o Malarial fever& Chicken pox in childhood, subsided with allopathic Rx

TREATMENTAL HISTORY :

- Medical : No H/o HTN/CAD/CVA/CKD/THYROID DYSFUNCTION
  Using allopathic Rx since 1month for Renal Calculi.
- Surgical : No surgical history

Family history :

- Father - Hypertensive, alive
- Mother- suffering with joint pains, alive
- Spouse - Healthy
- Children - 1 son - Healthy
- Siblings - 1 Younger sister &1 younger Brother - Healthy

Personal history:

- Appetite – Normal, Pt. limiting himself to eat with fear of pain
- Digestion – Good
- Desires- Spicy food
- Aversion – not specific
- Intolerance – not specific
- Thirst – Moderate. Takes large quantities at long intervals
- Stool – soft
- Urine –Red, sediment like, characteristic yet non offensive odour.
- Sweat – on exertion, scalp&forehead, hot sweat.
- Sleep – Refreshed
- Dreams – unremembered
- habits – takes tea 3-4 times/day
- Addictions – No
- Thermals - **CHILLY** (likes covering, Hot water bath, hot food & drinks)

Mental Generals:

- Anxiety about his health
- Loquacious, extrovert
- Forgetful

General Physical Examination:

- Physical makeup – Dark complexion,Blackish/Dark Hair
- Head – No Abnormality Detected (NAD)
- Neck - NAD
- Face – NAD
- Mouth – NAD

- Tongue –Moist, clean, pinkish
- Chest – NAD
- Abdomen - NAD
- Extremities – NAD
- Skin –NAD

Signs Of :

- Pallor – Absent
- Icterus – Absent
- Cyanosis – Absent
- Clubbing – Absent
- Oedema – Absent
- Lymphadenopathy – Absent

VITAL DATA:

O/E conscious, coherent
CVS - S1 & S2 Heard
Respiratory - BAE+ ; No added sounds
P/A – Tenderness in Rt. lower abdomen
B.P : 110/70mm Hg
P.R :90 bpm
R.R :22cycles/min
Temp : 97°F

Analysis of Symptoms:

Mental Generals:

- Anxiety about his health
- Loquacious, extrovert
- Forgetful

Physical Generals:

- Desires Spicy food
- Appetite – Normal, limiting himself with fear of pain & vomiting
- Thirst – Moderate. Takes large quantities at long intervals
- Urine red sediment like
- Sweat on exertion, profuse in scalp&forehead, hot
- Cant tolerate cold

Particulars:

- Colicky Pain in Rt. Loin radiating to thigh
- Pain agg. by movement
- Pain amel. by Bending forwards, lying on knees holding abdomen tightly
- Painful urination
- Red sediment like urine

- **Differential Diagnosis** :Acute Appendicitis, Renal Colic
- **Investigations :**CBP,USG ABDOMEN
- **Final Diagnosis :**B/L Renal Calculi
- **Remedy Selected with Potency :Ocimum Canum øon 30/8/21(10drops-BD water dose)**

Followup:

- **16/09/21:** No haematuria, No Dysuria, No vomiting 3 episodes of pain with reduced intensity than before. **Ocimum Canum ø(10drops-BD water dose)**
- **01/10/21:**No haematuria, No Dysuria, No vomiting 1 episode of painabd.4days ago with reduced intensity than before. **Ocimum Canum ø(10drops-BD water dose)**
- **20/10/21:** No haematuria, No Dysuria, No vomiting 1 episode of mild pain.**Ocimum Canum ø(10drops-OD water dose)**
- **10/11/21:**No episode of pain. No new complaints.**Sac.Lac**
- **01/12/21:**No episode of pain. No new complaints. Feeling better. **Sac.Lac**
  Advice: Repeat USG Abdomen.
- **18/12/21 : USG(17/12/21) Showing no renal calculi in both kidneys.**

Remedy Name	Oci	Nux-v	Lyc	Arg-n	Ars	Bell	Canth
Totality	10	14	16	14	12	12	12
Symptoms Covered	9	8	7	7	6	6	6
Kingdom							
[Murphy] [Mind]Anxiety, general:Health, about their: (86)		1	3	3	4	1	1
[Murphy] [Mind]Extroverted:Demonstrative, excessive: (8)						1	
[Murphy] [Mind]Memory, general, (see Memory, Weakness):Forgetfu...		1	3	2	1	2	2
[Murphy] [Urine]Odor, urine:Musk: (1)	1						
[Murphy] [Kidneys]Colic, kidney, pain, (see Stones): (67)	1	2	3	2	2	3	1
[Murphy] [Kidneys]Colic, kidney, pain, (see Stones):Right: (5)	1	1	2				
[Murphy] [Kidneys]Stones, kidney:Colic, from stones:Hematuria, wit...	1						
[Murphy] [Kidneys]Colic, kidney, pain, (see Stones):Vomiting, with: (1)	2						
[Murphy] [Kidneys]Stones, kidney:Pain, from:Hematuria, with: (1)	1						
[Murphy] [Urine]Sediment, in urine:Red: (128)	1	2	2	2	1	2	3
[Murphy] [Head]Perspiration, scalp:Forehead:Hot: (2)							
[Murphy] [Food]Thirst, general:Large, quantities, for:Long intervals, a...							
[Murphy] [Food]Spicy, general, (see Condiments, Highly seasoned):D...		2	1	1	2		
[Murphy] [Kidneys]Pain, kidneys:Motion, agg.: (16)		2		1			2
[Murphy] [Kidneys]Pain, kidneys:Lying, while:Knees and elbows, on, ...	1						
[Murphy] [Bladder]Urination, general:Painful, dysuria, urination: (184)	1	3	2	3	2	3	3
[Murphy] [Constitutions]Phlegmatic, constitutions:Cold, and chilly, al...							

REFERENCES:

1. Brian R. Walker, Nicki R. Colledge, Stuart H. Ralston, Ian D. Penman, Davidson's principles and practice of medicine, 22nd edition, Edinburgh London New York Oxford Philadelphia St Louis Sydney Toronto, Elsevier; 2014.
2. Dennis Kasper, Anthony Fauci, Stephen Hauser, Dan Longo, J. Jameson, Joseph Loscalzo-Harrison's Principles of Internal Medicine, 19th edition, New York Chicago San Francisco Athens London Madrid Mexico CityMilan New Delhi Singapore Sydney Toronto, McGraw-Hill; 2015.
3. Sri Ram Bhat M, SRB's Manual of surgery, 5th edition, India, Jaypee; 2016.
4. Homoeopathic therapeutics – the classical therapeutic hints by Samuel Lilienthal, 5th Edition, Noida; 2016.
5. W.Boericke, POCKET MANUAL OF HOMOEOPATHIC MATERIA MEDICA AND REPERTORY, 9th Edition, New Delhi, 1998.
6. https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/kidney-stones/symptoms-causes/syc-20355755

STUDY OF MARKETING FUNCTIONS IN PERISHABLE & NON-PERISHABLE COMMODITIES: CASE OF NANDED & PARBHANI DISTRICT

Abhishek O. Gill
Research Scholar, SCMS, SRTM University, Nanded

Dr. G.P. Mudholkar
Assistant Professor, SCMS, SRTM University, Nanded

ABSTRACT

Few studies have been made of how farmers practiceof marketing functions. Most research and teaching have focused on the whole marketing analysis very few have focused on marketing functions. Current research paper reviews and evaluates a set of fourteen marketing functions: buying of inputs; selling of outputs;risk; scientific knowledge; innovative packaging; processing or value addition; standardisation &grading; proper transportation; proper market intelligence &information; proper storage &warehousing; marketable surplus to sell; marketing training; adequate credit or financing; sources of credit.The relevancy of this view of farmers practice of marketing functionsis tested through a series of survey method supported by questionnaire. Based on these observations, the farmers practice of marketing functions is studied using Likert scale. In addition, we note that farmers continually update their farmers practice of marketing functions whilechangingproduction agricultural process. Suggestions of this study are discussed further.

KEYWORDS: agricultural marketing, marketing functions, perishable & non-perishable commodities

INTRODUCTION:

The term market is used in a variety of ways. Haats, Mandi, and Bazaar are words used in India to describe marketplaces. The following are some examples of marketing definitions:

a) A location or structure where goods are purchased and sold, such as a supermarket;
b) A realm or region where pricing affects buyers and sellers, such as wheat and cotton markets; Indian and Asian markets, and so on.
c) A social institution that facilitates the exchange of goods between buyers and sellers by performing tasks and providing facilities. BSE, for example, and NSE
d) A stage or a route of profitable activity, such as a boring or booming market.

The following are some of the definitions:

- The market, according to Philip Kotler, is a place where prospective transactions may take place.
- According to the American Marketing Association, a market is defined as the total demand for A product from prospective customers.

A market is characterized by the presence of basic supply and demand dynamics and is not restricted to a specific geographic location.

Marketing is a term that refers to the actions that a business engages in to encourage the purchase or sale of a product or service. Advertising, selling, and delivering goods to customers or other companies are all examples of marketing. Affiliates do some marketing on behalf of a business. Professionals in a corporation's marketing and promotion divisions use advertising to capture the

attention of important prospective audiences. Promotions are audience-specific and may include celebrity endorsements, distinctive phrases or slogans, noteworthy packaging or graphic designs, and general media exposure.

Marketing as a discipline encompasses all of the activities that a business does to attract and retain consumers. Networking with prospective or previous customers is also part of the job description, and may involve sending thank you letters, playing golf with prospective clients, promptly answering calls and emails, and meeting with clients for coffee or a meal. At its most fundamental level, marketing aims to connect a company's goods and services with consumers who want access to them. At the end of the day, matching goods to consumers ensures profitability. The Four Ps of marketing are product, pricing, placement, and promotion. The Four Ps together comprise the critical mix that a business must use while marketing a product or service. In the 1950s, Neil Borden popularized the marketing mix and the Four Ps concept.

Approaches in Study of Marketing :

The study of marketing has different approaches. Some also refer it distribution with help of intermediaries. Some consider it as the behaviour of commodity movement and its mode of movement commenced by people involved in it. The aforesaid approaches have been classified as follows:

1) Product or Commodity Approach: This method is centered on a single product or commodity that serves as the primary subject of research. It flows through the market from the original manufacturer to the final customer. Under this strategy, marketing and all related activities are centered on the product. It comprises the source of supply, marketing organisation, intermediaries that distribute the goods, and market characteristics.
2) Institutional Approach: Additionally, it is referred to as the middleman or intermediate method. This method focuses on the activity study of various institutions, their issues, and their ways of operation as they relate to product marketing. These institutions include wholesalers, retailers, and importers, among others. These entities are tasked with the responsibility of executing what are referred to as marketing functions.
3) Functional Approach: This strategy emphasizes the many marketing functions. This method examines each function in depth in order to determine its nature, significance, and applications. These tasks include product acquisition, sale, standardization, storage, transportation, promotion, packaging, and pricing. The term "marketing" here refers to the purchasing and selling of goods and services.
4) Decision-Making Approach/Management Approach: This strategy places a premium on management's decision-making role in marketing operations. Each company has unique challenges and opportunities, and managers may encounter a variety of variables contributing to those challenges. These variables were classified as controllable and uncontrolled. Controllable Factors are those that are internal to the business and can be managed by management. Uncontrollable Factors are external to the business and are beyond management's control. This method examines uncontrolled variables from a practical standpoint rather than a theoretical one.
5) Societal Approach: Today's business is oriented on societal needs. This strategy places a premium on environmental issues. To put it another way, this strategy takes into account the interconnections between environmental variables and marketing decision-making. Phillip Kotler

took into account a variety of environmental variables, including political, ecological, sociological, legal, technological, and cultural.

6) Systems Approach: Sociological thinking in the contemporary era has shown that society accomplishes its goals via the development of linked systems of activity. Marketing is a social system aimed at attaining a desirable quality of living via the purchase of products and services. A marketing system is a subset of the overall marketing system of a country. It must find a niche inside it or expand its horizons by pioneering new activities within the established system.

Marketing Functions

Any single activity executed in transferring a product from producer to the final consumer is termed as a marketing function. Marketing Functions are combination of three dimensions: time, space and form. The marketing functions may be classified in various ways.

Kohls and Uhl have classified marketing functions as follows:

Physical Functions	Exchange Functions	Facilitative Functions
Storage and Warehousing Grading Processing Transportation	Buying &selling	Standardization of grades Financing Risk Taking Dissemination of Market Information

Huegy and Mitchell have classified marketing functions as follows: [4,5]

Physical Movement Functions	Ownership Movement Functions	Market Management Functions
Storage Packing Transportation Grading Distribution	Determining Need Creating Demand Finding Buyers and Sellers Negotiation of Price Rendering Advice Transferring the Title to Goods	Formulating Policies Financing Providing organization Supervision Accounting Securing Information

Thomsen has classified marketing functions as follows:

Primary Functions	Secondary Functions	Tertiary Functions
Processing Distribution	Packing or Packaging Transportation Grading, Standardization & Quality Control Storage & Warehousing Price Determination Risk Taking Financing Buying & Selling Demand Creation Dissemination of Market Information	Banking Insurance Communications Energy Supply

RESEARCH METHODOLOGY :

The present research was conducted using a survey method in the Nanded & Parbhani districts of Maharashtra State among the farmers. In this research, the simple random sampling method was used. The sample size was 400 according to the Yamane (1967:886). Questionnaires were collected. In each group, 100 questionnaires were completed according to the population of farmers in that district. The questionnaires were completed only by farmers who were the producing

perishable & non-perishable agricultural commodities. The data were collected through a structured questionnaire.

As per the Agriculture Census 2010-11 (Phase-I) Maharashtra State Report on Number and Area of Operational Holdings, the reported number of farmers in Nanded & Parbhani district are 5,82,200 & 3,47,918 respectively. So total number of farmers in both districts is 9,30,118.

Table 1 Sample size for big population by Yamane (1967:886)

Size of Population (N)	Sample Size (n) for Precision (E) of:			
	±3%	±5%	±7%	±10%
500	A	222	145	83
600	A	240	152	86
700	A	255	158	88
800	A	267	163	89
900	A	277	166	90
1,000	A	286	169	91
2,000	714	333	185	95
3,000	811	353	191	97
4,000	870	364	194	98
5,000	909	370	196	98
6,000	938	375	197	98
7,000	959	378	198	99
8,000	976	381	199	99
9,000	989	383	200	99
10,000	1,000	385	200	99
15,000	1,034	390	201	99
20,000	1,053	392	204	100
25,000	1,064	394	204	100
50,000	1,087	397	204	100
100,000	1,099	398	204	100
>100,000	1,111	400	204	100

The fourteen marketing functions were considered while collecting the data through a series of survey method supported by questionnaire. These fourteen marketing functionsare: buying of inputs; selling of outputs;risk; scientific knowledge; innovative packaging; processing or value addition; standardisation &grading; proper transportation; proper market intelligence &information; proper storage &warehousing; marketable surplus to sell; marketing training; adequate credit or financing;and sources of credit. Based on these observations, the present marketing functions are studied Likert scale. The data was conducted from time period of 2019-20 to 2020-21.

ANALYSIS & INTERPRETATION:

1. Buying of inputs

Table No. 6.22 Buying of inputs

Particular	Dist.	f / %	SA	A	N	D	SD	Total
Perishable Commodities	Nanded	f	22	19	26	23	10	100
		%	22	19	26	23	10	100
	Parbhani	f	36	17	24	12	11	100

		%	36	17	24	12	11	100
	Total	*f*	58	36	50	35	21	200
		%	29.0%	18.0%	25.0%	17.5%	10.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	47	18	9	24	2	100
		%	47	18	9	24	2	100
	Parbhani	*f*	52	37	3	7	1	100
		%	52	37	3	7	1	100
	Total	*f*	99	55	12	31	3	200
		%	49.5%	27.5%	6.0%	15.5%	1.5%	100.0%
(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly Disagree)								

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - buying of inputs, following facts had been observed. From the Table No. 6.22. It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 22, 19, 26, 23, 10 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 36, 17, 24, 12, 11 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 47 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 28 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 47, 18, 9, 24, 2 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 52, 37, 3, 7, 1 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 77 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 17 %.

2. Selling of Outputs

Table No. 6.23 Selling of Outputs

Particular	Dist.	*f* / %	SA	A	N	D	SD	Total
Perishable Commodities	Nanded	*f*	39	22	19	17	3	100
		%	39	22	19	17	3	100
	Parbhani	*f*	33	40	12	9	6	100
		%	33	40	12	9	6	100
	Total	*f*	72	62	31	26	9	200
		%	36.0%	31.0%	15.5%	13.0%	4.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	52	40	6	0	2	100
		%	52	40	6	0	2	100
	Parbhani	*f*	69	9	10	5	7	100
		%	69	9	10	5	7	100
	Total	*f*	121	49	16	5	9	200
		%	60.5%	24.5%	8.0%	2.5%	4.5%	100.0%
(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly Disagree)								

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - Selling of Outputs, following facts had been observed. From the Table No. 6.23. It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to

39, 22, 19, 17, 3 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 33, 40, 12, 9, 6 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 67 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 17.5 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 52, 40, 6, 0, 2 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 69, 9, 10, 5, 7 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 85 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 7 %.

3. Risk

Table No. 6.24 More Risk

Particular	Dist.	*f* / %	SA	A	N	D	SD	Total
Perishable Commodities	Nanded	*f*	47	18	6	16	13	100
		%	47	18	6	16	13	100
	Parbhani	*f*	71	14	9	5	1	100
		%	71	14	9	5	1	100
	Total	*f*	118	32	15	21	14	200
		%	59.0%	16.0%	7.5%	10.5%	7.0%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	26	19	23	12	20	100
		%	26	19	23	12	20	100
	Parbhani	*f*	38	29	13	8	12	100
		%	38	29	13	8	12	100
	Total	*f*	64	48	36	20	32	200
		%	32.0%	24.0%	18.0%	10.0%	16.0%	100.0%

(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly Disagree)

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - more risk, following facts had been observed. From the Table No. 6.24; It can be interpreted that, In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 47,18,6,16,13 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 71,14,9,5,1 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 75 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 17.5 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 26,19,23,12,20 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 38,29,13,8,12 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 56 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 26 %.

4. Scientific knowledge

Table No. 6.25 Scientific knowledge

Particular	Dist.	*f* /	SA	A	N	D	SD	Total

		%						
Perishable Commodities	Nanded	*f*	36	19	7	20	18	100
		%	36	19	7	20	18	100
	Parbhani	*f*	42	14	18	13	13	100
		%	42	14	18	13	13	100
	Total	*f*	78	33	25	33	31	200
		%	39.0%	16.5%	12.5%	16.5%	15.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	19	13	22	26	20	100
		%	19	13	22	26	20	100
	Parbhani	*f*	47	16	4	30	3	100
		%	47	16	4	30	3	100
	Total	*f*	66	29	26	56	23	200
		%	33.0%	14.5%	13.0%	28.0%	11.5%	100.0%
(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly Disagree)								

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - scientific knowledge, following facts had been observed. From the Table No. 6.25, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 36, 19, 7, 20, 18 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 42, 14, 18, 13, 13 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 55.5 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 32 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 19, 13, 22, 26, 20 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 47, 16, 4, 30, 3 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 47.5 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 39.5 %.

5. Innovative Packaging

Table No. 6.26 Innovative Packaging

Particular	**Dist.**	***f* / %**	**SA**	**A**	**N**	**D**	**SD**	**Total**
Perishable Commodities	Nanded	*f*	24	19	17	30	10	100
		%	24	19	17	30	10	100
	Parbhani	*f*	36	17	29	12	6	100
		%	36	17	29	12	6	100
	Total	*f*	60	36	46	42	16	200
		%	30.0%	18.0%	23.0%	21.0%	8.0%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	82	7	7	0	4	100
		%	82	7	7	0	4	100
	Parbhani	*f*	77	4	12	7	0	100
		%	77	4	12	7	0	100
	Total	*f*	159	11	19	7	4	200
		%	79.5%	5.5%	9.5%	3.5%	2.0%	100.0%
(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly								

Disagree)

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - innovative packaging, following facts had been observed. From the Table No. 6.26, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 24, 19, 17, 30, 10 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 36, 17, 29, 12, 6 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 48 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 29 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 82, 7, 7, 0, 4 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 77, 4, 12, 7, 0 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 85 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 5.5 %.

6. Processing or Value Addition

Table No. 6.27 Processing or Value Addition

Particular	Dist.	*f* / %	SA	A	N	D	SD	Total
Perishable Commodities	Nanded	*f*	34	16	20	11	19	100
		%	34	16	20	11	19	100
	Parbhani	*f*	29	16	36	9	10	100
		%	29	16	36	9	10	100
	Total	*f*	63	32	56	20	29	200
		%	31.5%	16.0%	28.0%	10.0%	14.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	52	19	21	6	2	100
		%	52	19	21	6	2	100
	Parbhani	*f*	76	14	9	0	1	100
		%	76	14	9	0	1	100
	Total	*f*	128	33	30	6	3	200
		%	64.0%	16.5%	15.0%	3.0%	1.5%	100.0%

(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly Disagree)

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - processing or value addition, following facts had been observed. From the Table No. 6.27, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 34, 16, 20, 11, 19 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 29, 16, 36, 9, 10 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 47.5 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 24.5 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 52, 19, 21, 6, 2 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 76, 14, 9, 0, 1 percent respectively. Collectively from both the districts,

farmers with agreement computed to 80.5 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 4.5 %.

7. Standardisation & Grading

Table No. 6.28 Standardisation & Grading

Particular	Dist.	*f* / %	SA	A	N	D	SD	Total
Perishable Commodities	Nanded	*f*	22	19	17	29	13	100
		%	22	19	17	29	13	100
	Parbhani	*f*	18	14	28	19	21	100
		%	18	14	28	19	21	100
	Total	*f*	40	33	45	48	34	200
		%	20.0%	16.5%	22.5%	24.0%	17.0%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	46	37	5	6	6	100
		%	46	37	5	6	6	100
	Parbhani	*f*	59	12	8	10	11	100
		%	59	12	8	10	11	100
	Total	*f*	105	49	13	16	17	200
		%	52.5%	24.5%	6.5%	8.0%	8.5%	100.0%

(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly Disagree)

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - standardisation & grading, following facts had been observed. From the Table No. 6.28, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 22, 19, 17, 29, 13 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 18, 14, 28, 19, 21 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 36.5 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 41 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 46, 37, 5, 6, 6 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 59, 12, 8, 10, 11 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 77 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 16.5 %.

8. Proper Transportation

Table No. 6.29 Proper Transportation

Particular	Dist.	*f* / %	SA	A	N	D	SD	Total
Perishable Commodities	Nanded	*f*	46	19	12	14	9	100
		%	46	19	12	14	9	100
	Parbhani	*f*	69	12	8	9	2	100
		%	69	12	8	9	2	100
	Total	*f*	115	31	20	23	11	200
		%	57.5%	15.5%	10.0%	11.5%	5.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	32	19	23	20	6	100
		%	32	19	23	20	6	100
	Parbhani	*f*	40	9	16	19	16	100

		%	40	9	16	19	16	100
	Total	f	72	28	39	39	22	200
		%	36.0%	14.0%	19.5%	19.5%	11.0%	100.0%
(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly Disagree)								

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - proper transportation, following facts had been observed. From the Table No. 6.29, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 46, 19, 12, 14, 9 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 69, 12, 8, 9, 2 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 73 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 17 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 32, 19, 23, 20, 6 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 40, 9, 16, 19, 16 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 50 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 30.5 %.

9. Proper Market Intelligence & Information

Table No. 6.30 Proper Market Intelligence & Information

Particular	**Dist.**	***f* / %**	**SA**	**A**	**N**	**D**	**SD**	**Total**
Perishable Commodities	Nanded	f	24	29	27	12	8	100
		%	24	29	27	12	8	100
	Parbhani	f	28	17	16	26	13	100
		%	28	17	16	26	13	100
	Total	f	52	46	43	38	21	200
		%	26.0%	23.0%	21.5%	19.0%	10.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	f	46	19	15	5	15	100
		%	46	19	15	5	15	100
	Parbhani	f	39	20	26	9	6	100
		%	39	20	26	9	6	100
	Total	f	85	39	41	14	21	200
		%	42.5%	19.5%	20.5%	7.0%	10.5%	100.0%
(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly Disagree)								

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - proper market intelligence & information, following facts had been observed. From the Table No. 6.30, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 24, 29, 27, 12, 8 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated

to 28, 17, 16, 26, 13 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 49 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 29.5 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 46, 19, 15, 5, 15 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 39, 20, 26, 9, 6 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 62 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 17.5 %.

10. Proper Storage & Warehousing

Table No. 6.31 Proper Storage & Warehousing

Particular	Dist.	*f* / %	SA	A	N	D	SD	Total
Perishable Commodities	Nanded	*f*	49	26	10	10	5	100
		%	49	26	10	10	5	100
	Parbhani	*f*	78	8	9	5	0	100
		%	78	8	9	5	0	100
	Total	*f*	127	34	19	15	5	200
		%	63.5%	17.0%	9.5%	7.5%	2.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	29	16	28	17	10	100
		%	29	16	28	17	10	100
	Parbhani	*f*	37	12	24	16	11	100
		%	37	12	24	16	11	100
	Total	*f*	66	28	52	33	21	200
		%	33.0%	14.0%	26.0%	16.5%	10.5%	100.0%

(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly Disagree)

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - proper storage & warehousing, following facts had been observed. From the Table No. 6.31, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 49, 26, 10, 10, 5 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 78, 8, 9, 5, 0 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 80.5 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 10 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 29, 16, 28, 17, 10 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 37, 12, 24, 16, 11 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 47 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 27 %.

11. Marketable Surplus to sell

Table No. 6.32 Marketable Surplus for selling

Particular	Dist.	*f* / %	Upto 25%	26-50 %	51-75%	76-99%	100%	Total
Perishable Commodities	Nanded	*f*	0	0	2	18	80	100
		%	0	0	2	18	80	100
	Parbhani	*f*	0	0	4	5	91	100
		%	0	0	4	5	91	100
	Total	*f*	0	0	6	23	171	200
		%	0.0%	0.0%	3.0%	11.5%	85.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	18	45	3	5	29	100
		%	18	45	3	5	29	100
	Parbhani	*f*	29	13	27	8	23	100
		%	29	13	27	8	23	100
	Total	*f*	47	58	30	13	52	200
		%	23.5%	29.0%	15.0%	6.5%	26.0%	100.0%

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - marketable surplus to sell, following facts had been observed. From the Table No. 6.32, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with selling surplus Upto 25%, 26-50 %, 51-75%, 76-99%, 100% farmers count to 0, 0, 2, 18, 80 percent respectively; whereas Parbhani District farmers selling surplus Upto 25%, 26-50 %, 51-75%, 76-99%, 100% farmers enumerated to 0, 0, 4, 5, 91 percent respectively. Collectively from both the districts, majority of farmers selling 100% surplus computed to 85.5%.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with selling surplus Upto 25%, 26-50 %, 51-75%, 76-99%, 100% farmers count to 18, 45, 3, 5, 29 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with selling surplus Upto 25%, 26-50 %, 51-75%, 76-99%, 100% farmers enumerated to 29, 13, 27, 8, 23 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 52.5 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 32.5 %.

12. Marketing Training

Table No. 6.33 Marketing Training

Particular	Dist.	*f* / %	None	One	1 To 3	3 To 5	More Than 5	Total
Perishable Commodities	Nanded	*f*	66	13	8	9	4	100
		%	66	13	8	9	4	100
	Parbhani	*f*	71	9	6	7	7	100
		%	71	9	6	7	7	100
	Total	*f*	137	22	14	16	11	200
		%	68.5%	11.0 %	7.0%	8.0%	5.5%	100.0 %
Non-Perishable	Nanded	*f*	64	10	9	10	7	100
		%	64	10	9	10	7	100

Commodities	Parbhani	*f*	56	17	8	6	13	100
		%	56	17	8	6	13	100
	Total	*f*	120	27	17	16	20	200
		%	60.0%	13.5 %	8.5%	8.0%	10.0 %	100.0 %

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - marketing training, following facts had been observed. From the Table No. 6.33, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with number of marketing training taken as None, One, 1 To 3, 3 To 5, More Than 5 counts to 66, 13, 8, 9, 4 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with number of marketing training taken as None, One, 1 To 3, 3 To 5, More Than 5 enumerated to 71, 9, 6, 7, 7 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with majority are computed to 68.5 % to None & farmers with one training are summed up to 11%

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with number of marketing training taken as None, One, 1 To 3, 3 To 5, More Than 5 counts to 64, 10, 9, 10, 7 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with number of marketing training taken as None, One, 1 To 3, 3 To 5, More Than 5 enumerated to 56, 17, 8, 6, 13 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with majority are computed to 60 % to None & farmers with one training are summed up to 13.5%.

13. Adequate Credit or Financing

Table No. 6.34 Adequate Credit or Financing

Particular	Dist.	*f* / %	SA	A	N	D	SD	Total
Perishable Commodities	Nanded	*f*	43	10	27	11	9	100
		%	43	10	27	11	9	100
	Parbhani	*f*	47	13	18	12	10	100
		%	47	13	18	12	10	100
	Total	*f*	90	23	45	23	19	200
		%	45.0%	11.5%	22.5%	11.5%	9.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	69	9	13	4	5	100
		%	69	9	13	4	5	100
	Parbhani	*f*	85	3	7	5	0	100
		%	85	3	7	5	0	100
	Total	*f*	154	12	20	9	5	200
		%	77.0%	6.0%	10.0%	4.5%	2.5%	100.0%

(SA - Strongly Agree; A - Agree; N - Neutral; D - Disagree; SD - Strongly Disagree)

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - adequate credit or financing, following facts had been observed. From the Table No. 6.34, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 43, 10, 27, 11, 9 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 47, 13, 18, 12, 10

percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 56.5 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 21 %

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers counts to 69, 9, 13, 4, 5 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 85, 3, 7, 5, 0 percent respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 83 % & farmers with opinion of disagreement are summed up to 7 %.

14. Sources of Credit

Table No. 6.35 Sources of Credit

Particular	Dist.	*f* / %	OAI	FR	ML	NB	CP	Total
Perishable Commodities	Nanded	*f*	19	7	58	4	12	100
		%	19	7	58	4	12	100
	Parbhani	*f*	36	5	47	3	9	100
		%	36	5	47	3	9	100
	Total	*f*	55	12	105	7	21	200
		%	27.5%	6.0%	52.5%	3.5%	10.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	*f*	14	3	69	6	8	100
		%	14	3	69	6	8	100
	Parbhani	*f*	17	9	71	0	3	100
		%	17	9	71	0	3	100
	Total	*f*	31	12	140	6	11	200
		%	15.5%	6.0%	70.0%	3.0%	5.5%	100.0%

OAI = Own Agri Income; F/R = Friends/ Relatives; ML = Money Lenders; NB = National Bank; CP = Co-operatives

Source: Field Survey

In the marketing functions variable - sources of credit, following facts had been observed. From the Table No. 6.35, It can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District farmers with source of credit as Own Agri Income, Friends/ Relatives, Money Lenders, National Bank, Co-operatives counts to 19, 7, 58, 4, 12 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with source of credit as Own Agri Income, Friends/ Relatives, Money Lenders, National Bank, Co-operatives enumerated to 36, 5, 47, 3, 9 percent respectively.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers with source of credit as Own Agri Income, Friends/ Relatives, Money Lenders, National Bank, Co-operatives counts to 14, 3, 69, 6, 8 percent respectively; whereas Parbhani District farmers with source of credit as Own Agri Income, Friends/ Relatives, Money Lenders, National Bank, Co-operatives enumerated to 17, 9, 71, 0, 3 percent respectively.

MAJOR FINDINGS

1. Buying of inputs

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 22, 19, 26, 23, 10 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 36, 17, 24, 12, 11 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 47 % & farmers with opinion of disagreement are added to 28 %In Non-Perishable Commodities, Nanded District counts to 47, 18, 9, 24, 2 % while Parbhani District

farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 52, 37, 3, 7, 1 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 77 % & farmers with opinion of disagreement are added to 17 %.

2. Selling of Outputs

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 39, 22, 19, 17, 3 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 33, 40, 12, 9, 6 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 67 % & farmers with opinion of disagreement are added to 17.5 %. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 52, 40, 6, 0, 2 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 69, 9, 10, 5, 7 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 85 % & farmers with opinion of disagreement are added to 7 %.

3. More Risk

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 47,18,6,16,13 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 71,14,9,5,1 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 75 % & farmers with opinion of disagreement are added to 17.5 %. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 26,19,23,12,20 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 38,29,13,8,12 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 56 % & farmers with opinion of disagreement are added to 26 %.

4. Scientific knowledge

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 36, 19, 7, 20, 18 % while Parbhani District farmers enumerated to 42, 14, 18, 13, 13 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 55.5 % & farmers with opinion of disagreement are added to 32 %. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 19, 13, 22, 26, 20 % while Parbhani District farmers enumerated to 47, 16, 4, 30, 3 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 47.5 % & farmers with opinion of disagreement are added to 39.5 %.

5. Innovative Packaging

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 24, 19, 17, 30, 10 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 36, 17, 29, 12, 6 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 48 % & farmers with opinion of disagreement are added to 29 %. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 82, 7, 7, 0, 4 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 77, 4, 12, 7, 0 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 85 % & farmers with opinion of disagreement are added to 5.5 %.

6. Processing or Value Addition

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 34, 16, 20, 11, 19 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 29, 16, 36, 9, 10 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 47.5 % & farmers with opinion of disagreement are added to 24.5 %. In

Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 52, 19, 21, 6, 2 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 76, 14, 9, 0, 1 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 80.5 % & farmers with opinion of disagreement are added to 4.5 %.

7. Standardisation & Grading

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 22, 19, 17, 29, 13 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 18, 14, 28, 19, 21 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 36.5 % & farmers with opinion of disagreement are added to 41 %. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 46, 37, 5, 6, 6 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 59, 12, 8, 10, 11 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 77 % & farmers with opinion of disagreement are added to 16.5 %.

8. Proper Transportation

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 46, 19, 12, 14, 9 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 69, 12, 8, 9, 2 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 73 % & farmers with opinion of disagreement are added to 17 %. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 32, 19, 23, 20, 6 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 40, 9, 16, 19, 16 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 50 % & farmers with opinion of disagreement are added to 30.5 %.

9. Proper Market Intelligence & Information

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 24, 29, 27, 12, 8 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 28, 17, 16, 26, 13 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 49 % & farmers with opinion of disagreement are added to 29.5 %. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 46, 19, 15, 5, 15 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 39, 20, 26, 9, 6 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 62 % & farmers with opinion of disagreement are added to 17.5 %.

10. Proper Storage & Warehousing

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 49, 26, 10, 10, 5 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 78, 8, 9, 5, 0 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 80.5 % & farmers with opinion of disagreement are added to 10 %. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 29, 16, 28, 17, 10 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 37, 12, 24, 16, 11 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 47 % & farmers with opinion of disagreement are added to 27 %.

11. Marketable Surplus to sell

In Perishable Commodities, Nanded District farmers count to 0, 0, 2, 18, 80 % while Parbhani District farmers selling surplus Upto 25%, 26-50 %, 51-75%, 76-99%, 100% farmers

enumerated to 0, 0, 4, 5, 91 % respectively. Collectively from both the districts, majority of farmers selling 100% surplus computed to 85.5%. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers count to 18, 45, 3, 5, 29 % while Parbhani District farmers with selling surplus Upto 25%, 26-50 %, 51-75%, 76-99%, 100% farmers enumerated to 29, 13, 27, 8, 23 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 52.5 % & farmers with opinion of disagreement are added to 32.5 %.

12. Marketing Training

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 66, 13, 8, 9, 4 % while Parbhani District farmers with number of marketing training taken as None, One, 1 To 3, 3 To 5, More Than 5 enumerated to 71, 9, 6, 7, 7 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with majority are computed to 68.5 % to None & farmers with one training are added to 11%. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 64, 10, 9, 10, 7 % while Parbhani District farmers with number of marketing training taken as None, One, 1 To 3, 3 To 5, More Than 5 enumerated to 56, 17, 8, 6, 13 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with majority are computed to 60 % to None & farmers with one training are added to 13.5%.

13. Adequate Credit or Financing

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 43, 10, 27, 11, 9 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 47, 13, 18, 12, 10 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 56.5 % & farmers with opinion of disagreement are added to 21 %. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 69, 9, 13, 4, 5 % while Parbhani District farmers with opinion strongly agree, agree, neutral, disagree & strongly disagree farmers enumerated to 85, 3, 7, 5, 0 % respectively. Collectively from both the districts, farmers with agreement computed to 83 % & farmers with opinion of disagreement are added to 7 %.

14. Sources of Credit

In Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 19, 7, 58, 4, 12 % while Parbhani District farmers with source of credit as Own Agri Income, Friends/ Relatives, Money Lenders, National Bank, Co-operatives enumerated to 36, 5, 47, 3, 9 % respectively. In Non-Perishable Commodities, Nanded District farmers counts to 14, 3, 69, 6, 8 % while Parbhani District farmers with source of credit as Own Agri Income, Friends/ Relatives, Money Lenders, National Bank, Co-operatives enumerated to 17, 9, 71, 0, 3 % respectively.

REFERENCES

1) Philip Kotler & Gary Armstrong; Principles of Marketing; 15th Global Edition; Pearson Ed.; 2014; ISBN-13: 978-0-273-78699-3; pg. 1-89
2) S. S. Acharya & N. L. Agarwal; Agricultural Marketing in India; CBS PUB & DIST PVT Limited INDIA; ISBN:9788120417922; 2019; pg. 1- 197
3) Jema Haji; Module on Agricultural Marketing and Price Analysis; School of Agricultural Economics and Agribusiness; Haramaya University November 2014
4) I.M. Crawford; Agricultural And Food Marketing Management; Marketing And Agribusiness Texts; FAO; ISBN-10: 92-851-1003-7; Chapter 1,6,7,8,9,10 & 11
5) Report of the National Commission on Agriculture, 1976; Government of India
6) Richard K. Kohls; Marketing of Agricultural Products; Macmillan Company, New York; 1955; Chapter 1,2 & 22
7) N. Chandrasekaran & G. Raghuram; Agribusiness Supply Chain Management; CRC Press; 2014; ISBN-13: 978-1-4665-1675-5; pg. 3 – 141

8) Sharad Sachan, Subash Kumar Jawla&Teshu Kumar; The Scenario Of Agricultural Marketing In India- A Review; Plant Archives Vol. 19 No. 1, 2019 e-ISSN:2581-6063 (online) pp. 125-130
9) http://ecoursesonline.iasri.res.in/mod/page/view.php?id=19549
10) Lecture Notes, AgEcon530 (Agricultural Marketing): S.K. Srivastava, Scientist (Agril. Economics), NCAP, New Delhi-110 012
11) Glenn D. Israel , Determining Sample Size, Fact Sheet PEOD-6, Program Evaluation and Organizational Development, Florida Cooperative Extension Service, Institute of Food and Agricultural Sciences, University of Florida. Publication date: November 1992.
12) Agriculture Census 2010-11 (Phase-I) Maharashtra State Report on Number and Area of Operational Holdings
13) Rezaei-Moghaddam, K., Karami, O. & Fatemi, M. The comparative analysis of marketing activities among rural women entrepreneurs in Fars province, Iran. J Glob Entrepr Res 9, 65 (2019). https://doi.org/10.1186/s40497-019-0189-8

REVIEW ON SICKLE CELL ANEMIA: A CURRENT SCENARIO FROM DHULIA DISTRICT (M.S.), INDIA

S. S. PATOLE
Professor and head, Department of Zoology, Vidya Vikas Mandal's S. G. Patil Arts, Commerce and Science college, Sakri, Dist.- Dhulia (M.S.)- 424304.
Mobile- + 91 9421885464. Email id: sspatole63@gmail.com

ABSTRACT:

Present study deals with current scenario of sickle cell anemia from Dhulia district of Maharashtra state (India). Dhulia district is one of the tribal district, situated in North-western region of Maharashtra state. The Sickle Cell Disease (SCD) reports from last 12 years showed significantly increased in second generation infected patients. It is also recorded that, it is genetical or inherited disease in which numbers of Red Blood Corpuscles decreased tremendously within very short period of time and effects on longevity of patient with compared to normal person. It is further reported that the per cent infection in second generation was higher during year 2012-13 to 2017-18. It was highest i.e. 50.58 % during year 2013-14 and least infection (1.96 %) in year 2010-11. It is concluded that, spreading of SCD infection in second generation is might be due to less awareness among the peoples of such tribal district with other socio-economical reasons.

KEY WORDS: Sickle cell anemia, inherited, RBCs, Tribal, Socio-economical.

INTRODUCTION:

Sickle cell disease (SCD) is one of the most common monogenic disorders globally with an autosomal recessive inheritance genetic disease (Serjeant and Serjeant, 2001; Musaad et al, 2018). James Herrick, a physician first described the characteristic sickle shaped red cells in a medical student from Grenada in 1910. Linus Pauling and his colleagues showed that sickle haemoglobin (HbS) had an altered electrophoretic mobility and they were the first to define it as a molecular disease in 1949. A few years later in 1957, Vernon Ingram discovered that sickle haemoglobin resulted from a single amino acid substitution in the haemoglobin molecule (Lee et al., 1995). The disease results from a single base A>T mutation in the triplet encoding the sixth residue of the β-globin chain, leading to a substitution of valine for glutamic acid and the abnormal haemoglobin S (HbS). SCD is a group of blood disorders typically inherited from a person's parents. The most common type is known as **sickle cell anaemia** (Kumar et al., 2009). It results in an abnormality in the oxygen-carrying protein haemoglobin found in RBCs. This leads to a rigid, sickle-like shape under certain circumstances. Problems in sickle cell disease typically begin around 5 to 6 months of age. A number of health problems may develop, such as attacks of pain (known as a **sickle cell crisis**), anemia, swelling in the hands and feet, bacterial infections and stroke. Long term may develop as people get older. The average life expectancy in the developed world is 40 to 60 years (Asnani et al., 2011).

Sickle cell disease occurs when a person inherits two abnormal copies of the ß-globin gene (*HBB*) that makes haemoglobin, one from each parent. This gene occurs in chromosome 11. Several subtypes exist, depending on the exact mutation in each haemoglobin gene. SCD is a very devastating condition caused by an autosomal recessive inherited haemoglobinopathy. This disease affects millions of peoples globally which results in serious complications due to

vasoocclusive phenomenon and haemolysis (Sara Day and Elisabeth Chismark, 2007). This genetic abnormality is due to substitution of amino acid valine for the glutamic acid at the 6th position of ß-chain of haemoglobin (Dangi Singh and Kaur 2013). An attack can be set off by temperature changes, stress, dehydration, and high altitude. A person with a single abnormal copy does not usually have symptoms and is said to have sickle cell trait. Such people are also referred to as carriers. Diagnosis is by a blood test, and some countries test all babies at birth for the disease. Diagnosis is also possible during pregnancy (Surve et al., 2000). The SCD is the inherited disorder of blood includes hemoglobinopathies which are major public health problem in India particularly in tribal region of the country (Sahu et al., 2015; Kaushika Rautray et al., 2016).

SCD IN TRIBAL POPULATION OF INDIA AND MAHARASHTRA

Globally, India has the largest concentration of tribal population. They are believed to be the early settlers in the country and are considered to be the original inhabitants. According to the Census of India 2011, the tribal population of India is 8.6 per cent of the total population which is about 67.8 million people. The States of Madhya Pradesh, Maharashtra, Odisha, Gujarat, Rajasthan, Jharkhand, Chhattisgarh, Andhra Pradesh, West Bengal and Karnataka account for around 83 per cent of the total scheduled tribe population in the country and majority of these tribal groups live in rural areas. In all, 461 scheduled tribes have been listed (Singh, 1992) and they have their own characteristic cultural patterns, languages and social systems, by and large keeping to themselves. However, Reich et al (2009) concluded that “several thousand years ago, the entire subcontinent underwent a period of massive intermarriage, shuffling its population's genetic deck so thoroughly that it left clear traces even in the genomes of today's most isolated tribes”.

The first description of sickle haemoglobin in India was noted by Lehman and Cutbush in 1952 in the tribal populations in the Nilgiri hills in south India. In the same year, Dunlop and Mazumder (1952) also reported the presence of sickle haemoglobin in the tea garden workers of Upper Assam who were migrant labourers from tribal groups in Bihar and Odisha. Since then, many population groups have been screened and the sickle cell gene has been shown to be prevalent among three socio-economically disadvantaged ethnic groups, the scheduled tribes, scheduled castes and other backward classes in India (Kaur et al., 1997; Patra et al., 2011; Urade, 2012; Kaur et al., 2013).

In Maharashtra, the sickle gene is widespread in all the eastern districts, also known as the Vidarbha region, in the Satpura ranges in the north and in some parts of Marathawada. The prevalence of sickle cell carriers in different tribes varies from 0 to 35 per cent. The tribal groups with a high prevalence of HbS (20-35%) include the *Bhils, Madias, Pawaras, Pardhans and Otkars*. It has also been estimated that Gadchiroli, Chandrapur, Nagpur, Bhandara, Yovatmal and Nandurbar districts would have more than 5000 cases of sickle cell anaemia (Kate and Lingojwar, 2002).

SIGN AND SYMPTOMS OF SCD

Signs of sickle cell disease usually begin in early childhood. The severity of symptoms can vary from person to person (Dixit et al., 2018). Sickle cell disease may lead to various acute and chronic complications, stroke, silent cerebral infarction and cognitive impairment with several of which have a high mortality rate.

Sickle cell crisis : The terms "sickle cell crisis" or "sickling crisis" may be used to describe several independent acute conditions occurring in patients with SCD, which results in anaemia and crises that could be of many types, including the vaso-occlusive crisis, Aplastic crisis, splenic sequestration crisis, hemolytic crisis and others. Most episodes of sickle cell crises last between five and seven

days. "Although infection, dehydration, and acidosis (all of which favor sickling) can act as triggers, in most instances, no predisposing cause is identified (Atkinson and Mabay, 2019; Carroll, 2020).

COMPLICATIONS

Sickle cell anaemia can lead to following complications;

i. Increased risk of severe bacterial infections is due to loss of functioning spleen tissue. These infections are typically caused by encapsulated organisms such as *Streptococcus pneumonia* and *Haemophilus influenza*. Daily penicillin prophylaxis is the most commonly used treatment during childhood, with some haematologists continuing treatment indefinitely. Patients benefit today from routine vaccination for *S. pneumoniae*.
ii. Stroke, which can result from a progressive narrowing of blood vessels, prevents oxygen from reaching the brain. Cerebral infarction occurs in children and cerebral haemorrhage in adults.
iii. Silent stroke causes no immediate symptoms, but is associated with damage to the brain. Silent stroke is probably five times as common as symptomatic stroke. About 10–15% of children with SCD suffer strokes, with silent strokes predominating in the younger patients.
iv. Gallstones and Cholecystitis may result from excessive bilirubin production and precipitation due to prolonged haemolysis.
v. Avascular necrosis of the hip and other major joints may occur as a result of ischaemia.
vi. Decreased immune reactions due to hyposplenism (malfunctioning of the spleen).
vii. Priapism and infarction of the penis.
viii. Osteomyelitis, the most common cause of osteomyelitis in SCD is *Salmonella* species followed by *Staphylococcus aureus* and Gram-negative enteric bacilli perhaps because intravascular sickling of the bowel leads to patchy ischaemic infarction.
ix. Acute papillary necrosis in the kidneys
x. Leg ulcer
xi. In eyes, background retinopathy, proliferative retinopathy, vitreous haemorrhages, and retinal detachments can result in blindness. Regular annual eye checks are recommended.
xii. During pregnancy, intrauterine growth restriction, spontaneous abortion and pre-eclampsia.
xiii. Chronic pain: Even in the absence of acute vaso-occlusive pain, many patients have unreported chronic pain.
xiv. Pulmonary hypertension can lead to strain on the right ventricle and a risk of heart failure; typical symptoms are shortness of breath, decreased exercise tolerance, and episodes of syncope. 21% of children and 30% of adults have evidence of pulmonary hypertension when tested; this is associated with reduced walking distance and increased mortality.
xv. Cardiomyopathy and left ventricular diastolic dysfunction caused by fibrosis or scarring of cardiac tissues. This also contributes to pulmonary hypertension, decreased exercise capacity, and arrhythmias.
xvi. Chronic kidney failure due to sickle cell nephropathy manifests itself with hypertension, protein loss in the urine, loss of red blood cells in the urine and worsened anaemia. If it progresses to end-stage kidney failure, it carries a poor prognosis.

PREVENTION

The care of people with sickle cell disease may include infection prevention with vaccination and antibiotics, high fluid intake, folic acid supplementation, and pain medication (Serjeant and

Serjeant, 2001). Other measures may include blood transfusion and the medication hydroxycarbamide or hydroxyurea (Musaad et al, 2018; Carroll, 2020). A small percentage of people can be cured by a transplant of bone marrow (Mukherjee et al., 2010).

TREATMENT :

Treatment involves a number of measures. While it has been historically recommended that people with sickle cell disease avoid exercise, regular exercise may benefit people. Dehydration should be avoided. A diet high in calcium is recommended (Atkinson and Mabay, 2019) but the effectiveness of vitamin D supplementation remains uncertain. L-glutamine use was supported by the FDA starting at the age of five, as it decreases complications (Kumar et al., 2009).

Psychological therapies:

Psychological therapies such as patient education, cognitive therapy, behavioral therapy and psychodynamic psychotherapy, that aim to complement current medical treatments, require further research to determine their effectiveness (Panigrahi et al., 2012).

RESULTS AND DISCUSSION :

Data of present review article is presented in table -1. It shows that per cent variations in SCD infected persons of second generation of last 12 years from year 2010-11 to 2021-22. The highest (50.58 %) per cent infection were recorded during year 2013-14 while least infection (1.96 %) was occurred in year 2010-11. During last 12 years the total first generation SCD infected are 900, from these 7,951 people were infected in second generation. The average per cent infection was 8.83 %. Tahsil wise SCD infected population of Dhulia district during last 12 years is shown in table-2. Among the four tahsil, the least infection was found in Sakri tahsil while remaining tahsil has maximum per cent infection i.e. Shindkheda, Shirpur and Dhulia showed 9.80 %, 10.04 % and Dhulia 18.18 % respectively.

Sickle cell disease (SCD) is one of the most common genetic diseases worldwide. Numbers of researchers from India and abroad revealed their reports. Some Indian workers are noted and well explained SCD particularly from tribal regions of country. Dunlop and Mazumder (1952) reported occurrence of sickle cell anemia among a group of tea garden labourers in Upper Assam. Kar and Devi (1997) noted profile of sickle cell disease in Orissa. Kaur et al (1997) reported sickle cell trait and disease among tribal communities in Orissa, Madhyapradesh and Kerala states. Kate and Lingojwar (2002) studied sickle cell disorder in the state of Maharashtra. Purohit et al (2014) reported sickle gene from tribal endemic area of eastern India. Jain et al (2016) revealed sickle cell disease in central India. These earlier reports corroborate the current scenario from Dhulia district of Maharashtra State (India).

CONCLUSION:

Sickle cell disease is a chronic, debilitating disorder with a myriad of symptoms that make disease treatment challenging. While there is a need for new treatment for sickle cell disease, especially for disease modifying agents, there is also a need to explore new approaches for improving treatment with existing modalities. Preventive measures particularly in disease endemic area must be taken such as pre-marital genetic counseling and screening. Future research must be focused on decreasing the number of crises and blood transfusion through new remedies having easy availability, less cost and minimum side effects. Dhulia district is one of the tribal districts of Maharashtra State, the second generation infection is severe and it is red alert for society. A study had recommended that ideally a person suffering from SCD should test

the hemoglobin levels checked every 3 months interval. . It's a disease of national concern. The disease burden is enormous to the patient, family and community. One potential weapon in its prevention is health information and awareness among the population.

Table-1. SCD infected population of Dhulia district during last 12 years.

Year	SCD Infected (First generation)	SCD Infected (Second generation)	% infection
2010-11	315	619	01.96
2011-12	151	817	05.41
2012-13	110	1473	13.39
2013-14	19	961	50.58
2014-15	65	1238	19.51
2015-16	64	974	15.22
2016-17	22	370	16.82
2017-18	44	710	16.14
2018-19	14	110	07.86
2019-20	29	317	10.93
2020-21	22	158	07.18
2021-22	45	204	04.53
Total	900	7951	08.83 (Average)

Table-2. Tahsil wise SCD infected population of Dhulia district during last 12 years.

Name of tahsil	SCD Infected (First generation)	SCD Infected (Second generation)	% infection
Sakri	317	1539	04.85
Shindkheda	140	1371	09.80
Shirpur	370	3714	10.04
Dhulia	73	1327	18.18
Total	900	7951	08.83 (Average)

REFERENCES:

1. Atkinson, D. and Mabey, D. (2019). *Revolutionizing Tropical Medicine*: Point of Care Tests. New Imaging Technologies and Digital Health. *Wiley*. Pp- 227.
2. Asnani, M. R., McCaw-Binns, A. M. and Reid, M. E. (2011). Excess risk of maternal death from sickle cell disease in Jamaica: 1998-2007. *PLOS ONE*. 6(10): 26281.
3. Carroll, C. P. (2020). Opioid treatment for acute and chronic pain in patients with sickle cell disease. *Neuroscience Letter. Elsevier. BV*. 714:134534.
4. Census of India (2011). Office of the Registrar General and Census Commissioner. Ministry of Home Affairs, Govt of India. [accessed on March 27, 2015]. Available from: http://www.censusindia.gov.in.
5. Dangi Singh and Manpreet Kaur (2013). An overview on sickle cell disease profile. *Asian J. Pharmaceutical and clini. Res*. 6(8):25-37.
6. Dixit, R., Nettem, S., Madan, S. S., Soe, H. H., Abas, A. B., Vance, L. D. and Stover, P. J. (2018). Folate supplementation in people with sickle cell disease. *The Cochrane Database of systematic review*. 3: CD011130.
7. Dunlop, K. J. and Mazumder, U. K. (1952). The occurrence of sickle cell anemia among a group of tea garden labourers in Upper Assam. *Indian Med. Gaz*. 87:387-91.
8. Jain, D., Bagul, A. S., Shah, M., Diyama, P., Sarate, D., Colah, R. and Mehata, P. (2016). Sickle cell disease in central India: A potentially severe syndrome. *Ind. J. Pediatr*. (In Press).
9. Kar, B. C. and Devi, S. (1997). Clinical profile of sickle cell disease in Orissa. *Ind. J. Pediatr*. 64:73-7.
10. Kaur, M., Das, G. P. and Verma, I. C. (1997). Sickle cell trait and disease among tribal communities in Orissa, Madhya Pradesh and Kerala. *Ind. J. Med. Res*. 55:104-9.
11. Kaur, M., Dangi, C. B. S., Singh, M., Singh, H. and Kapoor, H. (2013). Burden of sickle cell disease among tribes of India: A burning problem. *Int. Res. J. Pharm. App. Sci*. 3:60-80.
12. Kaushika, R., Acharya, S., Shukla, S. and Acharya, N. (2016). Awareness on sickle cell disease (SCD) and prevention of sickle cell crisis in patients of sickle cell anemia. A questionnaire based study. *Int. J. Med. Sci. and Clini. Inven*. 3(2): 1541-1546.

13. Kate, S. L. and Lingojwar, D. P. (2002). Epidemiology of sickle cell disorder in the state of Maharashtra. *Ind. J. Hum. Genet*. 3:161-7.
14. Kumar, V., Abbas, A. K., Fausto, N. and Aster, J. (2009). Robbins and Cotran pathologic basis of disease. *Elsevier Health*. Kindle location- 33530-33531.
15. Lee, A., Thomas, P., Cupidore, L. Serjeant, B. and Serjeant, G. (1995). Improved survival in homozygous sickle cell disease: Lessons from a cohort study. *Br. Med. J*. 311: 160-2.
16. Mukherjee, M. B., Nadkarni, A. H., Gorakshekar, A. C., Ghosh, K. and Chottray, G. P. (2010). Clinical haematologic and molecular variability of sickle cell ß-thalassemia in western India. *Ind. J. Hum. Genet*. 16:154-8.
17. Mussad, A., Aleidi, A. S., Alfakhri, A. and Alzahrani. M. (2018). Clinical features and outcome of sickle cell anemia in a tertiary center: A retrospective cohort study. *J. Appl. Hematology*. 9(1):22.
18. Panigrahi, S., Patra, P. K. and Khodiar, P. K. (2012). Neonatal screening of sickle cell anemia: a preliminary report. *Ind. J. Pediatr*. 79:747-50.
19. Patra, P. K., Chauhan, V. S., Khodiar, P. K., Dalla, A. R. and Serjeant, G. R. (2011). Screening for the sickle cell gene in Chhattisgarh state, India: An approach to a major public health problem. *J. Community Genet*. 2:147-51.
20. Purohit, P., Dehury, S., Patel, S. and Patel, D. K. (2014). Prevalence of deletional alpha thalassemia and sickle gene in a tribal dominated malaria endemic area of eastern India. *ISRN Hematol*. 11:745245.
21. Reich, D., Thangaraj, K., Patterson, N., Prince, A. L. and Singh, L. (2009). Restructuring Indian population history. *Nature*. 461:489-94.
22. Sahu, M., Amit kumar Biswas and Uma, K. (2015). Detection of sickle cell anemia in Red Blood Cell: A Review. *Int. J. Adv. Eng. Sci and Appl. Mathem*. 2(1):45-48.
23. Sara Day and Elisabeth Chismark (2007). The Cognitive and academic impact of sickle cell disease. *The Journal of School Nursing*. 22(6): 330-5
24. Serjeant, G. R. and Serjeant, B. E. (2001). *Sickle cell disease*. 3rd ed. Oxford: Oxford Univ Press.
25. Singh, K. S. (1992). Calcutta, India: Anthropological Survey of India; People of India: An introduction. [Google Scholar].
26. Surve, R. R., Mukharjee, M. B., Kate, S. L., Nagtilak, S. B., Wadia, M. and Tamankar, A. A. (2000). Detection of the Beta S gene: an evaluation of the solubility test against automated chromatography and haemoglobin electrophoresis. *Br. J. Biomed Sci*. 57:292-94.
27. Urade, B. P. (2012) Incidence of sickle cell anemia and thalassemia in Central India. *Open J. Blood Dis*. 2:71-80.

"THE GENERAL ASPECTS OF HISTOMORPHOLOGY OF VIRUSES WITH THEIR HARMFUL AND HARMLESS EFFECTS"

Namrata Rajesh Dhanajkar
M.sc Botany, SET, B. Ed
Research Student SRTMUN

ABSTRACT:

The present thesis titled "The General Aspects of Histomorphology of Viruses with their harmful and harmless effect", is an attempt to understand harmful as well as harmless effect of viruses. Viruses are extremely small infectious an agent that invade cells of all types. Once inside another cell, viruses become hijackers, using the cells machinery to produce more viruses. There is more diversity among viruses than among all groups of the living organisms combined. New varieties are constantly being described. It would be nearly impossible to describe all of the group of viruses and their characteristics briefly. Viruses cause many diseases of international importance. Viruses also cause many important plant diseases and are also responsible for huge losses in crop production and quality in all parts of the world. In the world there are tremendous number of viruses are found. Out of them some are useful for us and others causes harmful effects. So, this present research paper will be focused on these viruses from their history of born to death of them.

KEYWORDS:

Histomorphology, infectious, cells machinery, organisms, diseases, diversity, viruses, hijackers.

INTRODUCTION:

The name '**Virus'** means Venom or poisonous fluid. The study of viruses is called '**Virology'**. Viruses and bacteriophages are much smaller than bacteria and indeed hardly larger than very large molecules of proteins and nucleic acids. Viruses are ultramicroscopic, very simple, acellular, intracellular and disease-causing entities. They are able to reproduce. They are made up of one or more molecules of DNA or RNA enclosed in protein coat. They are obligate parasites. They have no metabolic system. They don't respond to stimuli and do not grow in usual sense. In fact, the viruses are smaller than smallest bacterial cell and they do not have any cellular organisation. But they are able to maintain the genetic continuity and undergo mutations like living organisms. They are too small to be seen with light microscope. They resist classification as plants or animals. In one sense the viruses are not living organisms but large nucleoproteins particles which enter specific kind of plant or animals or bacteria and multiply to form new virus particles. **Bacteriophages** are also viruses which parasitize bacteria when viruses are outside the host cell, they are metabolically inert; in fact, some viruses have been crystallized. They reproduce using metabolic machinery of the host cell and infect chemically. The viruses have property of replication. They are not as complex as cells, if for no other reason then the fact that they have none of the enzymes found in cells. The study of viruses contributed significantly to molecular biology. Now a days, workers from various fields like genetic engineering, plant pathology, animal pathology, human pathology, microbiology, immunology, molecular genetics, biotechnology are taking very much interest in studying the viruses

and their effects. The study of viruses is occupying an important position as a major branch of science. The rapid progress in the study of viruses is achieved only due to the development of sophisticated techniques of ultra- centrifugation, x-ray crystallography and electron microscopy. A number of new viruses are reported and several genetic aspects of bacteriophages are established.

Viruses can be simply defined as an obligate intracellular parasite. Each viral particle or virion consists of single nucleic acid, RNA, DNA, encoding viral genome surrounded by protein coat and is capable of replication only within living cells of bacteria, animals or plants. Viruses are classified into different orders and families by consideration of type of nucleic acid presence or absence.

HISTORY OF VIRUSES:

1) Dmitri Iwanowsky (1892):

He gave first demonstration about the presence of some unknown, ultramicroscopic and disease-causing organisms. He demonstrated that the agents responsible for the tobacco mosaic disease are filterable and smaller than smallest bacteria.

2) Martinus Beijerinck (1898):

He repeated the experiment of Dmitri Iwanowsky and became convincedthat the filtered solution contained a new form of infectious agent. He observed that the agent multiped only in cells that were dividing, but as his experiments did not show that it was made of particles, he called it as," **Contagium vivum fluidum** 'means soluble living germs and reintroduced the word virus.

3) Frederick Twort and Felix d' Herelle (1915-1917)

F. Twort discovered a group of viruses that infect bacteria called bacteriophages and F. Herelle described on an agar plate would produce areas of dead bacteria.

4) Schlesinger (1933): First to demonstrate chemical compound of viruses.

5) Meredith Stanley (1935):

He isolated or examined the tobacco mosaic virus (TMV) and found it was mostly made up of protein. The TMV was first to be crystallized.

6) Pfankuch and Ruska (1939):

He described the tobacco mosaic virus is rod shaped structure.

7) Bernal and Frankuchen (1941):

They obtained first X-ray diffraction pictures of crystallised virus.

8) Rosalind Franklin (1955):

Based on X-ray crystallographic pictures, he discovered the full structures of virus.

REVIEW OF LITERATURE:

The present research work is done by different collected data which is most of the secondary data like from books, magazines, articles, newspapers as well as some current information also the diagrams are taken from different websites.

The research gate articles, some standard books play important role in my research work. Among these, I have also attended some online seminar or webinar which plays vital role in this paper. While working on this research paper, small curies and some concepts are much more clarified by using internet like Wikipedia. Some online course material (NIOS), SWAYAM, Coursera, Massive Open Online Courses (MOOS), NPTEL are play huge role in my work.

OBJECTIVE:

As we look deeper, we may find out new families of viruses that impact human health and new ways to exploit viruses to manipulate our microbiome and protect us from diseases.

- To study of different harmful as well as harmless effects of viruses.
- To study the histological and morphological characters of virus.
- To study the different roles of viruses.
- To study the economic value or importance of viruses.

METHODOLOGY:

The present research paper is discussed about the histological and morphological aspects of viruses as well as their harmful and useful effects, its role and their economic status.

The overall methodology framework is simple, easy and analytical also descriptive type. The study is undertaken collecting information from reports, articles, websites, social sites. Besides these, many publishing journals and magazines are also to be consulted for the purposes.

DISCUSSION AND RESULT:

1) General aspects of virus: -

Viruses are obligate parasites, don't have cellular organization, don't increase in size, genetic material may be either DNA or RNA. They can be crystallised, specific in action, give response to external stimuli, they are seen only under electron microscope and hence are ultramicroscopic. They have variety of shapes; helical, polyhedral, spherical, complex.

Characters like living	Characters like non-living
Presence of nucleic acid	No cellular organisation
They can reproduce and have capacity to mutate.	Have independent metabolic system
They have definite size and shape.	They increase in size.
They are sensitive to various environmental conditions.	They can be crystallised.

The classification of viruses is based on Host, LHT system of classification. Based on host they can be plant viruses, animal viruses and bacterial viruses. According to LHT (Lwaff, Horne and Toournier) system of classification, virus is placed into phylum-vira. And this Vira is divided into two subphyla like Deoxyvira and Ribovira.

The main chemical composition of viruses are protein and nucleic acid. Protein is major structural component, it serves as protective coat, it may be primary, secondary and tertiary structure. Nucleic acid may be DNA or RNA with ss or ds.

2) Economic roles of viruses: -
   i) Sewage disposal- The process of sewage disposal depends on activity of micro-organisms.
   ii) Role in industries- In different fermentation industries like vitamin and antibody industries many MOs are used as too to produce important products.
   iii) Role in agriculture- The N2 fixing bacteria are infected and destroyed by viruses.
   iv) Vaccination- Killed viruses are used as vaccination as antigen.
   v) The role of viruses is to cure plant, animal and human diseases.
   vi) Biological control- Viruses are used as biological control agents to control the multiplication or the population of harmful organisms.
   vii) Research tool- It is used in field of molecular biology, medicines, genetic engineering and biotechnology.
   viii) Phage typing- Phage like bacteriophages are specific in action and so they used in identification and classification of bacteria.
   ix) Control of water blooms- Cyanophage destroy the BGA (Blue Green Algae) of water blooms and hence BGA is in controlled.
   x) Vector control agent- In recent years, many viruses which are pathogenic to insects, the pest are employed to check insects.

3) Harmful and Harmless viruses with their effects: -

Sr.No.	Harmful Viruses (Useless)	Harmless Viruses (Useful)
1.	Common cold- Sneezing, sore throat, coughing are symptoms.	SV 40- A model for cancer research, Its Simian Virus.
2.	Influenza- It also called Flu; it is respiratory infections.	Adenovirus- The discovery of RNA splicing
3.	Warts- They are growth on your skin caused by an infection with HPV.	Herpes Simplex virus- Technique for gene transfer.
4.	HIV/ AIDS- It harms your immune system, there is no 100% cure of this.	Para influenza virus- In development of genetics of eukaryotic cells.
5.	Ebola- It is haemorrhagic fever and it is severe. Spread from animal to human via direct contact.	Viruses in biological studies- DNA replication, Transcription, Translation
6.	Covid-19 It is an illness diseases-corona virus disease, spread from person to person with close contact.	Viruses in medicine- used as vectors/carriers for the treatment of diseases to various target cells.

CONCLUSION:

As we look deeper, we may find out that there is need to be study of histological and morphological status of viruses also with their roles, economic and biological importance. Due to which, the viruses have enormous importance in fields of Genetic engineering, plant pathology, animal pathology and human pathology and so on. So, it could be concluded that by using viruses we

can find out number of different solutions on differ severe diseases to control them. In this way, as research purposes the study of virus is much more important for human mankind.

ACKNOWLEDGEMENT:

I specially thanks to Prof. Dr.Kareappa sir, Dr.Avinash Jadhav sir, Dr.DnyneshwarGhorband sir, Mrs. SnehalSutare mam, Prof. Dr. Rajesh Dhanajkar, Mrs. Khaire mam and all the teaching and non-teaching staff of department of botany.

REFERENCES:

1. Lewis WH, Elavin- Lewis MP. Medical Botany Plant affecting human health, second edition.
2. Ghosh P, Sil P, Thakur S.A. coumarian from L. acidissima phytochemistry 1982.
3. Anonymous, the wealth of India; A dictionary of Indian raw materials and industrial products, IV volume series
4. Kirtikar KR, Basu BD, Indian medicinal plants, volume I Dehradun India
5. Kamat CD, Khandelwal KR, Mhetre NA, Hepatoprotective activity of leaves of L. acidissima International journal of Biology and Macromolecule (2000).
6. Adikaram NKB, Yamuna A, Kithsiri EM; Antifungal activity acid and sugar content in wood apple and their relation to the fungal development plant pathology 2007.
7. Parthasarthi G, Prabal S, Srabani D; Tyramine derivatives from fruits of L. acidissima; Journal of natural products 1991.
8. Saima Y, Das AK, Sarkar KK, surp; An antitumour pectic polysaccharide from L. Limonia; International Journal.
9. Chatterjee A, Sankars&-phenyal acetoxy coumarin from L. acidissima phytochemistry 1980.
10. Rahman MM, Gray Al; Antimicrobial constituents from stem bark of L. acidissima phytochemistry 2001.
11. Smith, Albert C (1985) flora vitiensis nova; a new flora of Fiji.
12. Limoniaacidissima" Plants of world online royal botanic gardens", Kew.
13. Manay SN, Shadaksharaswamy N; foods facts and principles.
14. Anjaria J. Prabia M, Bhatt G and Khamar RA 2002, Glossary of selected indigenous Medicinal plants of India SRIST Innovations Ahmedabad.
15. Chettleborough J, Lumia J, and Megesa S 2000; Community use of non timber forest products.
16. Gupta RK, 2010; Meditional and aeromatic plant, CBS publishers and distibutersIst edition 116-117.
17. Gurr, E.1965; The rational use of dyes in biology and general staining methods, leonard hill, London.
18. Harbornae, J. B.1984, phytochemical methods; a guide to modern techniques of plant analysis 2nd Edition, Chapman and hall, London.
19. Hocking GM, Pakisthan Medicinal plants-IV 1962: L. acidissima.Johansen, D.A.1940. Plant microtechnique, MC, Graw Hill New York.
20. Jadeja BA, Odera NK, Danger NR Ethanobotanical plants used by the people of saurashtra to cure diarrhea.
21. Senthikumar KL, Kumavat BK, Rajkumar M; Antidiarrhoeal activity of bark extracts of L. acidissima Res J Pharm Bio Chen sci,1,2010, 550-553.
22. Nandkarni Km. Indian material medica, volume 1st popular prakashan, Bombat,pp.553-537.
23. Panda N, Patro VJ, Jena BK, Panda PK; Evaluation of phytochemical and antimicrobial activity of Ethanoic extract of L. acidissima L. leaves. Int J Herb Med,1, 2013, 22-27.
24. Chakroborty DP; Chemical examination of L. acidissima L. J.Sci. Industr.Res,18 B,1959, 90-91.

A COMPARATIVE STUDY OF PERSONALITY AMONG SECONDARY SCHOOL STUDENTS OF PRIVATE AND GOVERNMENT SECTOR

Dr. Manoj Kumar maurya
Gayatri Soni

ABSTRACT:

"Personality has been described as being an individual's characteristic patterns of thinking, feeling, and acting across a wide range of situations-the consistent features of the way they behave. It affects how we make decisions, solve problems, handle conflicts, deals with politics and cope with stress. Personality theory helps us how others are different from us, despite similar experiences and situations". The study mainly aimed to find the correlation if any, among the secondary school students. The study is limited to the comparative study of personality inventory of secondary school students of private and government and age group of 15 to 18(Male and Female).For the present study researcher has used "H.J. Eusenck's M.P.I." developed by S.Jalota and S.D.Kapoor. All items were independently totaled. Mean values, S.D., Standard deviation pooled, standard error deviation were worked out, r values and 't' values were obtained to find out the correlation and difference between the sample selected from the private and government sectors. On the basis of the scores r values and t values were obtained and hypothesis were interpreted on the basis of significance and conclusions drawn. Analyses comprised statistical treatment of data. Results indicate that there is no significant correlation between:

1. Neurotic secondary school boys of private and government sector.
2. Neurotic secondary school girls of private and government sector.
3. Extrovert secondary school boys of private and government sector.

There exists significant correlation between extrovert secondary school girls of private and government sector. In the concept, ideology, thoughts, capacity, ability, the private boys are extremely different from the government boys may be due to their different family background. By the researchers it is found that the girls are more introvert and the boys are more extrovert. The present research work will also fruitful and beneficial in reference to the parents, teachers, adolescents, NGOs , researchers and counsellors.

KEYWORDS- Personality, secondary school students, private and government sector, Durg-Bhilai urban area.

INTRODUCTION

Personality The most basic question according to personality psychology is what does it mean to be a person? Or how are we unique as individuals? Or what is the nature of the self? The personality psychology can be defined as the scientific study of the psychological forces that make people unique in themselves. Personality is the subfield of psychology. Comprehensively the personality has eight key aspects that together help to understand the complex nature of the individual. A mirror of the person. "Personality", the term personality is the mirror of the behavior pattern of a person. What a person is, what he thinks and experiences, what virtues and vices he possesses are manifested through his behavior and speech. The entire pattern of behavior points to

his personality. The personality of a person is a mirror of his whole organized behavior pattern. Personality has its impact on behavior as personality has its impact on acquisition of interest and interest disciplines behavior. There is a common feeling that girls are shyer than boys. They are often confronted with parental pressures, tradition and customs of the society. Besides, they have been found to be less out spoken as compared to boys. The purpose of the Investigation was to find whether there is really a difference among boys and girls. In the same way it has been observed that children belonging to private school are full of joy, venture and happiness and tend to be pleasant and well disposed because of the care, attention and love they get from the teachers and members of their family. It is generally felt that children belonging to government school are more exposed to interactions outside the family in comparison to children belonging to government school where less social interaction takes place.

Some factors affecting the development of personality are- Self concept, Physique, Health, Dresses, Interests, Intelligence, Special aptitude, Early Experiences, Family relationship, Playmates and Friends, Social Popularity, Endocrine Glands, Family relationship.

Need and importance of the study

1. As personality is the most important aspect of human so it is important to see what relationship it holds with the personality inventory of extrovert and introvert.

2. Since the students of higher secondary school are adolescence so it is important to study the important personality of extroversion and introversion of these students.

So the researcher found it necessary to conduct a study to find the relationship between the extroversion Vs. introversion of personality inventory of the higher secondary school students excluding the other personality.

Scope of the study

1. The study of the psychology of personality called personality psychology.
2. Attempts to explain the tendencies that underlie differences in behavior.
3. In the parameters of these science the personality of higher school students of introvert and extrovert of personality inventory.

Functional Definition

Personality-The term “Personality” is derived from the Latin word “persona”. In this sense, personality means the individual as seen by others; Elements being physical appearance, emotionality, intelligent behavior sociability etc.

Extroverts and Introverts –

1. Extroverts Extroversions is “the act, or state or habit of being predominantly concerned with and obtaining gratification from what is outside the self.” Extroverts tend to enjoy human interactions and tend to be enthusiastic, talkative assertive and gregarious.

2. Introverts As the name suggests, the mental tendencies of these people are directed, not outwards to people around them, but rather inwards to themselves.

3. Secondary Students- Refers to the school going students of grade 12th.

4. Durg-Bhilai urban- Durg and Bhilai is a urban area (city) of Chhattisgarh state.

Delimitation of the study

Each problem should be severely limited to the narrowest possible limits, in terms of the area of the research and of the sample to be studied. In limiting a research project the limitation of time and resources should be kept in mind. The present study has the following limitations:

1. The study is limited to the area of Bhilai and Durg twin city.
2. The study is limited to sector 10 Bhilai and Indira Market area Durg.
3. The study is limited to the secondary school students.
4. The study is limited to the students with age group of 15 to 18 (Male and Female)
5. The study is limited to the comparative study of personality inventory of secondary school students of private and government sectors only.

Objective of the study

Every study has some objectives which can be more easily explicitly presented as :

1. To study the difference and correlation between neurotic and extrovert personality of secondary school students of government and private sectors.
2. To study the correlation between neurotic secondary school boys of government and private sectors.
3. To study the correlation between neurotic secondary school girls of government and private sectors.
4. To study the correlation between extrovert secondary school boys of government and private sectors.
5. To study the correlation between extrovert secondary school girls of government and private sectors.
6. To study the difference between neurotic secondary school boys and girls of government sectors.
7. To study the difference between neurotic secondary school boys and girls of private sectors.
8. To study the difference between extrovert secondary school boys and girls of government sectors.
9. To study the difference between extrovert secondary school boys and girls of private sectors.

Statement of the problem:

Adequate statement of the research problems one of the most Important parts of the research. The identification and analysis of Research problem is the first and the most curical step of research Process. The problem can be stated as :

"A Comparative Study of Personality among Secondary School Students of Private and Government Sector."

Hypothesis of the study:

The null form is the no difference form i.e. there is no difference or relationship between or among variables under certain conditions. The following hypothesis has been formulated:

H1 There exists no significant correlation between secondary school neurotic boys of private and government sectors.

H2 There exists no significant correlation between secondary school neurotic girls of private and government sectors.

H3 There exists no significant correlation between secondary school extrovert boys of private and government sectors.

H4 There exists no significant correlation between secondary school extrovert girls of private and government sectors.

H5 There exists no significant difference between secondary school neurotic boys and girls of government sectors.

H6 There exists no significant difference between secondary school extrovert boys and girls of government sectors.

H7 There exists no significant difference between secondary school neurotic boys and girls of private sectors.

H8 There exists no significant difference between secondary school extrovert's boys and girls of private sectors.

Review of the related studies:

Study done in India:

Kundu (1966) conducted research on tribal and non tribal delinquents in order to study their personality traits and to a suitable educational programme for them.

Mehta (1968) studied the self-concept of bright and under achieving high school students and reported that under achievers were characterized by negative aspects of self concept and over achievers by positive aspects.

Verma and Verma (1969) indicate that personality traits varied along the different socio-cultural status groups. The privileged the group socio-culturally the better was the development of personality traits.

Ghuman (1976) reported that the over achievers and under achievers did not differ significantly on any of the independent variable namely aptitudes, achievement motivation or personality traits.

Ghuman (1976) reported that the over achievers and under achievers did not differ significantly on any of the independent variable namely aptitudes, achievement motivation or personality traits. Regardless of the territorial differences the over achievers showed a significantly higher mean score than the under mean score than the under achievers in many factors.

Sharma (1977) conducted a study in order to understand the personality pattern in relation to culture with particular reference to two Indian hill tribes the Khasi and the Naga. His study revealed the culture as a very important factor in molding one's personality.

Shah (1978) investigated relationship of self concept with academic achievement of secondary pupils. Findings of the study showed significant, positive and linear relationship between self-concept and academic achievement.

Ushasree (1980) compared the scholastic achievements and academic adjustment of advantaged and disadvantaged school students in Andhra Pradesh. The study showed that the socially disadvantaged group was inferior in scholastic achievement and the academic adjustment.

Arun (1981) Showed that the academic achievement of scheduled Caste and Schedule tribe students was significantly lower than that of general population. Significant correlation between the socioeconomic status and the academic achievement of scheduled Caste and Scheduled Tribe students was also found.

Srivastava (1985) Concluded that socio-cultural status was in significantly related with intelligence, various measures of reading ability and different areas of school achievement. However, the correlations amongst various measures of reading ability as well as correlations between various measures of reading ability measures of reading ability and school achievement tended to be positive.

Patel (1987) studied academic achievement in relation to cognitive and personality differentials of socially disadvantaged and advantaged secondary school children of Orissa and found

that all the three groups differed significantly in their intelligence, self concept, creativity, teacher estimation and achievement motivation.

Ameerjaan (1987) reported that caste subculture and socioeconomic level independently affect the level of general mental ability and verbal ability. In case of extroversion and neuroticism dimensions neither caste nor socio economic level has produced significant differences among the groups.

Pratikh & Patel (1989) studied the contribution of socio-psycho cultural heritage to the differences in personality patterns. They observed that the custom, rituals, arts, ceremonial, functions etc. of any specific culture mighty contribute to the development of particular pattern of personality. The role of culture was found to be crucial in shaping the personality of individual in any society.

Zaidi (1989) found that achievement of paternally deprived is low as compared to non paternally deprived children. Both maternally and paternally deprived children had a negative self concept. Maternally deprived children were more affected by feeling, excitable, obedient and tender minded while paternally deprived children were more phlegmatic, dominant, expedient and forthright. Both the deprived group of children (maternally and paternally) suffered from mental dullness.

Sujata & Yeshodhara in a comparative study of some educational variables of Scheduled Caste and Schedule Tribe students found that the SC/ST students were low in their academic achievement and achievement motivation. They had relatively poor school adjustment.

Studies done in Abroad

Dimaggio (1982) undertook a study to assess the relationship between student's interest in familiarity with high culture and their high school grades. He found students who participate in formal culture are more likely to obtain higher grades in school. Their study demonstrated that among secondary school students in the United States participation in high culture has a significant impact on selected attainment measures.

Jahan (1988) conducted a study and found that the over achievers of science streams are reserved, more intelligent, emotionally stable, excitable, obedient, Sober, shy, controlled and relaxed in comparison to the under achievers of science stream, while under achievers of science stream are worm hearted less intelligent, affected by feelings, undemonstrative, assertive, enthusiastic, disregard rules, uncontrolled and tense in comparison to the over achievers of the science stream.

Arturo I. Valenzuela (2003) The study on the difference in memory between Introverts and Extroverts was investigated." The results indicated that there is no significant different in correct recalls between the two personality types. There was a significant interaction between personality type and the number of false recalls for the different memory tests.

Peter Borkenau et al (2012) on "Do men vary more than women in personality? Evolutionary, genetic and cultural arguments suggest that hypothesis." Variances were higher in more developed, and effects of target sex were stronger in more individualistic societies. It seems that individualistic culture enable a less restricted expression of personality resulting in larger variances and particularly so among men.

Rajees Srithanran (**2012)** The study on "Personality and behavioral outcomes associated with risk talking are accurately in fared from faces) was conducted and the results suggest that people are able to accurately infer, on average, some personality traits and behavioral outcomes associated with risk taking from faces.

Maureen A. Mathews and Natalie J. Shook (2013). The study on promoting or preventing thanks : Regulatory focus and its effect on gratitude and indebtedness was conducted **by** The two studies illustrated the link between promotion focus and gratitude as well as prevention focus and indebtedness. The findings suggest the important role of the beneficiary's motivation in social exchange, particularly for increasing sense of thankfulness.

Christopher P. Dizfeld and Carolin J. Showers (2013) which examiners individual differences in the use of affective qualities of stimuli as a basis for categorization. The results showed that individuals with positively integrative self concepts perceived faces with different emotional expressions to be relatively similar, suggesting that these judgments rely on facial features other than emotional expression.

Koen Luyckx et al (2013) based on dual cycle identity model. They examined how identify processeswere associated with self esteem in high school and college students and the studies found that commitment making and identification with commitment were positively related and ruminative exploration was negatively related to self esteem.

Prtrick Markey & Charlotte Markey (2013) Conducted study on the importance of socio sexual orientation in romantic relationships through the examination of lesbian dyads. The study reveals that the women with low levels of socio sexuality tended to experience particularly high levels of relationship commitment when their partner was similar to them in terms of so but were much more likely to report low levels of commitment when they had a partner who possessed high level of socio sexuality.

Jeanette Taylor et al (2013) studied "the physical attractiveness and its relation to unprovoked and reactive aggression". The results indicated that fear male participants, unattractiveness predicted unprovoked and reactive aggression as strongly as callous psychopathic traits and among female participant, attractiveness predicted derogation of the opponents more strongly than any psychopathic trait.

Heike Heidemeier and Anja S. Gorit Z (2013) and the results indicated that the victims of job loss experienced a greater decrease in life satisfaction when they had held higher control beliefs before job loss.

Ruth Yasemin Ercel and Ulrich Orth (2013) and the results indicated that self esteem predicted that self esteem predicted the individuals own relationship satisfaction and the relationship satisfaction of his or her . Partner controlling for the effect of the partners self esteem, Gender, age and length of relationship did not moderate the effect sizes.

Emily Dunn etal (2013) and the results extend existing research on threat and incentive sensitivity and associated affective states by demonstrating their role in predicting persistence in extreme environments.

Christopher S. Nave et al (2013) and the results indicate that while people generally agree about the psychological characteristics of situations they also have reliably distinctive perceptions that are related to personality and gender.

2.5 Review of the related literature

The review of the related literature of the following study is to guide teachers, parents, educational, planners, counselors etc. in the field of personality so that they can guide children and show right direction to achieve their goals.

The parents, teachers and the state have to play a significant role in providing rich social environment. As teachers we have to have a greater faith in the forces of environment though the forces of heredity cannot be totally ignored. Education can eliminate hose influences and circumstances which inhibit and stunt the full growth and development of inherited traits and capacities and encourage and provide for those who favour it. Scientific educational principles require that the inherited inclinations capacities and interests of every child should be studied early and every facility should be provided in the environment to develop all that is best in him as an individual. Educational institutions should provide suitable opportunities for every individual to unfold his latent powers. A rich and fruitful environment in education must be provided to draw out the best in child and man body, mind and soul.

Research methodology

The following chapter deals with the universe i.e. about population and sample. It also describes the tool or instrument i.e. about scoring and administration of the test used. It also explains the criteria of the selection of the test and the statistical analysis of the test. Research hypothesis also provides the basics for designing a research work. The present chapter also deals with the tool or instrument used to collect the relevant data. It provides description of tool used, its scoring and administration. It also clarifies the criteria of the selection of the test. Lastly, it deals with statistical analyasis.

Universe

For present study, the areas of Bhilai Nagar and Durg, twin city are selected. The entire group from which the sample is to be selected from Durg-Bhilai twin city, government and private sector, school students of 12th grade. Sample is to be selected from Secondary School Students of Indira Market, Durg Area and Secondary School Student of Bhilai Area.

Population

The term "Population" refers to the total items about which information is desired. In the present study we have chosen students of secondary school of private and government sectors of Bhilai and Durg urban area.

Sampling

Random sampling is that method of drawing a portion (sample) of a population or universe so that all possible sample of fixed size have the same probability of being selected. In this way 200 students were selected for the study.

Research Design

RESEARCH DESIGN

Tool	:	H.J.Eysenck's Maudsley Personality Inventory
Variable	:	Secondary School Students of private and government sectors.
Statistics	:	Standard Score, Mean, Standard Deviation, Standard Deviation Pooled, Standard Error of Deviation, r value and t value.

Tools Selection

The researcher has selected "H.J.Eyesenck's Maudsley Personality Inventory." For data collection to make the research work successful. The following features were considered while selecting it.

1. It is standardized.
2. It has reliability and validity.
3. It is convenient to administer.
4. It has easy scoring. It is suitable for normal and abnormal adults and also for adolescents. This test can be used as a group of an individual test, for persons of ages 15 to 16 years and above private and government sector.

Statistical analysis

After the collection of the data from the sample selected statistical analysis of the data was done. Scores was done by allotting scores given on the scoring key. All items were independently totaled. Mean values, S.D., Standard deviation pooled, standard error deviation were worked out, r values and t values were obtained to find out the correlation and difference between the sample selected from the private and government sectors.

Interpretation

On the basis of the scores r values and t values were obtained and hypothesis were interpreted on the basis of significance and conclusions were drawn.

Conclusions

Hypothesis-1: "There exists no significant correlation between secondary school neurotic boys of private and government sector".The above hypothesis is accepted

(df= 98, n-2, r= -0.05, p>0.01, Insignificant)

Hypothesis-2: "There exists no significant correlation between secondary school neurotic girls of private and government sector".The above hypothesis is accepted

(df= 98, r= -0.05, p>0.01, Insignificant)

Hypothesis-3: There exists no significant correlation between extrovert secondary school boys of private and government sector.The above hypothesis is accepted

(df= 98, n-2, r= -0.03, p>0.01, Insignificant)

Hypothesis-4: "There exists no significant correlation between secondary school extrovert girls of private and government sector".The above hypothesis is rejected

(df= 98, n-2, r= 0.12, p<0.01, significant)

Hypothesis-5: "There exists no significant difference between the secondary school neurotic boys and girls of private sector". The above hypothesis is rejected

(df= 98, n-2, t= 1.33, p<0.01, significant)

Hypothesis-6: "There exists no significant difference between the secondary school extrovert boys and girls of private sector". The above hypothesis is rejected

(df= 98, t= 12.56, p<0.01, significant)

Hypothesis-7: "There exists no significant difference between the secondary school neurotic boys and girls of government sector".The above hypothesis is rejected

(df= 98, t= 2.52, p<0.01, significant)

Hypothesis-8 : "There exists no significant difference between the secondary school extrovert boys and girls of government sector".The above hypothesis is rejected

(df= 98, t= 1.19, p<s0.01, significant

The present study provides the following results:

There exists no significant correlation between:

1. Neurotic, Secondary School boys of private and government sector.
2. Neurotic, Secondary School girls of private and government sector.
3. Extrovert, Secondary School boys of private and government sector.
4. There exist significant correlation between extrovert, Secondary School girls of private and government sector.

It was also observed that there are significant differences between:

5. Neurotic, Secondary School boys and girls of private sector.
6. Extrovert, Secondary School boys and girls of private sector.
7. Neurotic, Secondary School boys and girls of government sector.
8. Extrovert, Secondary School boys and girls of government sector.

SUGGESTIONS:

1. Education should be according to the personality of the children by giving them nurturing atmosphere so that without hesitation they may develop their personality inappropriate manner.
2. Teachers should make efforts to identify specific personality trait of students specially adolescents and to channelize their potentialities to the right direction.
3. Teachers should take the help of the counselors and make arrangement for fluent interaction between counselors and adolescents.
4. Guidance should be given to the children to choose right vocation that suits their personality.
5. Different activities should be organized and students should be encouraged to participate in those activities so their personality should be properly developed in the respective fields.
6. To organize interschool competitions and fun stalls related to their career aspects.
7. Psychological tests should be conducted in every class to find out the personality pattern so that the students can be guided accordingly.
8. Parents should create proper home environment for development the creativity of their child, provide facilities keeping in view the abilities of the child.
9. Parents should listen to their words and views and encourage for their divergent thinking.
10. Proper classes should be given after the personality test to develop their personality.

FOLLOW UP STUDY:

1. A study of personality on neurotic disorders on college students.
2. A study of personality on extrovert on college students.
3. A study of the effect of memory on different age groups.
4. A study of the effect of economical status on different age groups.
5. A study of the effect of the environment on different age groups.
6. A study of the effect of family background on different age groups.
7. A study of the effect of interests on different age groups.
8. A study of the effect of intelligence on different age groups.

BILIOGRAPHY:

1. Agrawal, M (1991). Furstation, Sex and Socio-economic status as correlates of Emotional Competence, Master's Thesis, Agra: University of Agra.
2. Allport, G.W. (1961). Patterns and Growth in personality, New York : Hott Rhinehart and Winston.
3. Ayodhya, P. (2007). Emotional Problems in Secondary School Children and its relation to life events and scholastic achievement. Journal of Community Guidance and Research Psycholingua, 24(3), 347- 355.
4. Bharatdwaj, R.L. (1994). Development of emotional competencies measures. Indian Journal of Psychology & Education, 69, 133-138.

5. Bharadwaj, R.L. (1998). Emotional Competence as associated with early adolescent labourers and non labourers of both the sexes.Indian Journal of Psychology & Education. 73, 3-7.
6. Bhargava, Anil (1998). Emotional Maturity among students leaders.Psycho-lingua, 28(2), 135-138.
7. Bhatnagar, S. (2005). Educational Psychology, R.Lal. Book Depo, 464-465.
8. Clarke, N. (2006). Developing Emotional Intelligence through workplace learning.Human Resources Development International, 9(4), 447-465
9. Dandapani, S. (2013). Education and Psychology Neelkamal Publication Pvt. Ltd. Education Publishers, New Delhi, 2, 394
10. Das, P.R. Chauhan, R & Verma, P. (2011). The impact of locus of control on risk taking behavior. Behaviour scientist, 12(1), 39-44
11. Garrett Henry. E. (1981). Statistics in Psychology and education, Bombay, PP-213-223.
12. Humphrey, B. External VS. Internal Locus of control. http://www.ehow.com/about.6499163-
13. Jain, S. (1993). Anxiety Religion and Socio-economic status as correlated of emotional competencies, Doctornal Dissertation, Agra: University of Agra.
14. James, D.A. Parker. Academic Achievement and Emotional Intelligence, University of South Carolina, Vol. 47.
15. Joshi, A. (2001) Classroom morale in terms of locus of control and parental encouragement, Indian Journal of Psychometery and Education, 32 (2), 83-86.
16. Kumar, S. & Chengti (2010). The influence of education on locus of control. Psychoslingua, 40(1&2), 27-29.
17. Mithas, W.J. (1997). Parenting Models and Sex as correlated of Emotional Competencies among early adolescent labourers and nonlabourer doctoral dissertation, Agra : University of Agra.
18. Panda & Hota (2011). Influences of locus of control, social adjustment, study involvement and their interactions on creativity. Modern Educational Research in India (MERI), 14(3), 27-32
19. Sharma, R.A. (2006). Educational Research, R. Lal Book. Depot, Meerut, page 713-715.
20. Singh, P. (2007) Importance of emotional intelligence in conceptualizing collegial leadership in education, south African journal of Education 27(3), 541-563
21. Singh, S.K. (2007). Role of emotional intelligence through in organizational learning. Signapore Management, Review, 29(2), 55-74
22. Tripathi, A. (2012). Locus of control in relation to spirituality and religiosity. Behavioural Scientist, 13(1), 17-28

REGIONAL PARTIES IN INDIA- ISSUES AND CHALLENGES

Hamsa Ramakrishna
Research Scholar
Department of Political Science Kakatiya University

ABSTRACT:

Since Independence till 1996 Congress party had dominated the Indian Political scene to such an extent that India was often described as a one party dominated system. But After 1996 Lok Sabha elections no single party has been able to secure a clear majority The Lok Sabha elections of 1996, 1998, 1999, 2004 and 2009 provided an opportunity to major regional political parties to play an important role in main stream politics. The regional parties have provided a new dimension to Indian politics. They broke the monopoly of Congress over Indian politics although many regional parties took birth and died with the fulfillment of their objectives only very few parties are there which have the importance in national politics. Many regional parties are playing effective role in Indian politics like SAD, DMK, AIADMK, RJD, INLD, TDP, National Conference and many others. National Conference party is a major regional party in Jammu and Kashmir State, with a strong support base and it has also been the part of coalition alliances in Centre and also played substantial role in national politics. The present research is extremely relevant because regional political parties have become very important in Indian political system, especially in coalition era. Thus study is based upon the systematic analysis of the role and performance of regional political parties in coalition era in general and role of National Conference in particular. The objectives of the study are to find out the factors responsible for the rise and growth of National Conference, to what extent the Regional Parties especially National Conference have influenced the decision of coalition government, and NC's importance in India's politics.

KEYWORDS: Coalition Era, Regionalism, Multi-Party System, Regional Political Parties.

INTRODUCTION

Political parties have become an indispensable factor in the working of a representative form of government. It lays down for irrefutable rule that a political party, whether at the National or regional level, in one form or another, is universal. This phenomenon also signifies that the electorate has to express their confidence by way of casting their votes either in favour of a National or regional political party. Thus, citizen's commitment to political parties plays an important role for maintenance of a representives system of governments. Regional Party is any political party with its base in a single region, whatever its objectives and platform may be where as "regionalist" parties are a subset of regional parties that specifically campaign for greater autonomy or independence in their region. Because regional parties including regionalist parties often cannot receive enough votes or legislative seats to be politically powerful, they may join political coalition or seek to part of a coalition government.

So much, than, for the context in which regional parties have emerged and proliferated in India. We can now address the question: what is a regional political party? The term is used with considerable looseness as a collection designation for all manners of political formation the generally accepted distinction between 'National' and 'Regional' parties, legitimized though it is by the

Election Commission is rather unsatisfactory insofar as the character of a party is determined by the number of states in which it has some electoral support and the percentage of votes it polls in the State Assembly and Lok Sabha elections an element of instability is introduced. A National party may, over time, shrink into a state party and mutatis mutandis, a regional or state party may spread out and get promoted to the status of a National party[1]. The new circumstance immediately after independence led to the growth of several primordial linguistic and sub-cultural groups which demanded regional identity and regional personality of their own. The growth of their pen-Indian forces had, however, taken shape under the centralisation of power during the British rule. But they were submerged in the National movement. After the Independence, growth of regional parties in this vast society composed of numerous groups has been proliferated. There regional parties are not in an advantageous position to raise their bargaining power in National politics although some of them have proved their strength against their adversaries including the Congress at the state level[2].It is suggested, further that a threetier classification all India cross-regional and regional parties would be lass ambiguous and more stable, it is suggested, further, that a regional political party, properly so-called must satisfy three specific criteria.

ELECTORAL POLITICS:

Electoral participation is an important part of any form of democracy whether new or old. It is a political device for undertaking government by discussion and approval to be democratic a Parliament government must be adequately representative of the different interest, classes and groups of society to ensure this most of the countries having any claim for being democratic, provide for periodic elections. In order to trace to elections parties in India one may even go back to India Council Act 1909, popularly known as MorleyMinto Reform and therefore government of India Act of 1935. But in its required sense the Parliamentary government was introduced in India by the Constitutions of 1950. Therefore, the real history of electoral participation in India starts from the day this Sovereign Socialist Secular Democratic Republic adopted a federal Constitution – a Constitution guaranteeing and providing a type or democratic and electoral politics. In addition, elections politics is also a major agency of political socialization and increasing political participation. It is the election process, which opens up new channels between the polity and the society, between the power elites and the masses. It is a political device for undertaking government by discussion and approval to be democratic a Parliament government must be adequately representative of the different interest, classes and groups of society to ensure this most of the Countries having any claim for being democratic, provide for periodic elections. Thus elections and electoral politics constitute the aspects of a democracy polity Elections in a democracy can be defined as a process, as a means through which the political opinion of the public is shaped. They help people to crystallize their interests and to give expressions to them. A democratic polity conducts periodical elections for the selection of its rulers. Periodical elections are the appropriate means of expressing popular verdict and political recruitment which, in turn, help in the formation of governments. It is the elections which institutionalize popular participation in the political process of a system. Further, elections greatly facilitate the development of “Intermediate political structures” to articulate public policies, mobilize public opinion and institutionalize political participation. The still masses are not merely politically activated but became conversant with the democratic rules of the game through these Elections. Thus Elections constitute an interesting phenomenon in a democratic life and it plays an important role as the instrument of democratization and modernization of a polity.

Elections in British India were held on the basis of restricted franchise. The franchise was gradually enlarged after 1936 according to the provisions of the government of India Act, 1935. The Britishers were compelled to concede voting rights to more persons due to the independence. But even after 1936, the franchise was largely based on the considerations which mostly suited the privileged few. The system universal adult franchise in India was introduced only after its Independence in 1947[3].Electoral politics has grown large over the years. India's democracy in the early years of Independence was not seriously competitive. In this substantive sense the first four General Elections from 1952 to 1967 fall under the first Elections system. The one party dominance of the (INC) meant that the Elections in this period marked by a low of electoral participation. The choice was between the omnipresent Congress and its regionally fragmented opposition often the opposition came from within the Congress[4]. The choice was between all powerful Congress and regionally fragmented opposition. But the last few decades has seen that competition increasing owing to the greater importance of electoral politics and more and more people becoming interested in the democratic process. This brought many other parties as the competitors and an alternative to Congress.

GENESIS OF REGIONAL POLITICAL PARTIES IN INDIA:

During the British period, political polities and society, so to say, were, bifurcated from each other, except a very privileged few the vast mass of India did not have any share in the political process of the Country. Only a few zamindars and other supporters of the British enjoyed some political power, to the extent, allowed to them by the alien ruler. But the situation began to rapidly change in the aftermath of Independence with the introduction of adult franchise in 1952 and the establishment of the Panchayati Raj in later part of 1950s in different states, was democracy meant to reach the common man. The rich and the poor, the urban and the rural people, and the federal lords and the commoners were given equal legal rights to complete for power and make polices for their betterment. It is true that some of these expectations have not yet been fulfilled, polities in India still continues to be a game of the elites. But one would concede that the number and base of political greatly increased. Besides the ex-rulers and zamindars, many other persons, of especially arena, democratic politics, based upon adult franchise, irrespective of caste, religious and creed, which has been in vogue since 1952s, has resulted relatively importance of the common man. The village has politically come to the limelight but ironically enough, some parochial and infrastructural force like casteism, communalism, ethnicism and regionalism have gained ascendency. In this restricted sense, as Morris-Jones has pertinently pointed out in the walk of Independence, polities and society came to meet[5]. The need for a truly decentralized federal polity has been a constant demand of the states in the post1967 period. The changing nature of the party system and the growing importance of regional parties have federalized the working of Indian democracy to a large extent. In mid 1970s, sub-regional cultures started at the state level. It was difficult for Congress to take care of all provinces and their local issues, as different issues of local nature had begun to raise their heads. For the common masses, their local leaders were very closer to them than the National leaders, and their local leaders were more concerned with local issues than the National (Chakroborty 2003). As Surendra Mohan in his Article "Pivotal Role for Regional Politics" (Hindustan Times) has pointed out that the Central leadership failed to take note of safeguarding distinct cultural identities, persisting regional economic imbalances and as such the regional leaders started to assert their existence. The regional leaders and local leaders came forward to assert their regional issues and play

the game of regional politics, and to build a close relationship between state and society for the people's welfare[6].

Role of Indian Regional Parties

The following things are the role played by Regional Parties in India:

Governance

- At the regional level, they provide better governance and a stable government.
- They offer a threat to the country's dominating one-party system, which has resulted in the one-power party's dwindling.

Centre-State Relations

- They have a significant influence on the nature and trajectory of centre-state interactions.
- The central leadership is more attentive to the interests of regional actors due to the areas of conflict in centre-state relations and the demand for greater autonomy.

Competitive Politics

- They make politics more competitive, and they increase popular participation in the political process at the grassroots level.
- They give voters more options in both parliamentary and local elections. Voters can support a political party that promotes the state's or region's interests.

Increasing Political Awareness

They raise people's political awareness as well as their interest in politics. They bring to light local or regional concerns that immediately pique the public's interest.

Counterbalance to centre

- They offer a counter-balance to the central government's totalitarian tendencies. On particular topics, they oppose the ruling party at the centre, forcing the dominant party to be more reasonable in its approach to conflict resolution.
- They contribute significantly to the smooth operation of parliamentary democracy. The minority must have a say, and the majority must have its way in a parliamentary democracy, and regional parties have effectively played this role as ruling parties in some states and opposition parties at the national level.

Curtailing misuse of Governor's post

- They were successful in revealing the Governors' partisan role in the selection and removal of the Chief Minister, as well as the issue of ordinances and the reserve of bills for the President's approval.
- Regional parties have been increasingly prominent in national politics since the advent of the period of coalition politics. They re-joined the centre-right coalition governments and shared power with the national parties.

Potential cause for regionalism

Regionalism could have flourished in India, if any state/region had felt that it was being culturally dominated or discriminated against. Regional economic inequality is a potent time bomb directed against national unity and political stability. But, this potential cause did not take shape of regionalism, because of government steps, which focused on the balanced regional development and fulfilled the aspiration of states.

Few of them are – Industrial Policy, 1956, National Integration council, 1961. Transfer of financial resources to poorer states on the recommendation of Finance commission.

Planning became an important tool through Planning commission and Five year plans. But the new government is planning to devolve the planning power to the respective states, so that they can do planning with real-time approach of their respective needs and requirements.

The central government has categorized states on the basis of backwardness and accordingly gives grants and loans. In September 2013, Raghuram Rajan, recommended a new index of backwardness to determine- which state need special help from central government. It is composed of 10 equally weighted indicators. According to that, Orissa and Bihar are the most backward states.

Regular public investment by central government through centrally sponsored schemes have focussed on development of necessary infrastructure and poverty eradication, integrated rural development, education, health, family planning, etc. For example Prdhan Mantri Gram sadka yojana, Mid day meal, MGNREGA, etc.

Government at centre and states give incentives to private players to develop in backward states through subsidies, taxation, etc. Nationalisation of banks, granting new banking licences, making mandatory for banks to open rural branches are few other steps for inclusive development and balanced regional development.

There are certain discrepancies at the implementation part of these schemes. Few areas have been neglected like irrigation, which has created agricultural disparity. Rain fed and dry land agriculture also have been neglected, which became cause for suicide of farmers in various states (Coverage of P. Sainath, gives us more insights on such issues.)In reality, the interstate industrial disparity, agricultural disparity, number of BPL, etc. are decreasing. But, more actions are needed to completely eradicate the disparities

Why regional disparity still persists?

Low rate of economic growth: The economic growth of India has been fluctuating since independence. But with respect to High population growth, the economic growth has been not enough to catch the development with full speed. In the last decade, the economic growth were progressive, but now they are reeling under the influence of world economic crisis and other bottlenecks at domestic level.

Socio-economic and political organization of states: The states have been unable to do the adequate land reforms and the feudal mentality still persists. Bhoodan and Gramdaan movements, after independence, were not enthusiastically carried and even land under land Banks was not efficiently distributed. The political activities in the backward states were limited to vote bank politics and scams.

Lower level of infrastructural facilities in backward states: The level of infrastructural development, such as- power distribution, irrigation facilities, roads, modern markets for agricultural produce has been at back stage. All these are state list subjects.

Low level of social expenditure by states on education, health and sanitation: These subjects are core for human resource development. The sates which have invested heavily on these subjects fall under the developed and advanced states, for example Tamil Nadu, where health care services in Primary health centre are bench mark for other states.

Political and administration failure: This is source of tension and gives birth to sub-regional movements for separate states. Jarkhand, Chattisgarh, Uttrakhand and recently Telangana are result of these failures only. Many such demands are in pipeline such as- Vidarbha, Saurashtra, Darjeeling

and Bodoland, etc. These failures also weakens the confidence of private players and do not attract investors in the states.

"Son of the soil" doctrine explains a form of regionalism, which is in discussion since 1950. According to it, a state specifically belongs to the main linguistic group inhabiting it or that the state constitutes the exclusive homeland of its main language speakers, who are the sons of the soil or local residents[7].

Impact of Regionalism in India

Positive

Scholars believe that regionalism plays important role in building of the nation, if the demands of the regions are accommodated by the political system of the country.

Regional recognition in terms of state hood or state autonomy gives self-determination to the people of that particular region and they feel empowered and happy. Internal self-determination of community, whether linguistic, tribal, religious, regional, or their combinations, has remained the predominant form in which regionalism in India has sought to express itself, historically as well as at present time.

Regional identities in India have not always defined themselves in opposition to and at the expense of, the national identity, noticed a democratic effect of such process in that India's representative democracy has moved closer to the people who feel more involved and show greater concern for institutions of local and regional governance.

For example- Tripura Tribal Autonomous District Council (TTADC), formed in 1985, has served to protect an otherwise endangered tribal identity in the state by providing a democratic platform for former separatists to become a party of governance, and thereby reduced significantly the bases of political extremism in the state. In such political setup, there always remains a scope of balanced regional development. The socio-cultural diversity is given due respect and it helps the regional people to practise their own culture too.

Negative

Regionalism is often seen as a serious threat to the development, progress and unity of the nation. It gives internal security challenges by the insurgent groups, who propagate the feelings of regionalism against the mainstream politico-administrative setup of the country. Regionalism definitely impacts politics as days of collation government and alliances are taking place. Regional demands become national demands, policies are launched to satisfy regional demands and generally those are extended to all pockets of country, hence national policies are now dominated by regional demands. E.g. MSP given to sugarcane, it was helpful for farmers in Maharashtra but it was implemented across all states resulting agitations of farmers belonging to UP, Punjab and Haryana. Meanwhile it sowed seed of defection among ministers and targeting to corresponding minister.

Some regional leaders play politics of vote bank based on language, culture, this is certainly against healthy democratic procedures. This always leads to demand for separate state and it has observed that after creating small states only few political leaders could run efficient government else alliances run government which ultimately makes administration machinery ineffective.

Developmental plans are implemented unevenly focusing on regions to which heavy weight leaders belongs are benefitted, hence unrest is generated among rest regions. Law and order is

disturbed, agitations with massive violence take place ultimately government is compelled to take harsh steps; hence wrong signals are emitted about government authorities.

Regionalism, also becomes hurdle in the international diplomacy, as in 2013 we saw how Tamil Nadu regional parties were against the Prime Minister of India, attending the Commonwealth heads meeting(CHOGM) in Sri Lanka. These actions have their direct implication on the relation of India with Sri Lanka or other countries of the forums or in case of Mamata Banerjee not agreeing to Land Boundary agreement and Teesta River Water sharing, when the leaders at centre level were ready to do it.

The regionalism induced violence disturbs the whole society, people are killed, students cannot attend the schools & colleges, tourism cannot be promoted, etc. This impacts the development of human resource, governments need to deploy extra forces to control the situation and it has direct implication on the economy of the nation. Impacted societies remain aloof from the mainstream development and then the regional variations and backwardness is clearly reflected. On the broader front, it harms India's status in global arena and becomes hurdle in becoming global power or world leader. *Other than the evolution of regionalism in India and its impact, it is also associated a discussed with the Nationalism and federalism. These two aspects are discussed below.*

CONCLUSION

Regional, cultural, and developmental issues play a larger role in the regional parties' programmes and mobilization techniques. This has evolved over time with the changing dynamics of regionalism and regional issues in India. The Regional Parties must work towards regional development rather than isolating people on regional issues to realise the true purpose of a regional party. We have seen how regionalism could be good or bad for a nation as well for group of nations. Constitution of India under Article-19, gives every citizen a fundamental right to move around and settle down peacefully any part of the country. And, as citizen of India everyone should respect this fundamental right of every person, avoiding clashes like Shiv Sena does in Maharashtra.

The need of the hour is to develop each region of India, through devolution of power to local governments and empowering people for their participation in decision-making. The governments at state level need to find out the alternative resources of energy, source of employment for local people, use of technology in governance, planning and for agriculture development. The 12th five year targets for **"Faster, *sustainable* and more *inclusive growth*",** which will be instrumental for balanced regional growth. The regional blocks like BRICS, ASEAN are developing more negotiation capabilities for economic needs of the region, for climate change negotiations, etc. The dependency on World Bank, IMF for developmental projects is being complimented by the new commitments of the BRICS Bank, New Developmental Banks, etc. In future, the further integration of the different regions will give every nation due respect and due importance to their needs. Their exotic and unique things are getting exposure at international level and no one will feel left out. The whole world will be a global village with unique regions within.

REFERENCES:

1. Grover Verinder, "Political System in India Vol-7(Sociological Aspects and Foundations of Political System)", Deep & Deep Publications, New Delhi, 1989, p.83
2. Dr. Benerjee Kishalay, "Regional Political Parties in India", B. R. Publishing Corporation, Delhi, 1984, pp.5-6
3. Benerjee Kishalay, "Regional Political Parties in India", Op.cit, p.172
4. Yadav Yogendra, "Electoral Politics in the Time of Change Indian Third Electoral System, 1989-99", Economic and Political Weekly, 1999, Vol-3 , pp.2393-2399.
5. W.H.Morris Jones, "The Government and Politics of India", Hutchinson, London, 1971, p.15
6. Xaxa Dr Mrs Johani, "Regional Political Parties Strengthening Federalism in India: an Analysis", Op. cit, pp.291-295.
7. https://www.insightsonindia.com/2014/11/13/regionalism-dimensions-meaning-issues/ retrieved dated 18-2-2022

CONTRIBUTION OF BUDDHIST THINKERS FOR THE WORLDSOCIETY: AN INTRODUCTION

Dr. SONAM ZANGPO

Assistant Professor, Dept. of Indo-Tibetan Studies, Visva-Bharati, Bhasha-Bhavana
Santiniketan- 731235, West-Bengal Mobile

ABSTRACT:

Today, the terms like Buddha, Bodhisattva, Buddhism, and Buddhist are widely used by the reputedindigenous scholars of the world. The origin of these terms goes back to the 6th century B.C.E. in India. This is very true that not only human but also living beings are wishing and desiring peace, happiness, love, security and comfortable life. This is not only necessity of present epoch, but also were the essentiality of all since the evolution of human civilization. Thus, this education was access to us through the sojourn tradition of culture, history, art, language and literature, and by oral transmission from father to child, master to students, and generation to generation. And due to the contributions of all great thinkers and reformers the world society is still in good position for all living beings.

KEYWORDS: Buddha, Buddhism, Buddhist, Society, Contribution

INTRODUCTION:

The term Buddha,*Sangay* (Wyl. *sangsrgyas*) in Tibetan connotes as an Enlightened or Awakened One in English. Now,*Sangay*is the combination of two different words e.g.,*sang* and *gay*. *Sang* means to cleansed, awakened or enlightened etc., and it refers to one who is totally free from one'sownedall mental defilements. Generally, it is said to the defilements of the body, speech and mind and more particularly, the negative energies of the core of mind. Similarly,*Gay* means to develop, to bloom, to grow, etc. So,in short *Sangay* can be rendered as one who has become fully awakened from the darkness of root ignorance and simultaneously developed in all the cognizable knowledge or one who has purified all delusions of subtle mind as well as developed the all-good qualities for the perfect bliss and peaceina life. Therefore, who doesn't want this precious quality being born as a human being at this moment of life.

Now the Buddhism is referred to all sets of the teachings of a noble and notable personage who is designated as Buddha in the history of social science.This appellation can be achieved by anyone who follows and practicesall his teachings as well as the commentaries on it by latereruditeBuddhist thinkers of the world. The Dharma, *Nang Choe* in Tibetan is addressed to entire teachings of the great thinker, the Buddha. *Nang* and *Choe*is again formed by two varied Tibetan words. And the term*Nang* has many meanings in different usages but here it means inside and interiorthat refers to the mind particularly. Similarly,*Choe* refers to the rightdoctrine and teaching of the skillful thinker, the Buddha. Altogether, it can be connoted as the teachings of insight or inside or more rather to say the science of Metaphysics. Now the term Buddhist is called *Nang pa* in Bhoti (Tibetan) language. It means the follower of insight teachings of Buddha and also all well-versed icons of the Buddhist world.

The present age is the development of modern Science and Technology. It is my thinking that Science has agitated and instigated the Five Senses and Technology has given tensely temperament to us. Verily, these two modern learning have created their history not more than 4-5 hundred ago.

But this is ruining the human values both inside and outside, rich culture, religion, philosophy, etc., and moreover the mind set up of entire humanity. Because of only and only growing passion for the materialistic world by the present generation. So, it is becoming irksome challenge for every humanity, religion, culture, and even the nature of the universe today.Moreover, the human races are rushing in the war of economy and strategical power by createdby the materialistic world that is marvelously structured by modern science and technology. We shall be late to stop its heinous destruction further again like the pandemic of Covid-19 (Corona Virus) in the world society where we reside to meet our ends and all dreams of the genuine peace and prosperitywhich can be generated by human values.

IMPORTANCE OF SOCIETY

This isa universal truth that human being is a social animal. Without society either his/her life is mere a day and night dream. But this creature is supreme and great as compared to the other living beings as in thinking powers, perfected intelligence, wisdom forinnovative learnings, incredible ideas,multi-talents, skills etc., and all these characters can be so lively due to adequate education that is centered on human values. In a society, there are multiple culture, faith, tradition, feeble and well of classes, caste and creed and so on. In this way, India is a society of many villages, districts and states. From the very beginning history of humancivilization, there was no name and form of the home, society, country, and the world. Gradually, they knew the importance of the society and its contribution for all other living beings. As the human beings started to settle down in a certain place after abandoning the nomadic life as wanderers and hunters from place to place of the near and far regions of the land. They are enough capable to know the benefits of living in society. So, the society is formed. Because, people cannot achieve many things in a life unless depend on each other from time to time to fulfill their necessities. By society many achievements and service can rendered for all in a short period.

Overall, the society is built to provide protection, peace, prosperity and progress to the motherly nature and to all living beings. Now the point is that what the society has got today, that is mere the result of our past achievement and experience. In this perspective, Buddhist believed that the cause basis of every earlier and earliest are the fruits of every latter and the latest sprouted and reaped result. (Wyl. *gyunga ma nga ma la drasbuchimachimajung*). So,as to say, as you sow so shall you reap. Thus, here, the 21st century is the successor of all the predecessor centuries of the melody and tragedy of past. In the other words, all the past events and experiences are the novel inventions and discoveries, output and achievement, knowledge and science etc., of the modern period.

The society of Buddha Śākyamuni's life and now the present society are unequal from many angles. Buddha was extremely farsighted among his great contemporary social reformers and perfectionated thinkers of the world. His teachings as the Fourfold Noble Truth (Catusāryasatya/ *den bazhi*), the Eightfold Noble Path (Āryaaṣhtāngikmārga / *phag lam yan lag ged*), the Five Precepts (Panchśil/ *tshultrimnga*), the Six Perfections (Ṣadpārmitā/ *pyarchen dug*), the Four Sublime States (CatvaraBrahmvihāra/ *tsad med zhi*), the Ten Wholesome Deeds (Daśhkuśhala karma/ *geba cu*), the Twelve Links of Interdependent or Law of Causality (Pratityasamudpāda/ *tendelyanlagcunyi*) etc., are very much relevance for present, past and future, the three times of the round of cycle. All the above teachings are included into two phases, e.g., the view (*ltawa*) and the conduct (*spyodpa*). The view refers to that like of interdependent origination (*tenjung*) and the conduct refers to that like of

non-violence (tse-med). Which is very much highlighted by the father of India, M.K. Gandhi, H.H. the 14th Dalai Lama, Nelson Mandela of South Africa, Aung San Suu Kyi of Burma etc.

For the peaceful society of world, practice of Buddhism is an inevitable. At first, all these teachings are inculcated and practiced by Śākyamuni Buddha himself. He then commenced to reform the polluted society of his own time. Very later, the Six Ornament like greatest luminary ācāryas of India studied his teachings and understood its relevance for all times. Hence, they refined themselves first and later begin to reform the mal society of that time again. And it is only with the help of value-added education of human kind. So, his teachings are tremendously active since back date 6th century B.C.E to the 21st century C.E. Furthermore, it is not an exaggeration to state that his current of teachings will be relevant in future too. And as long as the Buddha's teaching remain on this earth. It will be relevant up to that moment of time and place again.

LASTING PERIOD OF TEACHING

In this regard, Buddhist believed that the Holy Doctrine of Sugata, the perfect teacher and mentor of the present era will last long for 5000 thousand years on the globe. As a consequence, the Buddhist's world is commemorating the anniversaries that of Birth, Perfect Enlightenment and Passing Away of Buddha Śākyamuni, as the Buddha Purnimā /Buddha Jayanti (Full Moon Day of Vaisāka month) as an auspicious occasion every year. Hence,it is because, the coincidence of above-mentioned three great deeds of the Buddha,the month is considered very special and auspicious for the entire Buddhist world.But in some sources, ascertained that there are more than three events were taken placed in the Vaisāka month itself. Thus, so far, 2564 years up to 2021 had been passed away as universally by commemorating the auspicious occasion of the supreme master by his followers throughout the world. If this calculation is correct thenstill2436years are remained to sustain the Buddha's teachings in the world. That 5000 thousand years are further classified into 4 phases e.g., 1. Phase of Wisdom (Wyl. *ye she kyile'u*), 2. Phase of Accomplishment (Wyl. *drub pa'ile'u*), 3. Phase of Oral Transmission (Wyl. *lung gile'u*) and 4. Phase of mere holding as Mark (Wyl. *tag tsam zin pa'ile'u*). There are 3-3 more subdivision for each the number 1-3 of the above classification and every subdivision ismultiplied withyear500X9 plus500year from the number 4 and altogether it is 5000 years. Now, we are existing in the 3rd number i.e., the Discipline of subdivision of the Phase 2nd of the above classification. So, we are very much fortunate to get the opportunity to study and discuss, learn and practice the gem like precious teachings of Buddha. This is still guiding the society of human being at its best levels with total caring and concerning the well-beings of all the societies of the mother planet, the earth in particular and others in general.

Buddhism is not originated and developed for mere Buddhist society. It is equally essential for all people of the world for the true peace and happiness of the individual and others. I am not saying this as being a Buddhist and the follower of the scientific thinker, the Buddha. For me, Buddhism means philosophy of eternal mind or consciousness. It is because, the mind is forerunner of all things. It is the mind, which is so fickle that we don't grasp its function immediately. It is chief and it made are they. If one speaks or acts with malice or evil mind, because of that, suffering (problems) follows one, even as the wheel follows the hoof of the draught ox. Thus, it is stated in *Dhammapada* as:

Manopubbaṅgamādhammāmanoseṭṭhāmanomayā

Manasācepaduṭṭhenabhāsativākarotivā

Tato naṁdukkhamanveticakkaṁ'vavahatopadaṁ. 1.1/1

Buddha's entire discourses are mind-centered and for the attainment of Buddhahood and refinement of mind is an inevitable practice in Buddhist teachings. Thus, I come to this point that the Buddhism is the pure philosophy of mind, the empty matter. So, the purification of mind is not needed to Buddhist society rather to all sentient beings of this planet. Because they are also part of this world society. As a result, the ample teachings of Buddhist are found in all sorts of bulky literatures and scriptures in connection to the subjugation of wild or ill mind to convert it into the civilized, gentle, honest and serene one. And all Buddhist whole-heartedly believed in this saying; 'Do well and be good.' Again, in *Dhammapada* narrates thus:

Sabbapāpassaakaraṇaṁkusalassaupasampadā

Sacittapariyodapanaṁetaṁbuddhānasāsanaṁ. 14.5/ 183

Not to commit a single sin, Cultivate the fully virtue, Subdue one own mind, this is the teachings of Buddhas.It is emphasized that unless you change yourselves first you cannot change the other just by using very sweet and bombastic words, and by the reciting the quotations or by melodious speech. Therefore, act as you instruct. *Dhammapada* invokes thus:

Attānaṁcetathākayirāyathaññamanusāsati

Sudantovatadammethaattā hi kiraduddamo. 3.12/159

As he instructs others so should he himself act. Himself fully controlled, he should control others, for oneself, indeed, is difficult to control.

You're the mirror for the other. Other will watch you up. What you say and act? If you speak something and do different thing, then you could not success to make people in your favor. You have a torch like two eyes. And others have numerous of eyes like brain. You look yourself by two eyes of brain, but other analysis you through many eyes. If you commit any mistake other will obviously point out you without any hesitation. Through that you have to see yourself and dispel your darkness of body, speech and mind. The collective of these three are called three doors. And from where all sorts of pollution get entry in a life. Now, you have to perform the responsibility of watchman. If the pollutions come close the doors firmly and if the good environment comes open the doors and welcome it, care for it, and generate it.

Siddhārtha, the Goutama who on his first scene of illness, old aged, death body and an ascetic or mendicant by seeing this truth of existence he converted his mind immediately during his lifetime. How such sensitive person was he? Is beyond of imagination and question to me? Although, we encounter daily with such above cited incidence but no strong feeling to analysis self and mind, rather to accept the reality of life we run after the illusion of impermanent pleasure. It is we who are responsible to destroy our tranquility and innocence of mind and its clean nature. In present time all businessmen want be a rich, every employee claims high salary, every unemployment wants permanent or secure job etc., because of our ambitious attitude and not completing fulfillments throughout the life. Even one receives those things and entirely still he/she has no contentment and clam in the life. The main purpose for the hungry of life is three e.g., food, cloth and shelter. We have more physically and mental pain and unhappiness. That's why, we need the help of moral and religious teachings of Buddha and Buddha like personalities of our own society. We want happiness and not the misery but it is our action instead of happiness and enjoyment we have to bear and reap

different sorrows and unhappiness. It is the reason that our education emphasized to build up the character to become the director of oneself and others. We wish to reduce our suffering but ignorantly we are involved in the cause of sufferings. We desire happiness, but it is our delusion or ignorance that destroys it as an enemy. So, it is stated by Buddhist thinker of 7th century ĀcāryaSāntiDev in his well-known work *Bodhicaryāvatāra*. Thus;

Dukkhamevāabhidhavantidukkhanisarańāśyā

SukhechaŷavaSamohātSvasukhaṁgnantiśtruvat. 1.28

Although wishing to be rid of misery, They run towards misery itself. Although wishing to have happiness, Like an enemy they ignorantly destroy it. What the discipline we have to follow we neglect it by heartedly. What the goodness we have to inculcate we acquire the bad habits at ease. Where we have to hard work, we are so lazy there.

THINKERS AND CONTRIBUTORS

After the Buddha Śākyamuni, from the 5th century B.C.E. to up to the commencement of 1st C.E. Buddhism was successfully spread by the seven core Buddha's discipleskown as *Ton pa'iTanrab Dun* in Bhoti (Tibetan)language. During that period by generous assistance of great and righteous Kings and Emperors of Central India like as; Bimbisāra, Ajatśhatru, and Aśoka etc., had contributed extremely for the spread of Buddhism as realizing the relevance of it for the better development of happy and peaceful human society. The 2nd stage is from 2nd century C.E. up to 7th century, during that periods Buddha's teachings were practiced and propagated by Indian erudite thinkers as well as scholars and ācāryas like Nāgājuna, Asanga, Visubhandu, Śanti Dev and so forth. The 3rd stage again 5th century up to 12th century, in these periods the celebrated 84 Indian Siddhas, studied and practiced the Mahāyāna form of Buddhism. They first refined themselves and promulgated the nectar like teachings of Buddha to the deserved disciples and votaries. During that period when Buddhism was declined from the central part of India, and instantly, it got shelter in Tibet and other countries of the world too. Fortunately, by the support of three forefather Kings along with the help of Śantrakşita, Padmasambhava, Kamalaśila and scholar lotsavas(translators) of Tibet up to the period of Atiśa and great LostavaRinchen Zangpo, the contribution is incredible in the history of Buddhism in Tibet.

The 4th stages from 13th–18th centuries C.E. are the masterpiece period for development and diffusion of Tibetan Buddhism in the East and West countries. Some eminent scholars of these periods are Sakya Pandit KungaGyaltsan, Marpa Choekyi Loedo, Gampopa, Milarepa, Tsongkhapa, Gyaltsab Je, Khasdrub Je, GendunChophel, Tārānāth etc. The 5th stage from 19th century to till now, the contribution period of both Eastern and Western reputed scholars are as;AlexendarCsoma De Koros, E. Arnold, D.T. Suzuki, Rahul Sankrityāyan, Dr. B. R. Ambedkar, Charles Bell, Ācārya Narendra Dev, RabindranāthThākur, Pt. J. Nehru, Dr. SarvāpalliRādhā Krishnan, BhantaAnāndaKausalyana, Anagarika Dharmapāla, Ven. Bakula Rinpoche, Prof. JaganāthUpādhyāya, Max Mullar, W.W. Rockwill, Sylvain Levi, Th. Stcherbatsky, H.A. Jaschke, Giuseppe Tucci, Edward Conze, Lama DawaSamdupKazi, Rai Sarat Chandra Das Bahadur, KripāśaranMahāsthavira, H.H. the 14th Dalai Lama, Ven. Thrangu Rinpoche, Lokash Chandra, S.N. Goenka, Thich Nhat Hanh, J.S. Negi, etc., are many more in the present time too.

CONCLUSION:

For the better, peaceful, prosperous society of life and this epoch; Buddha's teachings, Buddhism and Buddhist contribution cannot under deemed against the thought of Buddha Science and Scientists are feeble. For the human right and justice world of today is much worried. Buddha has given this right much more earlier during his life. He further stated thus:

Tāpāchedāchnikṣātsuvṅmivapaṇditte,

Pariŝyabikŝhvógrāhyámadvachónatugőrvāt.

As the Goldsmith test the gold by rubbing, cutting and burning, O! Erudite bikshus so should you analysis my speech and then adopt. It is not for that Buddha has said so and faithfully adopts as rendering the respect to the Buddha. This verse shows the Buddha's liberal thinking, an open right and justice for all sections of human society. At the last, now it is the responsibility of present generation as they are the architect and the leader of the generation to sustain the good values of happiness and peaceful society with application of the limited modern education.

REFERENCE:

1. *Buddhism for 21st Century*, Central Institute of Buddhist Studies, Leh. 2005
2. *The Dhammapada*, The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, Taiwan. 1993
3. *Lekshad Losar Migjed*, SherigParkhang, Dharamsala, 1998
4. A Guide to the Bodhisattva's Way of Life, Library of Tibetan Works and Archives, Dharamsala. 1993
5. *ChorasiSiddho Ka Vritanta*, Central Institute of Higher Tibetan Studies, Sarnath, Varanasi. 1998
6. *Buddhist Literature: Its Perspectives*, Proceeding of the 19th International Buddhist Conference, Vol. XIX, Bodhgaya. 1994
7. *Nalanda: Buddhism and Indian Cultural Journal*; ISSN: 2320-7264, Nalanda an International Annual Journal, 7/17, Poddar Nagar, Kolkata- 700 068. 2014

MULTICULTURALISM IN HARI KUNZRU'S *TRANSMISSION*

Mr. Mangesh Digambar Panchal
Research Scholar in English Language and Literature, School of Language, Literature, and Culture Studies, S. R. T. M. University, Nanded.

ABSTRACT:

Hari Mohan NathKunzru is an Indian novelist who is well-known for his Diastolic works in Indian English literature. Multiculturalism, globalisation, technology, political and social issues, terrorism, diaspora, and cultural identity are all themes in his works. *Transmission*, his second novel, is one of the first and most timely novels addressing multiculturalism and globalisation in all of its forms. Multicultural politics have undoubtedly been useful in reshaping the public discourse of former colonial powers like the United Kingdom as they adjust to mass immigration, particularly in opening up institutions and providing a framework through which those who have no direct social experience with immigrants and their second generation children can interact with them. However, many of the most difficult issues of multiculturalist discourse have been addressed in recent years.

KEYWORDS:multiculturalism, community relations, culture, immigrants, prejudice, and violence, etc.

INTRODUCTION:

Transmission,HariKunzru's second novel, is one of the first and most timely novels addressing multiculturalism and globalisation in all of its forms. Multiculturalism ensures that all residents can maintain their identities, be proud of their ancestors, and feel at home. Acceptance instils a sense of security and self-assurance in Canadians, allowing them to be more open to and accepting of different cultures. Multiculturalism, as demonstrated by the Canadian experience, promotes racial and ethnic harmony as well as cross-cultural understanding while discouraging hatred, prejudice, and violence.

Those aspects of policy 'community relations' conducted as a dialogue between the Centre and National representatives of supposedly stable and fixed 'minorities' or which suit prevailing political fashions have been side-lined in favour of those aspects which are easy to deliver as policy 'community relations' conducted as a dialogue between the Centre and National representatives of supposedly stable and fixed 'minorities.'*Transmission* is a political novel about Arjun Mehta, an Indian Software Engineer who believes in the corny promises of the corny Bollywood film industry. A parallel storey to Arjun's is that of Guy Swift, the ostensibly well-to-do English CEO of an advertising firm and his fight to keep his company afloat as the virus spreads.

Multiculturalism is a school of thought in political philosophy about how to respond to cultural and religious diversity.The novel is not a silent satire, which indicates that the author has a specific target in mind to mock or demystify. And while some of *Transmission*'s subplots, particularly those involving international corporations and Hindi cinema, include satirical elements, the novel's protagonist, an alienated software programmer named Arjun Mehta, does not. He progresses from a second-rate technical university in India to an exploitative 'body shop' job in the Bay Area and then to Washington state.

Kunzru is undecided about how to deal with Mehta. On the one hand, he is raising concerns about how the ideal of working in Silicon Valley is, in many respects, a false promise to which a large number of Indian engineers are still vulnerable. After paying rent, car payments, mobile phone bills, and periodic plane fares to and from India, the pay isn't all that fantastic. Dealing with the Department of Homeland Security to maintain one's visa is also a demeaning and costly experience.

The characters who are most rootless throughout the narrative are those who are most readily exposed to the ethos of global commerce, rather than those who are part of an invisible and sinister global work force. Rootlessness can, in fact, cut across social classes. It is most directly tied to economic privilege throughout *Transmission*. Guy, the exemplary topic of Richard Florida's creative class, is the most rootless of all the characters; he doesn't even have a clear biography, implying a complete personal history and all kinship links.

A right-wing critique of multiculturalism is circulating, attempting to reclaim ground lost in the culture wars of the 1980s by exploiting the wars. If terrorism is a bad meme and terrorism is a result of Islamic culture, we may confidently assert that Islam is worse than whatever 'culture' we propose. By doing so, we acknowledge the validity of making value judgments about culture in general; something the right has long maintained the Stalinist multicultural commissars particularly reject.Leaving aside the truth, or lack thereof, of such a characterization, the secret desire of what Salvo Size might call this school of thought's obscene supplement is that once we've loosed up on this issue, we'll start embracing other value judgments and developing a taste for the juicy treats beloved of a certain strand of social conservatism, dishes that have been off the menu for some years: Black people's proclivity for crime, homosexuality's destructive impact on the environment.

It is simple to make the initial Islam terror case to the typical British voter if you overlook social, political, and economic grounds for terrorism and focus just on morals. Because of the fear of terrorism, the field is free for a resurgence of monoculture dominance in a way it hasn't been in 10 years of terrorism. It has a new name: 'shared values,' and it may be found on the edges of cultural sharp objects like the newly-introduced 'Life in the UK Test' for immigrants, which questions cryptically about Christian holidays and saints days, as well as the queen's ceremonial duties and jury trial. The test presents the concept of a minimum set of shared values as a criterion for entry into the United Kingdom.

The political debate today appears to be centred on who owns those ideals. This idea, which appeals to conservatives, also appeals to the mainstream social democratic left, a tradition in Britain that now consists of three layers, similar to a Victoria sponge cake: a bottom spongy layer of Methodist piety, a thin red jammy spread of second international socialism, and, more recently, an over baked top layer of communitarianism from the 1980s onwards. All three layers lead social democrats to believe that the area of values is their natural terrain, fertile ground for a fight with the Centre-Right and its founding model, classical liberalism's atomized individual, who is oblivious to what happens when that individual enters into relationships with others.

In the United Kingdom, multiculturalism, the haphazard post-imperial doctrine of diversity as a path to equality and unity through managed disagreement, is under fire, not only from traditional monoculture opponents or classical liberals who have long despised its whiff of groupthink, but also from those who once staunchly supported it, the mainstream social democrats, who are now scrambling to abandon it and sit on the high hillock marked shared values.

For many on the Left, multiculturalism was always a second-best option. It developed in strength, along with feminism and related ideas, just as the Chicago School monetarism of Keith Joseph, Margaret Thatcher, and the Institute of Economic Affairs was winning the economic argument in Britain handily. Traditional Keynesianism had failed to produce positive results in the 1970s, and by the mid-1980s, the right had all of the economic policy cards. As a result, the left retreated to the terrain of language, visibility, and culture, which suited its stronghold in universities, the arts, and the media.Those with an egalitarian inclination made their way into areas like social policy, multiculturalism, diversity, and anti-discrimination legislation as a result of this 'red base.' They effectively ceded all economic ground in the process. There hasn't been much change. The major priority is still to keep inflation under control. The term 'redistribution' is still frowned upon. New Labour, on the other hand, now believes it 'owns'economics again, and diversity can be safely abandoned in favour of a more forceful commitment to community.

Our politicians are putting up the pageantry of respect as a consolation prize because they don't believe in the capacity of their politics to generate fairness, and the market is the mechanism of choice. Individual Muslims will remain poor and excluded, despite the fact that Islam will be valued in law, on government websites, and in glossy brochures as part of Britain's tapestry of diversity. The dismal remains of the multiculturalists' dream is a hyper-sensitivity to matters of language and representation exploited by cultural conservatives of all stripes and aided by religious offence legislation. Instead of a new hybrid culture, we are offered 'plural mono-culturalism,' with power in the hands of self-identified community leaders who are protective, patriarchal, hide-bound, and adverse to change women, as Amara Sen has described it.

Once upon a time, biology was the battleground for debates about difference. Biological racism was gradually dismantled, and culture became the key battlefield. It still makes its point with multiculturalist language. Identity is the name of its monthly journal, and it defends 'local British culture' as a protective bulwark against a coffee-colored global capitalism that aims to eliminate distinction in order to facilitate the transnational flow of labour, goods, and services. From Nick Griffin's pamphlets to the pages of Prospect, cultural essentialism is increasingly prevalent. The concept of shared values as the basis for community, as opposed to the crass group identity of 'culture' in its contemporary political manifestation, is far from foolish.

However, the pressure will all flow in one direction inside the context of the war on terror, which will be the only context we have for the next generation or so. Immigrants were expected to demonstrate their right to belong not only via hard effort, but also by demonstrating a set of values that were deemed acceptable. Flags on lawns and the pledge of allegiance have already made Gordon Brown tear up. Muslims in the United Kingdom are frequently questioned by the media. If we want to avoid assimilation by the back door, we must ensure that the smug guardians of the mainstream put their own beliefs under the spotlight, particularly the assumption that lousy values are a sufficient reason for the alienation that many people, not only young Muslims, experience.

Kunzru accomplishes this shift by showing Arjun wandering through Los Angeles, the place to which he emigrates from India on a work permit in the present day. In these moments, Arjun's lack of true agency in the United States is underscored, as the areas available for him to stroll imply the limitations imposed on his movement. The text does not identify him as Arjun, the main character from the previous chapters, until much later in the walk, hinting that he has lost his

existential standing. Arjun lacks the financial, cultural, and social capital necessary for full involvement in the global city.

Furthermore, he is constantly demonstrated to be unable to attain this rank. As the neoliberal ideal of perpetual upward social mobility fades away from Arjun, his walks become increasingly frantic. He returns to the Los Angeles mansion where data bodies the corporation that had recruited him initially board its worldwide computer engineers after a three-month work, only to resume his walks. He was given credit, yet it was taken away from him. He is aware of what lay above him, the majestic mobility of those who travel without touching the ground.He's seen a glimpse of what's beneath, the other mobility, the forced motion of shopping cart pushers and cardboard box collectors. Kunzru appears to be mocking the portrayal of immigrant labour as a contamination, implying that the virus, with its negative meaning, is a better metaphor for failing global citizens like Guy.

Arjun, on the other hand, maintains a focus on connection and responsibility despite his more blatantly disruptive acts. Arjun's decision to disclose the virus was motivated by a desire to be accountable. He invents and distributes the 'Leela' virus in order for the company that has viewed him as disposable to see him as irreplaceable. While Kunzru almost completely supports his actions, Arjun is a far more sympathetic figure than Guy, owing to his desire for more responsibility rather than having it taken away. Arjun's activities result in a chaotic global environment, which he neither predicts nor manages.Guy, on the other hand, deliberately participates in the establishment of an authoritarianism that lays severe restrictions on the economically and geographically excluded under the cover of freedom and the direct control of cultural subjects like himself.

Variants were reported within twenty-four hours of Leela being identified and refuted. Some were clearly the product of copycats, with crude changes to the subject line of the delivery e-mail and code that was superficially weak. Others were more profound, prompting scientists to hesitantly categorise them as totally new species, implying that there were other people dreaming about LeelaZahir.

Kunzru proposes a form of multiculturalism that prioritises labour and the treatment of global labourers that it necessitates. As a result, rather than individualised joys, global action becomes about ethical and political duties to others. Kunzru's article claims that global subject positions are unavoidable, suggesting that we are always already entangled in global capitalism systems and that rejecting them is fruitless. As a result, we are participating in a 'really existing multiculturalist.' These global subject positions, on the other hand, do not have to perpetuate global disparities or duplicate global money flows. Instead, Kunzru imagines multiculturalists as a virus that evolves as it spreads over the world, opposing the idea that multiculturalism must be individualised.

REFERENCES:

1. Kunzru, Hari. *Transmission.* Penguin Books, Delhi: 2004.
2. Hickling, Alfred. *Rev. of Transmission.*
3. Mahanta, Bahibrata. "The Myth of Communication: Reading HariKunzru's*Transmission.*
4. Connell, Liam. "E-Terror: Computer Viruses, Class and Transnationalism in Transmission and One Night at the Call Center."

ROLE OF WOMEN IN FREEDOM MOVEMENT IN INDIA: STRUGGLE & OPPORTUNITY

Gurpinder Kumar

Assistant Professor, Centre for Women's Studies, University of Allahabad, Prayagraj, UP-211002, INDIA.

ABSTRACT

The history of the Indian freedom movement would not have been complete without mentioning the contribution of women. The sacrifice made by the newline Indian women will remain in the forefront. The history of the freedom movement is full of the proverbial devotion, self-sacrifice, courage of women. Most of us do not know that there were hundreds of women who shared their male partners. They fought with the spirit of truth and with unwavering courage. Indian women broke with various restrictions and came out of their roles and responsibilities typically performed at home. Therefore, the participation of women in the freedom struggle and the national uprising is astonishing and commendable. However, it is not easy for women to fight like heroes in a male-dominated society. Or women are trying to change the mindset of such people who think that women are only meant to do household chores. Moreover, women not only live their lives but also struggle with such problems. Rani Laxmi Bhai was one of the women who fought for the role of Britain in reducing all issues, which is why this paper has the right to highlight the legacy that women have shown in history by showing their violence. This paper purpose is to study the freedom movement in India as a whole; to explore the role played by women freedom fighters in the freedom struggle in India; awareness of women fighting for freedom and demonstrating the social and economic freedom of Indian women.

KEYWORDS: freedom, women, struggle, role, society

INTRODUCTION:

In the pre-independence era, the status of women within the country was in a state of disarray. The main reason for this is that there was a spread of male domination. The main responsibilities of the women were devoted to doing household chores and they were not allowed to participate in other activities and duties, where they were not allowed to express their views and opinions. During this time, a number of programs were introduced, which included negative outcomes for women. These include child marriages, restrictions on widow's remarriage, female infanticide, foeticide, purdah system, sati, divorce and polygamy. During the time of the East India Company, many social reformers such as Raja Ram Mohan Rai, Ishwar Chander Vidya Sagar and Jyotiba Phule had faced many challenges in bringing about a change in the status of women in Indian society. At this time there were many ladies, who knew the art of war. Rani Laxmi Bhai fought for the country's Independence. Women's participation in the freedom struggle in India began in early 1817 when Bhima Bai Holkar fought against the Britishers. Madam Bhikaji Cama, the first Indian woman to fight for her country's independence after the 1857 uprising. There is no doubt that women are taking part in the Indian struggle against imperialism in large numbers. The history of India's Freedom Struggle could not have been complete without mentioning the contributions of women. The sacrifice made by Indian women will remain in the forefront. They fought in the spirit of truth

and with unwavering courage and faced various abuses, exploits, and difficulties to gain our freedom . While most freedom fighters were in prison, women came forward to lead the struggle. The list of great women whose names have gone down in history for their devotion and unwavering devotion to Indian service is long. Women's involvement in the freedom struggle in India began in 1817. Bhima Bai Holkar fought valiantly against the Colonel of Malcolm and defeated him in a guerilla war. Many women including Rani Channama of Kittur, Rani Begam Hazrat Mahal of Avadh fought against the British East India Company in the 19th century; Thirty years before the "First War of Independence 1857" The role played by women in the 1857 Great Revolt War was credible and invites praise from even the leaders of the Revolt. Ramgarh's Rani, Rani Jindan Kaur, Rani Tace Bai, Baiza Bai, Chahan Rani, Tapasvini Maharani bravely led their troops on the battlefield. Rani Lakshmi Bai of Jhansi with great courage and excellent leadership set an outstanding example of patriotism. The Indian women who joined the national organization were from educated and liberal families, as well as those from rural areas and all walks of life, all peoples, religions and communities. Sarojini Naidu, Kasturba Gandhi, Vijayalakmi Pundit and Annie Bezant in the 20th century are still remembered today for their role in unity and political warfare. Let us highlight the role of Indian women who took part in the freedom struggle against the British East India Company and the British Empire and made significant and rich contributions in various ways.

MILESTONES IN INDIA'S FREEDOM STRUGGLE

- The first war of Independence (1857-58)
- Partition of Bengal, Swadeshi Movement (1905)
- Jallianwala Bagh Massacre (1919)
- Non-cooperation movement (1920)
- Poorna Swaraj declaration by the congress; Meerut conspiracy case (1929)
- Civil disobedience: The Dandi March (1930)
- The Quit India Movement (1942)

THE ROLE OF WOMEN AS FREEDOM FIGHTERS IN INDIA

The whole history of the freedom movement is full of the heroic, selfless and political maneuvers of hundreds and thousands of women of our country. Their involvement in the struggle began in 1817 when Bhima Bai Holkar fought against British Colonel Malcolm and defeated him in a guerilla war. At a critical juncture in our mother's country when the British East India Company had recently invaded its empire in India, when Tipu Sultan was ousted (1799), the proud Marathas was humiliated (1815), Chennamma the queen of Raja Malla Sarja's widow of Belgaum of Karnataka. He fought a powerful British army and achieved his first victory. No other female hero in Indian history has made such a powerful impact on the minds of the people of India as Rani of Jhansi, Lakshmi Bai. She was the second wife of Jhansi governor Raja Gangadhar Rao who protested against the 'Doctrine of Lapse'. She refused to surrender Jansi and fought bravely dressed as a man during the Revolt of 1857 and died on the battlefield against British troops. Her bravery encouraged many Indians to rebel against the law of alienation. Another woman we remember in this context was Hazrat Mahal Begum. She was the wife of a deposed ruler of Lucknow who took part in the 1857 uprising of the doctrine of lapse through which Dalhousie wanted her to capitulate Lucknow. She gave tough toughness. But after the fall of Lucknow she fled to Kathmandu. Kasturba, Mahatma Gandhi's wife, was one of the main supporters of Gandhi's plans. One of the first women to

be arrested in the Transvaal, she joined the Quit India Movement (1942) and was arrested. She died while in imprisoned in Poona. Many women from Nehru family joined the freedom movement. Jawaharlal Nehru's mother, Swarup Rani Nehru happily donated her husband and children to the nation's reason and she herself, old and weak, got into a very big fight. Kamala Nehru, who married Jawaharlal Nehru in 1916, took part in various movements, leading the Civil Disobedience Movement. She has contributed important part in organizing the No Tax Campaign in the United Provinces (now Uttar Pradesh). Jawaharlal Nehru's sister Vijay Laxmi Pandit joined the Non-Cooperation Movement. She was arrested three times in connection with the Civil Disobedience Movement in 1932, 1941 and 1942. In 1937 she was elected to the united provincial legislature and was appointed Minister of Local Self Government and Public Health. She played a key role as India's ambassador to San Francisco during the first UN summit in which he challenged British power. She was the first woman to be President of the United Nations General Assembly. When she was just 13 years old, Indira Gandhi organized the 'Monkey Army' (Vanar Sena) which brought together young people who demonstrated his intention to fight for the freedom of her country. She joined Congress in 1938 and was imprisoned for 13 months in 1942 by the British. She was the first female prime minister and woman in India. Four generations of devotion to the social events of the Nehru family stand out as unique in the historical record.

Sarojini Naidu grasps pride of her place among women freedom fighters in India. She had the task of resurrecting Indian women. She was the first female President of the Indian National Congress in 1925 at the Kanpur Session. In 1928, she came to the USA with a message of non-violence movement from Gandhiji. While in 1930, Gandhi was arrested for protesting, and Sarojini took over the reins of his party. In 1931, she participated in the Round Table Summit, along with Gandhiji and Pundit Malavyaji. She was also the acting President of Congress in 1932. In 1942, she was arrested during the 'Quit India' protest and spent 21 months in prison. She was a gifted English-speaking poet and was widely known as the Nightingale of India. After independence, she became the first female Governor of the Indian State (Uttar Pradesh). Aruna Asaf Ali played a leading role during the Quit Indian Movement. Her turn of events came in 1942 during the Quit India Movement and she stood up and witnessed it. She unveiled the national flag at the Gowalia Tank maidan in Bombay to mark the beginning of the Quit India Movement and became the legend of thousands of young people who rose to imitate her. She became a full-time activist in the Quit India Movement and went underground to escape arrest. She edited the 'Inquilab' magazine of the Indian National Congress monthly magazine. She was awarded India's highest civilian award, the Bharat Ratna. Madam Bhikaji Cama was influenced by Dadabhai Naoroji and was a source of inspiration for Indian youth in the UK. She unfolded the first national flag at the International Socialist conference in Stuttgart (Germany) in 1907, organized the Free India Society and started the 'Bande Mataram' magazine to spread his idea of change. She traveled extensively and spoke to people about Indians who fought for freedom struggle. She can rightly be called "the first cultural representative of Mother India of the USA". Kalpana Dutta was another revolutionary female leader who influenced by the Surya Sen. She joined Chittagong armory raids. She later joined the Communist Party of India. Rani Gaidineliu was a prominent Naga woman leader of Manipur who took the lead in fighting the Naga nationalists against the British. Her movements were active during the Civil Disobedience Movement to evacuate immigrants to Manipur. Because of her zeal for the country, she received praise from world leaders. She was arrested in 1932 and released after India's liberation.

The "Naga Rani" is a popular title given to him by Jawaharlal Nehru for her influence and Naga practice. Sarojini Naidu's daughter Padmaja Naidu dedicated herself to national service as her mother. At the age of 21, she entered the national anthem and became the co-founder of the Indian National Congress of Hyderabad. She spread the Khadi message and encouraged people to boycott foreign goods. She was arrested for participating in the 1942 “Quit India” campaign. After independence, Padmaja became Governor of West Bengal. During her public life of more than half a century, she was associated with the Red Cross. Her service to the nation and especially her way of helping to solve problems will be remembered for a long time. Sucheta Kriplani was a patriotic and socially inclined person. She was a close friend of Jai Prakash Narayany who played a prominent role in the Quit India Movement. The educated St Stephen politician sang Vande Mataram at the independent Constituent Assembly on August 15, 1947. She was a member of the Constituent Assembly in 1946. She was general secretary of the Indian National Congress from 1958 to 1960, as well as the Prime Minister of Uttar Pradesh from 1963 to 1967.

Raj Kumari Amrit Kaur was a close follower of Gandhiji from 1919 onwards. A member of Congress, she actively participated in the 1930 Salt Satyagraha and the Quit India Movement. She became India’s first Health Minister in India. She was the founder - President of the Indian Council of Child Welfare and founder - a member of the All India Women’s Conference. Smt Kamaladevi Chattopadhyay was elected President of the Youth Congress in December 1929 and urged National Congress leaders to declare Poorna Swaraj as their target. On January 26, 1930, Kamaladevi captured the imagination of the whole nation as she clashed, clinging to Tricolor to protect it. The rain came down in torrents when she stood like a stone protecting the flag, bleeding profusely. She co-founded the All India Women’s Conference into a powerful organization. In addition to the hundreds and thousands of Indian women who gave their lives for the freedom of India, there were many foreign women who saw in India the hope of world redemption. A prominent Swami Vivekananda student, Sister Nivedita was an Irishwoman named Miss Margaret Nobel who came to India in January, 1898 to search for the truth. It has spread the purpose of India throughout the United States and Europe. She attended the Benares Congress Session in 1905 and supported the Swadeshi Movement.

Annie Besant, Irish by birth was a staunch supporter of the Indian freedom struggle. She founded the Home Rule League in Madras in 1916. She also founded the Theosophical Society of India. She was the President (First Women President) of the Indian National Congress once in Calcutta in 1917. She also organized ‘New India’ and ‘Commonwealth’. She had done a lot of work to form a consensus on the question of India in the foreign world. Even today, India commemorates Annie Besant's invaluable work in the struggle for freedom, educational development and social change. Mira Alphonse, universally known as 'Mother', was born in Paris in 1878. She arrived in India in 1914 and met Shri Aurobindo. She was the promoter of Auroville, the overseas city of Pandicherry. She has played an important role in motivating women like Annie Besant and Nellie Sen Gupta. The Mother also contributed to the development of ancient Indian heritage and culture. The two English daughters of Meera Behn and Sarla Behn Mahatma Gandhi helped with the cause of freedom. Born as Madeliene Slade in England, she was named Mira Behn by Mahatma Gandhi. She was a close student of Gandhiji. She accompanied Gandhiji to Round Table Conference. She pioneered on social change in rural areas. Born as Katherine Mary Heilaman, she was named Sarla Behn by Mahatma Gandhi. She was a great social worker. She built Ashram at Kausali in the Kumon

Hills of Uttarakhand. She went from house to house helping families of political prisoners. She wrote a book entitled 'Reviving Our Dying Planet'.

MOBILIZING WOMEN IN THE GANDHIAN PERIOD

Gandhi was undoubtedly the most important representative of true Indian culture and tradition in our time. His people respectfully refer to him as the mahatma. He was a social activist, economist, political philosopher, and truth seeker. He made the Indian National Congress a people's congress and a national organization a mass movement. He made people fearless and courageous and taught them a nonviolent way to fight injustice. Mahatma Gandhi's role in the Indian freedom struggle is considered to be the most important one as he leads the Indian freedom movement (Dutta, 1953). Gandhi's peaceful and non-violent ways formed the basis for the freedom struggle against the Britishers. The Indian freedom movement reached its climax between 1918 and 1922. A series of non-violent campaigns of the civil disobedience movement was launched by the INC under Gandhi's leadership. The main focus was on weakening the British government by not cooperating. Gandhi says India's complete freedom is impossible without our daughters standing together with the sons of the freedom struggle and this requires them to see their potential (Gandhi, 1927).

WOMEN UNDER GANDHIAN LEADERSHIP

Gandhi empowered and encouraged women by fighting actors, discrimination, child marriages and promoting women's education. They encourage women to participate in large numbers.

- Non-cooperation Movement eyewitness unprecedented for women activists, especially educators and intermediaries. Amrit Kaur, Aruna Asaf, Sarla Devi and Muthul Laxmi Reddy emerged as outstanding leaders.
- During a period of civil disobedience Sarojini Naidu inspired by Gandhian ideas led a peaceful protest in Dharsana Salt working against Salt, taxes and after Gandhi's arrest. She fought for the right to vote and was elected as the first Indian women president of the Indian National Congress.
- In Quit India movement activistism led by Usha Mehta, Aruna Asaf Ali was instrumental in supporting the movement. Women in particular became involved in politics during the 1920's. During this time a large number of women emerged (Kasturi and Mazumdar, 1994). Thus, by crossing the social and economic constraints of Indian women comes together to realize the power of collective achievement and establish seats for the empowerment of women in Independent India.

CONCLUSION:

The issue of women's participation in the freedom struggle in India is a matter of bold decisions, finding themselves on the streets, in prisons and in the Legislature. After so many efforts India gained Independence on August 15, 1947. Thousands of Indian women gave their lives to gain the freedom of their country. The non-violent organization that gained India its independence not only took women but also depended on its success in women's participation. Perhaps for the first and only time in the history of the world, the power of a powerful world power where the sun never sets was challenged and overpowered by the moral strength of people armed only with peace, ideas and courage. Finally we can say that over the past 70 years, the women's movement has grown and continued to grow its ties with other organizations such as trade unions, environmental movements and other advances against all forms of oppression, injustice and degradation.

REFERENCES

- Aggarwal, R.C. (1999). Constitutional Development and National Movement of India, New Delhi: S. Chand Publishing limited.
- Aggarwal, M.G. (2008). Freedom fighter of India, Vol IV, Delhi: Gyan Publishing House.
- Brown, Judith. (1972). Gandhi and the civil disobedience movement. UK: Cambridge University press.
- Chand, Tara. (1961). History of freedom Movement in India, Vol IV, Delhi: Publication Division, Govt. of India.
- Chib, S.S. (1987). New Perspective on India's freedom struggle. Chandigarh: Vande Matram Prakashan.
- Chopra, P.N. (1975). Women in India freedom struggle, New Delhi: Ministry of education and social welfare, Govt. of India.
- Dutta, D.M. (1953). The Philosophy of Mahatma Gandhi. Madison: University of Wisconsin Press.
- Gandhi, MK. (1927) Gandhi Speech at a public meeting in Paganeri. Retrieved from *The Hindu*, Sept 29, 1927.
- Kasturi, Leela., and Mazumdar, Veena. (1994). Women and Indian Nationalism. New Delhi: Vikas Publication.
- Kaur, Manmohan. (1985). Women's in India freedom struggle. New Delhi: Sterling publishers.
- Raju, Rajendra. (1994). Role of women in India's freedom struggle, New York: South Asia Book.
- Ralhan, O.P. (1995). Indian women through ages 5th Vol. Eminent Indian women in politics. New Delhi: Anmol publications.
- Thaper, Suruchi. (2006). Women in the Indian National movement: Unseen faces and unheard voices (1930-32). New York: Sage Publication Pvt. Ltd.

READING THE CHANNEL OF SKILLS

Dr. Chanchal Sharma
Assistant Professor Department Of English P. P. N. College Kanpur.

ABSTRACT:

Bacon in his 'off studies'says' Reading makes the full men conference aready and writing an exact man'. These lines are the zest and centre figure of all kind ofknowledge. All the knowledge is round about it. There is a term Renaissance defined in the history of English literature which means the rebirth or reawakening of classical Greek learning after the negligence. Today we have entered in the new magical technological world .Here it has become a big challenge to maintain balance between old and new technique of reading .Means to say thatitsa rebirth of skills through the technology platform .Where we are able to enhance our skills easily without any westage of time through this platform . Through E Library we can read more books which improve our reading skill. In E Liberal different types of reading material on various subjects is available. Its very true if we read more then we get more .If we follow the chain of listening, reading, writing, and finally speaking then definitely we get success in our different field. The main purpose of the paper is how to improve and represent the skills through the new technology. Books are our best friends which shows light in our life. Bacon is quiet right when he says,'Studies serve for delight ,for ornament and for ability.'Its an aroma in our life .Where we can prove our ability. And technology pour life in this chain .

Key words: Reading, Perfect ,Skills, Communication.

PAPER :

In this materialistic world nobody is our best friend but there is no doubt to say that in fact books are our best friends. These life skills fills new energy in our life .All these skills are related to our brain .Brain which works in our body like computer .It react when it receives the message from body .With the help of brain man can think and experience ,emotions, it is the root of human intelligence. These skills which improves our personality are related to our brain. when we listen then brain starts its work and response. Then finally man speaks. Through them we can learn humanistic attitudes. Now -a- days technology is playing a very important part which enrich our skills. Technology is just like a new magical gate through it we can improve our these all skills along with personal and professional relations to. Bacon says, in 'Off Studies' Reading makes a full man, writing an exact man ,conference a ready man.' so through these lines we are able to improve our personality and technology help in this. Its a technology where we are able to get different books on various topics in E Library .The most significant event which marks the cause the Renaissance in England in the Europeopion invention of printing from movable trap. The hand crafted manuscript was replaced by the mass produced book. And from there the reading public appeared. Renaissance means the knowledge from dark age to present .William Caxton (c.1422-c.1491) an English merchant, diplomat, and a writer has brought printing press in this world in 1476.From there the book and reading culture come in our life. In the connection of this running chain reading ,listening ,writing and finally speaking skills are interconnected. Not only reading but also listening is also a very important aspect .It may be defined as the perception or actual understanding which has to be communicated .Perception and understanding differs from person to person. Listening is not an easy

process. Most of the person they never listen seriously, or carefully. Without listening you can't take the right message. Reading books is a very important part of our life, they are our best friends. During middle age people learned there lesson and then pass it through mouth to moth .But after Caxton printing press it has become very easy to spread lessons with the help of books. According to Floyd J. James, 'less listing capacity is a main source or origin of the problems related with the work at every level. As Bacon says 'reading makes the man perfect so yes it is true .Through reading we get knowledge of different areas .But for this you have to be a good listener.with the help of writing man will become a good accurate and finally he will become a perfect man . Then he will speak also. So its a wonderfully chain Listening,reading, writing and conference. In the connection of listening it has become a very important aspect related to other skills. For this skills we have to follow some tools these are as follows .....

1.Stop talking while listing.

2.Avoid chit chat .

3.Give liberty to speaker.

4.Don't take any self decision .

After listening ask question. Reading is based on a good reader. When the reader read something then thoughts ,facts ,meaning and information he will get. Reading is a process and you will become a good learner. To improve the reading your vocabulary must be strong .There are 3 types of reading.

1.Pre Reading

2.while reading

3.post Reading .

For 1st pre reading you have to understand the text. In while reading it encourage the thinking of a student. In post reading its check that you are right. Its include some stage like seek feedback. You have to explain the meaning, purpose of your reading .To improve reading skills then don't bound yourself with one book. Reading is an active process so improve your critical thinking and try to know about it more. Bacon says in 'Off Studies 'Read not to contradict and confute; nor to believe and take for granted'.Again he says,'Some books are to be tasted others to be swallowed, and some few to be chewed and digisted.'According to this the process of reading through which sometimes we read .....

1.only the heading or the title.

2.Sometime inside the para.

3.Sometime fully.

So overall these are just based on your habit how you take it. There are so many types of reading : 1.Skimming ...In such type of reading we just read the zest or just to know the main idea. With the help of this reader is able to improve his knowledge.

2.Scanning..... Readers in such type of reading scuttles across sentences wants to know the particular piece of information.

3. Intensive reading ..This type of reading the reader has to know everything and understand the meaning also .In it reader has to give time. He has to take help from dictionary also. so that he will be able to know the meaning.

4.Extensive ...In this type reader has to emphasison fluency and less on accuracy .Its only for pleasure. Where you just read only to passyour time. For example magazine, jokes, news paper etc.

But its taking differ from person to person .Listening is not a simple process most of the person they are unable to listen properly or carefully without listening it is not possible to pass or take the masses effectively to other .Listening and reading both of are just like a two side of a one coin ,they are interconnected. when books were not there in the middle ages of people they learnt their lesson but when books come in our lives than it has become easier for us to read it and listen it .Listening , reading ,writing and conference in this process listening is a very important. It improve your critical thinking and try to know more about the situation. It begins in of studies,in this way Bacon says,read not to contradict ,nor to believe and take for granted. He also says again that some books are to be tasted. IN other words reading is in the same way the process in which some time we read only the heading of the title sometime inside the para sometime fully. In the connection of short types of reading skimming is Just to know the main Idea. scanning reading scattered across sentences to get particular piece of information intensive reading time confused consuming reading has to read and understand the meaning. The dictionary you have to use in extensive reading their reader has to emphasize on fluency and lesser accuracy. It's only for the pleasure or the enjoyment that's it. Listening, reading and writing a written documentits different thing .Here it become a permanent record. Other can review it in the masses so this record from time to time maintain written recordfor future and that's why its a very important part. The skill can be divided into four parts planning first draught amendment and editing when we make a plan to write something then there should be a selection of thought the next step include connectivity. Thoughts into words and sentences in a systematic order in the last section .A man write and then the do editing. We have to add few necessary section. we have to use simple words appropriate subjects that should be selected.The convert the masses avoid unnecessary words and sentences if these steps we use then we will present a very dynamic performance .Before wrap up the topic it should be clear to say that reading is a channel of skills in its connection listening writing then speaking are all if we blended carefully in a interconnected way then you can represent yourself any where. Nobody is complete in itself. So you have to follow all these rules and then you will become a perfect man. During this Era which has become a digital world where we have to be able and to enhance our self thought the new technology. In this untouched new world of education means online work, the communication is playing a very important role. In which we have to prepare ourselves sound in the field of listening reading and writing and then pass a message to the words in the form of sentences.In the e-Learning world now we have easily enter into the world of books through the e-library are there. In a small Canvas we have to get so many books on different topics.

It's a fact more we read more we learn now we have become a digital mechanical person.If somebody wants to improve his skill then he has to take help from the new technology and then get perfection in his area easily. It work like an Aroma in our life.

REFERENCE:

1. Francis Bacon, Selected Eassays, Dr. S. Sen
2. Huta A Muphy ,Herbert .w.Hilder, Jane P Thomas, Effective Business Communication
3. Michal Hudson Skills; Becomeconfident, enjoyable & assertive.(2018)
4. Mundra S. C, LiteraryEssays,1989,P.P.02.
5. Mishra,Vinod, Business, Communication,2013—14 ,P.P.125
6. Reading skills :slideshare net 6:21P.M. 10 sept 2021
7.Types Of Reading Skills .....Planetspark in. 6:39 P.M.10 sept 2021.
8. Wikipedia en.m.wekipedia.org.10:42 P.M. 18.9.21.

‘EFFECTS AND CHALLENGES OF ONLINE ADVERTISING’

Dharmendra Shakya
Assistant Professor of commerce Govt. Adarsh college, Harda (m.p.)

ABSTRACT:

We are living in this modern age where the environment is changing instantly and we are very much affected by the media. The media plays a very important role for creating awareness in the society with the advertising, corporations creating awareness about the products and services. In advertisingselection of media for promotion of goods and services is a very difficult task but with the changing environment we have to change the strategy of promotions. In the recent scenario online activities have grown up and online advertising has come into existence. In this paper we study the effects of online advertising and its positive and negative aspects, negative aspects which are becoming a challenge and creating negative effects on society and customers, and in this paper, we are discussing how to consider negative factors for successful campaigns of online advertising.

INTRODUCTIONS:

In this digital age we live in there are a lot of ways to advertise different products and services. Online advertising is one of the most effective and affordable ways to advertise. The numbers of internet users have increased, India is among the fastest growing online market in the world. Online advertising is advertising on the internet. There are different ways of advertising online like ads on smartphones, tablets, websites, e-mails and many more. In this paper we study the positive effects and issues that are becoming the challenges for online advertising.

KEY WORDS: - Online advertising, Effectiveness, Internet

OBJECTIVES: -

1. To understand the online advertising
2. Vast audiences for promotion.
3. Effect of online advertising in recent scenarios.
4. Necessity of the modern advertising trends

Effects And Challenges: -

In the present scenario the world is surviving to overcome the covid-19 pandemic. At this time online activities trends started increasing day by day like business, education, entertainment, health, and many more. With the online advertising promotion of products on the internet becoming the strategy for reducing the cost of promotion, online advertising is one of the effective tools for promotions of goods and services. The pandemic leads to work from home, lockdown which leads to growth of online advertising. Social media plays an important role for economies of advertising like Facebook, twitter, Instagram etc. online advertising has a vast audience for performing products. In this present scenario everybody is using the internet to entertain themselves. One of the major benefits of Online advertising is more affordable compared with the other modes of advertising, it is target audience-based advertising and finding customers globally.

With the online advertising companies can react and get the feedback instantly, which is necessary in the fast-changing environment. Cut-throat competition everywhere business

organisations want to capture large market share for this regular interaction with the customers is necessary so online advertising plays a vital role in two-way communication. With online advertising most of the benefits are associated and it has soon become the leading medium for advertising in the world. During the pandemic e-commerce is booming and it's an opportunity for new entrepreneurs to set-up business and promote products globally with the online advertising. Online advertising brings a lot of benefits for customers and entrepreneurs but on the other side it has some negative aspects. Customers are very much attracted to the online ads and very quickly they get distracted with the other online activities like chatting, social- media, and music etc. These distractions pull customers' attention from the online advertisements. As the online advertisements trends grow the prices of online ads process hiking which is contradicting the low-price theory of online advertisement and ultimately causes high price of the products. The major negative aspects of online ads are the security of the private information so privacy and safety are the big issue, companies can gather information and search history of the customers which can cause reluctance of online advertisements. Online payments and banking services had come into spotlight before the pandemic. If we are getting benefits of online payments services like bills payments, transfer of money, and financial transactions, there may be pros and cons of online payments. Privacy and security becoming major issues, without identity verification there may be online fraud. Failure and lack of a security system may make some people reluctant to use the e-payment system. So online advertising is popular among entrepreneurs but we have to consider the negative aspects of this mode of advertising.

CONCLUSION: -

Online advertising is a modern mode of communication to promote products and services. It can attractcustomers instantly than other traditional form of communication. The Internet and websites provide convenient services to customers to sort out the problems about the issues related to products and services. This era is an era of globalisation and digitalization of private and public sectors corporations investing more in marketing and advertising for promotion campaigns. Online advertising has grown instantly in recent years but some negative essential factor has to be considered by the corporations which are responsible for the success and growth of the online advertising campaigns.

REFERENCES: -

1. **Shodhganga** https://shodhganga.inflibnet.ac.in
2.**Google Scholar** https://scholar.google.com
3.**Online Advertising** https://blog.hubspot.com
4.**Offnline-to-online advertisements as field experiments** Akira Matsui1 · Daisuke Moriwaki

IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION & YOGA IN DAILY HUMAN LIFE

Dr. Ganesh S. Solunke
Dept. of Physical Education, Sant Tukaram College of Arts & Sci, Parbhani.

ABSTRACT:

The Day to day busy life of human being is constantly creating disturbance and disorder in the mind of an individual. Both Physical Education and Yoga have positive impact on physical and mental development practice of physical activity and yoga helps person to reflect different colors of life since ancient period we see and find that there is a close relationship between physical education and Yoga in the progress and development of human being.

"Sound mind in a sound body" this says that not only development of body but also development of mind, brain and body and it is important to live happy and healthy life.

Now we are leaving in a modern age with busy schedule. So we have and due to busy day-to-day life there are lots of problem before each individual and there are living a more and more inactive life and he is disturbs mentally as well as physically. To solve there problems there is a great need of physical education and yoga to every on for balancing his life. Physical education and yoga are the two wheels of life without this it is impossible for person to live peaceful life. It is proved that without physical education and yoga no one can think of good health and about good citizen. Hence physical education & yoga are the boon to society to create good, healthy and wealthy nation.

INTRODUCTION:

Today Physical Education is the only on education which can leads out life to success, as Physical Education provides us physical fitness, mental alertness, emotional stability and social wellbeing. Now a day Physical Education is must to each and every body to keep himself healthy. Physical Education involves physical activities which develops various physical components required to carry different movements and these activities are divided in to various age groups. Basically Physical Education builds the foundations to motor skills for games and sports.

Sports and game are the integral part in person's life. Different sports develop different skill and helps to think positively which is very important for a person to face difficulties. To dayimportance of Physical Education and a quality Physical Education program is most needful to a higher quality of life to active higher academic improvement. Regularity in physical activities helps to improve motor qualities to build healthy body. To control weight, stress, anxiety, to increase self esteem and may more other things.

Today due to constantly changing life style of people each and every body is suffering from various disorder and problems and these problems are not in India but in the all over the world and only Physical Education through physical activities has the ability to over come these varies. Physical Education gives its contribution to a child's growths and development it is beneficial to adulthood as well for maintaining good health and fitness while in old age if is important to treat various diseases. It is useful in many ways i.e.

1. Better balance, muscle tone, strength
2. It leads to learn best way to exercise.

3. It develops team work and communication skills.

In Physical Education there are different methods of training through which one can develops physically. Mentally socially and today through physical education one can make his development economically also which helps and individual to improve his status in society in all respects.

Physical Education helps the persons living in society in various ways those are.

1)	It controls the weight of individuals.	2)	It helps to control diseases.
3)	It improves mood of individuals.	4)	It boost up energy.
5)	It promotes better sleep.	6)	It puts the spark back into your sex life.
7)	It gives fun to you.		

Finally Physical Education and activity are a great way to feel better. Thus Physical Education helps nation and society to provide the good, healthy and needful citizen to make the nation strong and healthy.

Yoga is a very ancient discipline it is an ancient Indian system which helps to keep person physically and mentally. Fit, and it is proved by science that yoga helps to improve concentration which is a key sector for achieving success in sports competition the term 'Yoga' is derived from the Yuj which mean Samadhi it also means a deep trance or an absolute of awareness. It can also be describe as the highest control of mind. Therefore Yoga essentially means the integration of personality at all possible levels i.e. physical, mental, social, intellectual, emotional and spiritual.

Yoga includes Yamas an Niyamsa (attitude training) Asanas (postures) Pranayama (Control of the breathing process) Kriyas and Mudras (Complimentary and supplementary practices at Pranayama) and Dhyana (Meditation). The main concept of these yogic practice is to elevate man and realize his highest potential. Yoga touches all aspects of life.

The most important benefit of yoga is physical and mental therapy. To get the maximum benefit of Yoga one has to combine the practices of yogasans, pranayama and meditation. Due to Yoga diabetes, blood pressure, digestive disorder arthritis, chronic fatigue asthama, Laboratory toots have proved it. Research of yogic practice on HIV is currently underway with promising results Yoga acts both as a curative and preventive therapy.

Yoga benefits mankind physically, mentally and psychologically as follows. Asthma self awareness, mental performance, Mood change, spiritually Respiration problems, high blood pressure pain management i.e. back pain, arthritis weight, reeducation. It also helps individuals to give up bad habits to solve social problems like family problems Environmental problems Employment problems Housing problems, and communal violence all these problems solved by Yoga helps in the building at good and healthy society as well as Nation.

REFERENCE :

1) Yoga sadhana - VijayaLaxmiHota
2) PranayamRahashya - Swami Ramdeo
3) ShastraShudhaVyayam - K.P. Bhagat

THE PORTRYAL OF INDIA AS NATION IN CRISIS IN ANANDMATH

Jadhav Jaishree Shivajirao
Vishwasrao Naik Arts, Commerce & Baba Naik Science Mahavidyalaya, Shirala.

Abstract

The present research paper aims at to study the Portrayal of India as Nation in crisis in selected novel ***Anandmath*** by Bankim Chandra Chatterji. The paper deals with the concept of Nation, India's history, and Background of the novel. It speaks about famine, freedom struggle, feudal system, Patriotism, nationalism, violence, sacrifice viz. It is found that India as described as a country of green and fruit bearing trees, a rivers, and oceans of corn fields. Here, it is an appealing to study the Portaryal of India as Nation in crisis for readers.

***KEY-WORDS*:** Famine, Freedom Struggle, Santans, Feudal System, Patriotism, Nationalism, Violence, Sacrifice.

The depiction of India has always provided an outstanding fertile ground for the development of Indian Fiction. We study, the concept of Nation to make our ideas more clearly. The life of Nation has been shaped by writers and philosophers like Shri Aurobindo, Mulk Raj Anand, Kushwant Singh, Swami Vivekanand, Rabindranath Tagore viz. It is observed that there is a link between the novel and nation. The interaction between national events and private life reflected in Indian English Fiction. Concise Oxford English Dictionary defines Nation, "A large body of people united by common descent, culture, or language, inhabiting a particular state or territory." (952).

Nations are cultural entities of people. They are bound together by shared values and traditions, race and culture, common language, religion and history, occupying same geographical area. It is essential to know the India's history. So, we study about India's history. India's old recorded history dates back to at least 2500-2000 BCE. India was cultural idea and vision of vast wealth. It appealed foreign conquerors and travelers like The Aryans, Central Asian tribes, Mughals, Persians and Iranians, Arabs and Chinease, Portuguese, French, Dutch and British. India was never a single cultural or political entity. There was no single theory of Indian Nationalism. Before Britishers came, India was home to numerous kingdoms and principalities. The nationalists sought to unite Indian across all divisions and construct one Indian nation. British rule formally established in 1857. After 1857, Revolt with an increase in anti-British nationalist activities during the twenties, thirties and forties, Indian novels began to be increasingly pre-occupied with Indian aspirations for freedom and freedom struggle.

The novelists of Pre-Independence era highlighted the spirit of Nationalism by depicting the national movements, the freedom struggle for Independence and patriotic favour. The novelists themes revolve around social realities that try to capture real India. To study this, I selected the novel ***Anandmath*** written by Bankim Chandra Chatterji. Bankim Chandra Chatterji is the key figure in literary Renaissance of Bengal as well as India. To understand the Portrayal of India as Nation in crisis, we study about Bengal's political, social, and economic background.

Bengal was one of the most economically developed regions of the Mughal empire before the victory of eighteenth century. This region had not been directly involved in the political struggle of the feudal lords surrounding the Mughal throne. The peasants of this region cultivated various sorts

of rice, cotton and sugarcane. The Zamindars began to give their power with no thought for principles and legal norms. They collected taxes and administered justice. They measure out punishment to the local population who bribed the Government officials. The zamindars and farmers depend on Murshid Quli Khan, the first Nawab of Bengal. They began to pay sums in the Nawab's treasury. The Peasant's rebellions prevailed during the early years of British rule in India. The Sepoy Mutiny in 1857 regarded as the first war of Indian Independence. The hungry peasants of Bihar and Bengal revolted against East India Company. They were victims of Bengal famine in 1770.

The selected novel, ***Anandmath*** is set in eighteenth century Bengal, ruled by Muslim Nawab with political backing of the British. The effects of terrible drought and consequent famine are stalking the land in the year 1770. The rich and poor, city and village people are afflicted by famine. The plot of the novel based on Sanyasi rebellion that occurred in North Bengal in 1773. The song Vande Matram used in the background of the novel. The novel is dedicated to the memory of his dead friend Deenabandhu Mitra. Here, novelist transforms the insurrection beyond recognition with an imaginary characters introduced in the novel. The idealization of the country has been one of the grandest concept in the novel.

We study the novel ***Anandmath,*** how the portrayal of India as Nation in crisis depicted. We study crisis like famine, freedom struggle, nationalism, patriotism, violence, sacrifice etc in present novel. The word crisis means a difficult or dangerous situation that needs serious attention. The projection of Nation as mother creates a specific identity for India. It worked as focal motif in the freedom struggle with British. The Anandmath commences with the descriptions of Padachina village. The effects of terrible drought and consequent famine are stalking the land in the year 1770. Mahendra and his wife were at house facing famine and deeply absorbed in thought. The land revenue was increased by Government Collector. We observed the impact of famine on the lives of Padachina villagers. They were attacked by diseases. The starvation is observed in these lines. "So people began to starve again. At first they lived on one meal a day. Soon, even that became scarce, and they began to go without any foot at all. The crop was too scanty, but the government revenue collector sought to advance his personal prestige by increasing the land revenue by ten per cent. And in dire misery Bengal shed bitter tears." (P.24). The impact of famine was also on the lives of beggars in Bengal. It is horrifying condition reflected by Chatterji. "Beggers increased in such numbers that charity soon became the most difficult thing practice." (P.24). Here, at the time of famine in the novel, Mahendra and Kayani , a rich couple are forced to run away their mansion along with their daughter in search of a home in the Culcutta. Kalyani was kidnapped by robbers. The condition of the robbers quoted here. One of the robber said, "What can we do with gold and silver? Will someone here give me a handful of rice for this jewel? I am hungry-I'm about to die of hunger! For the last few days I have eaten only leaves from the trees." (P.28). Bankim painted the life of robbers who killed their leader and ready to eat meat. People used to eat meat of jackles and dogs at the time of famine.

The depiction of freedom struggle presented by Mahatma Satya and his Santans (Children). Kalyani and Sukumari rescued by Mahatma. Mahatma said Kalyan , "This is the temple, the mosque, The vihara, and the gurudwara of Mother India. Cast aside all fear from your heart." (P.30). These lines are very significant talks about not only recognized all the inhabitants of India as the true children but points out crucial dimensions of Indian history. The song Bande Matram creates a spirit of Nationalism and Patriotism towards Mother India. It is repeated in the novel. The song makes this

book special which had become the national song during Indian freedom struggle. The scene of showing three pictures of Mother India to Mahendra by Mahatma plays an important role in the novel. It talks about portrayal of India in past (prosperity), present (famine, disease, death, humialiation, destruction) and future (full of glory and dignity). The characters like Mahatma Satya, Bhavan, Jiban, Dhiran, Mahendra, Shanti, Gowardhan fought against Britishers to get freedom. Mahendra decided to serve for nation (Mother India). The Santans have renounced their families tries to devote themselves fully to Mother India. Bhavan shows his feeling about Mother India, "The Mother land is our only mother. Our motherland is higher than heaven Mother India is our Mother." (P.38). Shanti disguised as holy man to dedicate to nation. She played role of detective to bring out information from the Britishers. Mahatma leads Mahendra to build a fort at Padachina. Mahatma was on expedition to collect workers to make artillery. At the end of the novel, Bhavan's rage against Britishers focused here. Bhavan said,"Kill the enemy, Kill the English soldier."(P.111). The victory was celebrated by children on the banks of Ajai river against Britishers.

It is found in ***Anandmath*** *t*hat there was feudal system. The landlords were exploting farmers, workers and common man. They were taking taxes and revenues from people. The result is that the economic valley created between rich and poor. Its impact was on the life of Mahendra, Kalyani, Santans, robbers, farmers, workers. Bhavan's anger Britishers repeated here. Bhavan said, "Victory, victory! Kill the sepoys, kill sepoys." (P.36). Jiban looted the treasure of Britishers. The rage of Santans against Nawab and Britishers presented in the novel. The third part of the novel speaks about farmers could not pay taxes to the landlords holdings. The owners of the land became poor. People began poverty stricken. People became poverty stricken. Men lived by looting. Thieves and bandits were active again. Children began to loot English treasuries.

Bankim's ***Anandmath*** *f*ulfilled with the spirit of Patriotism and Nationalism with the use of portraying characters like Mahatma, Bhavan, Jiban, Shanti, Mahendra, Gowardhan. Mahendra was escaped by Bhavan who explained the philosophy of militant organization of the children of the Mother. The Santans have renounced families tries to devote themselves fully to the Mother. The life of Mahendra transformed by Bhavan and understood real meaning of song. The scene of showing picture of Mother India in past, present, future creates feelings of Nationalism and Patriotism. Bhavan said to assembled children, "Let us now get together to crush the British rule in India under our feet. Let us burn their scepter into ashes, and then scatter the ashes to the winds. Brothers sing Bande Matram again." (P.64). It shows spirit of Patriotism and Nationalism. Shanti plays role of detective to bring out information from Britishers. Shanti said Mahatma, "Is it a sin for a wife to join her husband in order to help him in his nation duties." (P.81). Mahatma and Santans made plan to kill Captain Thomas of England. The children were chanting Bande Matram after victory.

The violence is important part of ***Anandmath.*** The novelist sketched the life of robberers who killed the leader and ready to eat meat. People used to eat meat of jackles and dogs at the time of famine in the first part of the novel. The Children attacked city jail, killing guards and triumphantly freeing Mahatma and Mahendra. They were defeated by British soldiers. It was violence against Indian Santans. The Santans were surrended by Hey and Watson. They attacked by two directions. The children want to cross the bridge. The hundreds of children died. Bhavan, Jiban, Dhiran captured cannon to kill Britishrs.

Bankim is successful to present how a life is sacrified by Jiban, Shanti, Mahendra, Kalyani and Santans for Mother India. At the beginning of the novel, Mahendra and Kalyani left home.

Mahendra dedicated his life for Mother India who lived away from family. Jiban's main aim was the freedom. Shanti also sacrified her marriage life and took active participation in freedom struggle against Britishers. The Santans have renounced families tries to devote themselves fully to Mother India.

In a short, we have studied the concept of Nation, India's history, Background of the ***Anandmath***, The Portrayal of India as Nation in crisis. It speaks about the depiction of India in famine, freedom struggle, feudal system, patriotism, nationalism, violence, sacrifice. That's why? Bankim Chandra Chatterji is called as prophet of Modern India who steeped back to grounding in the past in order to take great strides towards the future.

Works Cited List:

1) Iyengar, K.R.S. *Indian writing in English*. New Delhi: Asia Publishing House, 1970.
2) Soanes and Stevenson, Catherine and Agnus. *Concise Oxford English Dictionary*. New York: Oxford University Press, 2004. p. 952.
3) Roy, Basanta Koomar. Trans. *Anandmath:* Delhi. Orient Paperbacks, 2004.p.24.
4) Ibid. , p.24.
5) Ibid ., p .28.
6) Ibid. , p.30.
7) Ibid., p.38.s
8) Ibid., p.111.
9) Ibid., p.36
10) Ibid. , p.64.
11) Ibid. , p. 81.

STUDY OF EFFICTIVE BIOINOCULANTS ON ROOT-SHOOT BIOMASS OF SOYBEAN

Dr. Shital P. Gaikwad
Head, Dept. Of Botany, Late.Nitin College, Pathri, Dist. Parbhani

ABSTRACT :

The different bioinoculants such as Trichoderma V., Pseudomonas F., Acetobacter, Azosporillum, PPFM, PSB, control, Trichoderma H., Glidadiumvirense and Bacillus subtilis are effective to increase the seed germination in soybean. In present investigation, study of seed germination and shot-root length after treatment of bionioculants on soybean seeds of two varieties viz., JS-335and MAUS-71 had undertaken to findout effective bioinoculant.

INTRODUCTION :

Soybean is one of the forth most major food crop of the world next to wheat, rice and maize. Soybean was known to India somewhere between 1870 -1880 (Andolle,1984). Cultivation of Soybean was intitiated on large scale after second world war due to its nutritional value and multifarious uses (Synder and Kwon, 1987). USA produced Highest yield of soybean (51.82MMT) which accounts 60 per cent of the world's production followed by Brazil (14.6MMT) and China (8.9MMT) (Synder and Kown, 1987.) In India, Madhya Pradesh is known as "soyabowl" of the county. It is found that cultivation of soybean has been increasing in Maharashtra and Rajasthan gradually. Soybean cultivations has many advantages such as easy cultivation,lowlabour, high yiedld, low requirement of fertilizer and beneficial effect on next crop and soil conservation (Gautam and Laban , 1988).

Soybean contains about 40-42 % of protein composed of 10 properlybalanced amino-acids. It contains 20 % fat and source of vitamin B complex,Thiamine and Riboflavin. Soybean is a crop with many uses as it is used in thepreparation of breads, biscuits cakes, soya's, high portentous dishes like polav, dal,chiwda, bhajja, usal, vada and shira (Das, 1995).

Bioinoculants are effective to increase the germination and shootroot length in soybean and other oilseeds. According to Windham et al. (1986) Trichoderma spp. increase seed germination and vigour index. Pseudomonas spp.has important due to production of antifungal substances which promotes seedgermination plant with. Azospirillum fixes nitrogen also enhance growth of plantand seed germination.

MATERIALS AND METHODS :

Soybean (Glycine max (L.) Merill.)two varieties i.e. JS-335 andMAUS-71 were selected for this experiment. This work was carried out inDepartment of Botany and Biotechnology, Dyanopasak College, Parbhani. Thebioinoculants used for the seed treatments were obtained from the Department ofPlant Pathology, College of Agriculture, Parbhani. About 10 differentbioinoculants were used for this project viz., Trichoderma Viride, PseudomonasFluorescens, Acetobacter, Azospirillum, Trichoderma harzianum, Gliocladiumvirrens, Bacillus subtilis, Phosphate solubilizing bacteria (PSB), Pink pigmentsfacultivemethylotrophs (PPFM) and sterilized distilled water as control. Firstlyseeds of soybean of two different varieties i.e. J-335 and MAUS-71 were dipped indifferent bioinoculants serially to test seed germination. As per standards of seedtesting a working sample of 400 seeds were placed on towel paper and paper asrolled and covered with gleace paper before this paper was made sufficient wet.Water was sprinkled as per requirement over the paper to maintain sufficientamount of moisture. The observations were recorded as number of seeds.

Germinatedupto 10 days of incubation. The germination percentage wascalculated by using following formula.

$$\text{Germination (\%)} = \frac{\text{No. of seeds germinated} \times 100}{\text{Total No. of seeds placed for germination}}$$

Before treatment seeds were surface sterilized by using sodiumhypochloride (0.1 %). Seeds soaked for few minutes in cultural filterates ofdifferent bioinoculants and treated seeds dried in the shade. Shoot length wasrecorded by taking physical count of length of shoot from collar region to apicalbud in cm. Root length was recorded by taking physical count of length of rootfrom collar region to tip of the fibrous root in cm.

RESULTS AND DISCUSSION

The highest germination percentage was found in seed treated withTrichoderma viride (85 %) and PPFM (85 %) while lowest in control (73 %) in JS335 variety. In MAUS-71 variety, highest germination percentage was noted withTrichoderma viride (89 %) and lowest germination in control (74 %).

Table 1. Effect of biinoculants on germination, root and shoot length ofsoybean by rolled towel method in var. JS-335 and MAUS-71

Tr No.	Treatments	Germination (%)		Shoot Length (cm)		Root Length (cm)	
		JS-335	MAUS-71	JS-335	MAUS-71	JS-335	MAUS-71
T1	T.Viride	85	89	5.5	5.9	13.3	14.1
T2	P.Fluoresense	78	82	5.6	5.51	13.5	12.6
T3	Acetobacter	83	84	5.8	5.8	14.1	14.0
T4	Azospirillum	80	83	15.2	5.7	12.8	12.4
T5	PPFM	85	88	6.1	6.1	14.3	13.9
T6	PSB	82	83	5.2	5.6	12.5	12.5
T7	T. harzianum	82	82	5.4	5.4	12.9	12.9
T8	G.Virens	83	83	5.5	5.5	14.2	14.2
T9	B.Subtilis	84	85	5.9	5.8	14.2	13.9
T10	Control	73	74	4.9	5.1	11.9	11.9

The shoot length in variety JS-335 was highest by seed treatment with PPFM bioinoculant (6.1cm) and lowest in control (4.9cm). In MAUS-71 variety highest shoot length with PPFM (6.1cm) and lowest with control (5.1 cm) were recorded.

In variety JS-335 highest root length (14.3cm) in seed treatment with PPFM. But lowest root length (11.9 cm) were observed in seeds treated with sterilized distilled water as control.

Fig. 28. Effect of bioinoculants on germination in variety JS-335 and MAUS-71

In case of MAUS-71 variety , highest length of root observed with G virens (14.2 cm) and lowest with control (11.9cm) were observed.

CONCLUSIONS :

The PPFM bioinoculant and Trichoderma viridebioinoculant are more effective to enhance the seed germination, root and shoot length in both varieties of soybean i.e. JS-335 and MAUS-71. The seed treatment with bioinoculants are effective for seed germination.

ACKNOWLEDGEMENT :

The authors are thankful to Principal Dr.P.L.More, D.S.M. College Parbhani for providing necessary facilities for the present investigation and his moral support.

REFERENCES :

1. Andole, V.C. (1984) .Soybean its value in dietetics, cultivation and uses. International Books and Periodicals Supply Service, New Delhi, pp : 479
2. Das, P.C. (1995). Principles and practices of crop production. South Asia Publ., New Delhi.
3. Gautam and Laban (1988). Prospects and constrains in the cultivation of soybean in India. J.Oil Seeds Res, 5 : 72-79
4. Synder , H.I. and Kown , I.W. (1987). Soybean utilization. Van Nostrand Reinhold Company , New Yourk , pp : 346.
5. Windham,M.T., Elad , Y.and Baker , R. (1986 A mechanism for increased plant growth induced by Tirchoderma spp. Phtopathology, 76 (5) : 518-521.
6. Woodstock, L.W. (1969) Seed growth as measures of seed vigour.Proci.Fest.Asso., 84 : 278-280.

INTERCONNECTION BETWEEN FILM AND SOCIETY

Asst. Prof. Atish Chandrakant Akade
Department of English, Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmadpur, Dist. Latur, Maharashtra.

ABSTRACT*:*

A common way to look at this subject is through the idea of "cultural production", which examines the process by which culture is reproduced and transformed. This can be viewed as a more analytical approach with a lot of scholarly research. The majority of films today are based on either a historical event, a story about fantasy, or a love story. Although these films tend to be popular with audiences, not all films on the market will provide a good connection between film and society. The concept of "entertainment" is different for each person. There is a clear connection between film and society. Films are representations of how society interacts with the world, therefore they represent the social mores, norms, and values that society deems necessary. Society forms what films are about by consuming them. Films show the conflict that exists in society and the best way to fix it. This article will examine the different ways in which film has influenced society, and the role that society plays in shaping a film's content.

KEYWORDS*: cinema, society, film, play, adaptation*

INTRODUCTION:

The film is powerful because it offers a window into worlds that otherwise would seem inaccessible. The film has been an important part of society for a long time. The film tells stories from multiple perspectives, giving all those involved a voice. A film can offer a new perspective on a world view, change the way society perceives the world, and teach us about cultures different from our own. The film can have both positive and negative impacts on society.Film is a powerful medium that can evoke emotion and tell stories through its visual medium. When people think about film and society, they often think about how films reflect what is happening in society at the time it was made. Films are a medium that the public regularly consumes without question while simultaneously ignoring the deep societal implications of the film. A film can often portray societies values in a transparent manner while also showing the struggles society faces among members. Society is impacted by what they see on screen, which means it is imperative to take film into consideration when discussing societal norms. Societies ideals are regularly portrayed through films, which can cause people to become more unconscious or uninformed about the world around them. For many years, the Hollywood film industry has been an integral part of American society. It is responsible for shaping the public's minds and provides a means of escape for those who otherwise might be struggling with real life. Film plays an essential role in our lives, even if we don't realize it. Films offer lessons on how to act, love, be happy, or motivate oneself. They also show us what is going on in other cultures and how others live their lives. People use film to explore the world around them and see themselves in relation to society because it is an outlet they can relate to. The film provides a universal language that reflects human emotion and allows people to explore different perspectives of thoughts and ideas(Cox, Arts, & 1989, n.d.). Cinema is an art form that helps define who we are as people, especially when seen through the lens of social issues. Many high-profile films have had a significant impact on society, often affecting how people view certain

things. Films are often criticized for being too violent or vulgar, but they paint a picture of society by presenting issues that could be happening to many people. Violent or disturbing movies can make one feel uneasy at first, but sometimes they can help one better understand how cruel the world can be(Rodowick, 2015).

How the film industry has been able to reach so many people globally can be attributed to advances in technology as well as the general attitudes towards cinema within society. In today's society, it is becoming more and more difficult to escape from the influence of Hollywood. From early childhood, children are taught what a beautiful woman looks like through Barbie dolls and advertising campaigns. They learn to fear the monsters under their bed in school through horror movies. Through television and the internet, we cannot escape from seeing wealthy actors who represent the top societal strata; we see them in our government and in our places of worship. Films are one of the most effective forms of expression for society. They are often influential in shaping cultural beliefs, values, and attitudes. It has been said that films represent "a map of the world that is visible to its audience" (Art and Cinema: A Dialogue). Film can be a powerful tool for social change and influence. The social norms and behaviors that we see on screen generally reflect what we see around us in everyday life. Are films just a form of entertainment? Or are they a reflection of society? It is often hard to tell which is correct. Many filmgoers have the feeling that the films they watch at the theater or on their TV reflects what is happening in their society, but is that really true? Films can show how climate change impacts people's lives, give climate change deniers evidence, and lead to actions for environmental preservation. There are many factors that contribute to the way film influences society. One of these is that films can be used as a form of entertainment, which leads to societal effects. They also serve as a time capsule for society's attitudes and thoughts on specific topics or themes at a given time. Furthermore, film is a business just like any other, and making money is the ultimate goal for any business owner(Sutherland & Feltey, 2012).

Film and Society:

In today's society, films have been a critical factor in social development. The film provides a way for different people to come together and share unique experiences. It also helps society by extending the reach of the media and educating the public on various topics, including politics, culture, or just about anything. Many films show us how society operates on a day-to-day basis. A film can be seen as a reflection of our current society, or it can also influence us in ways that are not apparent. Children's books are often the first form of media that children encounter, and they can teach them valuable lessons on how to act in certain situations. Although some films may be more effective than others, they all help shape the way we think about ourselves and those around us on some level. The film provides a window into the social world and society's understanding of how people think, feel, behave, and interact with one another. In examining how film reflects society as a whole, we can see its role as both an agent of change and a vehicle for cultural projection(Cox et al., n.d.). The two most popular and longest-lasting forms of entertainment and communication, film and society, have a very complex relationship. The film can portray these relationships in ways that can be disturbing for the audience. The main reason why the relationship is so complex is that the film has such a strong effect on society, but also because this communication form has such strong effects on the social world. The film and society Association is a group designed to promote the use of films in these different ways, including:

-promoting the use of films for educational purposes

-developing educational materials for filmmakers and students

-providing support and resources for educators and students

The relationship between film and society is an interesting topic to explore and one that plays into our everyday lives. From what we watch on T.V. to the movies we see at cinemas; these mediums are prolific in our culture. Films can be made for various reasons, but they all have an impact on society. Even if they don't have a specific message or aim, films affect us psychologically and culturally, often without conscious of it. Film and society are inherently connected because they both shape and reflect each other. Film is an integral part of society. It shapes our perception of reality, thoughts, emotions, and actions. The ideas that are represented in films are shaped by the society that they come from, including economic opportunities, cultural diversity, religion, beliefs about gender roles, and more(History & 1983, n.d.).

The film can strongly impact society mainly because it is a collaborative medium. Films are created by people from all around the world, and they may contain messages of their own culture. In addition, films can be studied as a reflection of culture and society's values, attitudes, and norms. They give us an insight into specific history or social groups that may have been largely inaccessible otherwise. There are many connections between film and society. These connections can be seen in the movies themselves, but also through the culture surrounding the movies. Through the years, films have reflected society's desires, fears, and needs. The way that people view films has changed over time, just as society has changed over time. The film industry has always been influenced by society. The idea of society is often considered to be an outsider's perspective on the world. When movies are analyzed, one can see how it also has an effect on society. Society tends to view the film as a form of art or entertainment that they can watch and identify with. Through these films, society sees these different perspectives they may not have had before, which is why it's important for members of society to analyze the movie in order to understand it(Allen, 1980).

REVIEW OF LITERATURE:

The motion picture industry has played a crucial role in shaping society's attitudes and perceptions. For example, the success of Jaws in 1975 led to a sharp increase in beach attendance and a decrease in shark-related killings because it made people feel safer from sharks. Motion pictures have been used as an instructional tool for topics ranging from sex education to nuclear warfare. In addition, Hollywood's portrayal of criminals often reflects the public’s feelings about crime and law enforcement. Film is an art form that has become a social phenomenon. Movies are screened at movie theaters, watched at home on television, and downloaded online. The films we watch can be broken down into three categories: Hollywood films, independent films, and foreign films. Hollywood films are the most well-known films that are made in the United States. They are synonymous with American movies that are meant to appeal to the mass public. Many people enjoy watching movies to escape the everyday monotony of life. For one, it allows them to become immersed in worlds different than their own, while still connecting with universal themes and messages. Furthermore, many films are an accurate reflection of society's current norms and values. Since the invention of film, it has become one of the most popular mediums that artists use to express themselves(Allen, 1980). Filmmakers are able to share their ideas and values with the rest of society in a way that is not possible through any other art form. These messages can be interpreted in many different ways, depending on the viewer’s background and surroundings(Richardson, 1969). Still, they can often be related to societal issues such as inequality, segregation, or classism. Film is

an art form that has emerged in response to the needs of society. No matter what period or culture, there is always a connection between the problems experienced by society and the solutions that film provides. The history of film in America began shortly after the Civil War in 1866 when the Lumière brothers toured cities across the country with early shorts culminating in 1897 when they screened their first full-length feature film, "The Great Train Robbery. A key issue that has been driving this change is whether or not an audience can be put into a certain mindset or feel a certain emotion with just images and sound. This is why the way we make movies has changed over time; we now spend more time with dialogue and less time with individual shots(Allen, 1980)(Stam, 2017).

The idea of an interconnection between film and society has been debated for decades. Movies are a way to display culture in action, meaning that they are a form of narrative storytelling. They are an extension of the society in which they were created because the creators are influenced by their surroundings when making them. For generations, films have been highly influential in the way society thinks about specific topics. Films like "The Birth of a Nation" (1915) and "Gone with the Wind" (1939) may be perceived as racist or sexist. The problem is that filmmakers often don't realize how their films can influence people's thoughts because they are so focused on trying to tell an entertaining story. The film has had a long history of being intertwined with American society. However, this relationship has changed throughout the years due to the evolution of film. One of the first ways that film impacted society was through what people watched on T.V. For example, in the 1960s, only 3 percent of popular movies seen on TV were made after 1940, because fewer films existed earlier that decade(Bowser, 1995). The culture of our country is not static- it evolves and changes over time. Films play a major role in society and they shape attitudes and opinions of many people. Films have been shown to have an effect on viewers, be it consciously or subconsciously. The film industry has been criticized for the way it portrays the roles of women, minorities, and other cultures. It is true that film and society are not one and the same, but they cannot be separated because of their close and inevitable interconnection. A society's culture, history, attitudes, values, norms, ideology is reflected in its art form. The film is a powerful art form with the power to shape people's perceptions of culture around the world. It has contributed to constructing ideas of race, class, gender roles in society. It has also perpetuated many stereotypes that persist in society today. One of the most popular and controversial concepts in the film is that of interconnection between film and society. There are various ways to examine this relationship, some more extreme than others, but it's widely accepted as an idea(Landy, 1991).

CONCLUSION:

In conclusion, society is the ultimate judge of entertainment, and will always have an opinion. This subject matter has many different opinions for each side that it stands on. Society may have a completely different perspective on film than what it actually is. Different perspectives are not always wrong, but they are not always right either. People can grow to become numb to violence by watching it over and over again in film.I believe that this article is a strong and challenging statement on the connection between film and society. There has been a long and rich history of film and media creating social change, which I hope to see continue in the future.

REFERENCES:

1. Allen, J. (1980). The film viewer as consumer. *Quarterly Review of Film Studies*, *5*(4), 481–499. https://doi.org/10.1080/10509208009361066
2. Bowser, E. (1995). *Cinema and the invention of modern life*. Retrieved from https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=CC-

S13Hx59UC&oi=fnd&pg=PA2&dq=+Film+and+life&ots=22zzMBc3PV&sig=AfbmUT5u0ilx64ajprzhusS7zys

3. Cox, C., Arts, J. M.-L., & 1989, undefined. (n.d.). Worlds of possibilities in response to literature, film, and life. *JSTOR*. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/41411740
4. History, M. F.-J. of C., & 1983, undefined. (n.d.). Film as an agent, product and source of history. *Journals.Sagepub.Com*. Retrieved from https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/002200948301800301
5. Landy, M. (1991). *Imitations of life: A reader on film & television melodrama*. Retrieved from https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=lgLJtSvfFd0C&oi=fnd&pg=PA11&dq=+Film+and+life&ots=c7rQ10eJrG&sig=63ojs2GNGIvaI_0auw45VyjWS7A
6. Richardson, R. (1969). *Literature and film.* Retrieved from https://eric.ed.gov/?id=ED035634
7. Rodowick, D. N. (2015). The Virtual Life of Film. *The Virtual Life of Film*. https://doi.org/10.4159/9780674042834/HTML
8. Stam, R. (2017). *Film theory: an introduction*. Retrieved from https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=U8Q_DwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT4&dq=film+and+literature&ots=SW5gAze1GD&sig=JUr97XmhMNzEgrEq0sTxNdwLIQA
9. Sutherland, J., & Feltey, K. (2012). *Cinematic sociology: Social life in film*. Retrieved from https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=9CG47OiG_dQC&oi=fnd&pg=PR1&dq=+Film+and+life&ots=Oq2Duvmm4d&sig=y87LXK0chfwW_gc1_C648NsI-E0

महिला सशक्तिकरण : अवधारणा एवं चुनौतियाँ

डॉ. अनामिका प्रजापति
सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र
सुभद्रा शर्मा शासकीय कन्या महाविद्यालय गंजबासौदा, जिला–विदिशा, मध्यप्रदेश

पृथ्वी की समस्त कृतियों में महिला ईश्वर का एक अनमोल वरदान है। इसलिये भगवान शिव को भी पार्वती के बिना अधूरा माना जाता है। भारतीय समाज में स्त्री को देवी, लक्ष्मी, पार्वती, दुर्गा आदि नामों से उनके अस्तित्व को बल दिया जाता है। लेकिन विडम्बना तो देखिये कि नारी में इतनी शक्ति होने के बावजूद भी उसके सशक्तिकरण की आवश्यकता महसूस हो रही है। भारतीय समाज में स्त्री के प्रति हम दोहरे मापदण्ड को स्थापित करते हैं और स्वयं के संवेदना विहीन होने का उदाहरण पेश करते हैं। एक ओर हम महिलाओं की प्रगति की बात करते हैं तो दूसरी तरफ हम आज भी घर में अपनी माताओं, बहनों पर कई प्रकार के प्रतिबन्ध लगते देखते हैं। राष्ट्र के विकास में महिलाओं की सहभागिता हो, इस हेतु महिलाओं को जागरूक करने हेतु मातृ दिवस, अन्तर्राष्ट्रीय महिला दिवस, मातृ वंदना योजना, मातृ शक्ति राष्ट्र शक्ति जैसे कई कार्यक्रम सरकार द्वारा चलाये जा रहे है।

सशक्तिकरण शब्द तीन शब्दों के मेल से बना है– **स+शक्ति+करण= इसका सामूहिक अर्थ होता है –शक्ति का विस्तार।** महिला सशक्तिकरण का अर्थ महिलाओं की सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक स्थिति में सुधार लाने हेतु उनके अधिकारों और योग्यताओं का विस्तार करना है जिससे उन्हें रोजगार, शिक्षा, आर्थिक उन्नति के बराबरी से अवसर प्राप्त हो सके और वह सामाजिक स्वतन्त्रता और तरक्की प्राप्त कर सके। जिसके द्वारा महिलाएं भी पुरूषों की तरह अपनी हर अकांक्षाओं को पूरा कर सके, अपने जीवन से जुड़े फैसले स्वयं ले सके। सरल शब्दों में महिलाओं को उनके वास्तविक अधिकारों को प्राप्त करने के लिये उनको सक्षम बनाना ही महिला सशक्तिकरण है।

सामाजिक स्थिति और महिला सशक्तिकरण

पुरूष प्रधान इस समाज में जहां पुरूष परिवार और वित्त संबंधी सभी निर्णय लेते हैं वही महिलाएं केवल आदेशों का पालन करती है। महिलाओं को घर से बाहर जाने, काम करने एवं अपनी बात रखने की अनुमति तक नहीं होती है। इसके अलावा लड़कियों को बोझ समझकर उनकी शिक्षा पर ध्यान नहीं दिया जाता है। ऐसा कर के हम अपना, समाज का और राष्ट्र का नुकसान कर रहे है। यदि महिलाओं को भी कार्य करने के समान अवसर प्राप्त हो, पारिवारिक क्षेत्र से संबंधित मुददो पर उनकी राय ली जाये तो हम देखेगें कि हमारा आने वाला भविष्य बहुत ही उज्जवल होगा। हमें इस बात पर ध्यान देना होगा कि महिलाएं अपना शिक्षण कार्य पूर्ण करे और पुरूषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर कार्य करे। बेरोजगार महिलाओं को अलग–अलग क्षेत्र में प्रशिक्षण दिया जाये जैसे– सिलाई, कढ़ाई, कृषि, शहद की खेती, मछली पालन आदि। जिससे कि वह स्वयं का रोजगार शुरू कर सके और खुद को आत्मनिर्भर बना सके। महिला सशक्तिकरण के लिये आवश्यक है कि हम सभी इसमें अपना योगदान देवे।

संविधान के भाग–४ (क) मूल कर्तव्य, अनुच्छेद–५१(ड) के अनुसार भारत के सभी लोगों में समरसता और समान भ्रातृत्व की भावना का निर्माण करे जो धर्म, भाषा और प्रदेश या वर्ग पर आधारित सभी भेदभाव से परे हो, ऐसी प्रथाओं का त्याग करे जो स्त्रियों के सम्मान के विरूद्ध हैं। यह उपबंध हमें यह बताता है कि हम अपनी गौरवशाली संस्कृति की परंपरा को समझे और महिलाओं का सम्मान करें।[१]

राजनैतिक स्थिति और महिला सशक्तिकरण :

७३ वें संविधान संशोधन के द्वारा पंचायतों में आधी दुनियां को ३३ फीसदी आरक्षण दिया जा चुका है। जिसके जरिये आज भारी संख्या में महिलाएं पंचायत में चुनकर आ रही हैं। पंचायती राज संस्था के कारण उन्हें पंचायतों में पद तो अवश्य प्राप्त हो जाता है, किन्तु वह अपने राजनैतिक अधिकारों व उत्तरदायिवों का निर्वहन ठीक प्रकार से नहीं कर पा रही

है। इसके दो ही कारण है– पहला तो यह है कि निर्वाचित महिला जनप्रतिनिधियों को स्वतंत्रतापूर्वक कार्य करने का मौका नही दिया जाता है उन पर समाज, परिवार और पुरूषों का शिकंजा कसा हुआ है। दूसरा कारण यह है कि हजारों वर्षो से घर की चार दीवारी में बंधी रहने वाली, चूल्हे–चौके में पीसने वाली महिलाओं को सत्ता का सुख भोंगने की आदत नही पड़ी है। वास्तव में पुरूष महिलाओं के साथ सत्ता का सुख बांटना ही नहीं चाहता, क्योंकि उन्हें इससे महिलाओं का सामाजिक व राजनैतिक व्यवस्था में महत्व बढ़ जाने का भय सताता रहता है। **पंचायत में निर्वाचन एक इमारत है, जो समाज की बुनियाद पर खड़ी है। बुनियाद जितनी मजबूत होगी, इमारत भी उतनी मजबूती से खड़ी रहेगी।**[२] अगर परिवार और समाज महिला को विकसित होने का मौका नही देता तो मात्र महिला के चुने जाने से कोई बदलाव नही आने वाला है, इसलिए जरूरत है पुरूषों की सोच बदलने की, महिलाओं को राजनीतिक रूप से सशक्त करने की, ताकि वे अपनी अहमियत को पहचाने और आरक्षण के पीछे जो भावना है, उसे यथार्थ में बदलने के लिए सक्रिय हो।

आर्थिक स्थिति और महिला सशक्तिकरण :

पिछली सदी के उत्तरार्ध में जब 'वूमेन लिबरेलाइजेशन' का तूफान सा उठा था तो सबसे अधिक जोर महिलाओं को फाइनेंनशियल इंडिपेंडेंट बनाने पर रहा था। तब सोचा गया था कि आर्थिक आत्मनिर्भरता, महिलाओं को पुरूषों के समान तमाम अधिकार दिलाने में मददगार साबित होंगी। यह बात सही है कि आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर आज की महिलाएं काफी आगे निकल चुकी हैं। आर्थिक संपन्ता ने उन्हे संबल प्रदान किया है, किंतु यह स्थिति ग्रामीण जनजातीय समाज में देखने को कदापि नही मिलती है। ग्रामीण जनजातीय समाज में आज भी महिलाएं मानसिक, शारीरिक व यौन उत्पीड़न द्वारा ग्रसित रहती हैं। इस त्रासदी का कारण हमारी पुरूष प्रधान सामाजिक व्यवस्था में ढूंढा जा सकता हैं।[३]

पुरूष खुद को सर्वोपरि मानते रहे हैं, जबकि इसके विपरित जब महिलाओं नें प्रतिनिधित्व की क्षमता को साबित करने की कोशिश की तो उन्हें कई प्रकार की चुनौतियों का सामना करना पड़ा, जैसा की पुरूषों के बराबर उसे धन का भुगतान न किया जाना और किसी भी लक्ष्य को यह कहकर स्वीकार करना की ''मैं इसे कर सकती हूँ'' किन्तु मुझे पहले सीखना होगा, यह कथन उन्हें आत्म विश्वासी तो बनाते हैं, किन्तु पुरूष के सामने उन्हें कमजोर साबित कर सकते हैं, लेकिन अपने इस कथन पर विजय पाते ही महिलाएं सार्वजनिक क्षेत्र में न केवल खुद को साबित कर रही हैं, बल्कि वह नेतृत्व की एक बेहतरीन मिशाल पेश कर रही हैं, जिसमें निर्मला सीतारमन, अरूंधति भट्टाचार्य, चंदा कोचर, रेणु सुद कर्नाड, इला भट्ट और इंदिरा राजारमन आदि के नाम शीर्ष पर हैं।

वैधानिक स्थिति और महिला सशक्तिकरण

नारीवादी लेखिका सोमेन द बोउआर का कथन है कि –''महिला पैदा नहीं होती अपितु समाज द्वारा बनाई जाती है।''[४] स्वतन्त्रता प्राप्ति के पश्चात् भारत में संवैधानिक रूप से महिलाओं के कई प्रकार के वैधानिक अधिकारों की घोषणा की गई है इसके उपरान्त भी महिलाओं पर अत्याचार होना सचमुच दुर्भाग्यपूर्ण है। इसका अभिप्राय तो यही है कि महिलाएं अपने अधिकारों के प्रति जागरूक नहीं हैं।

भारतीय संविधान का अनुच्छेद १४–विधि के समक्ष समानता, अनुच्छेद–१५' 'राज्य केवल धर्म, मूल, वंश, जाति, लिंग, जन्म स्थान के आधार पर नागरिकों में कोई विभेद नहीं करेगा। अनुच्छेद–१९ भारत के किसी भी भाग में निर्बाध भ्रमण की स्वतन्त्रता का अधिकार, अनुच्छेद–२३ शोषण के विरूद्ध अधिकार से संबंधित है। यह प्रावधान व्यभिचार के उद्देश्य से महिलाओं के क्रय–विक्रय, वेश्यावृत्ति के लिये जबरदस्ती करना, भीख मंगवाना आदि पर रोक लगाता है। अनुच्छेद–२४ के अन्तर्गत १४ वर्ष से कम उम्र के बच्चों को कारखानों, खानों या किसी जोखिम भरे कामों पर नियुक्त नहीं किया जा सकता हैं। अनुच्छेद–३९ (क) में स्त्री और पुरूष दोनों को समान रूप से जीविका के पर्याप्त साधन प्राप्त करने का अधिकार एवं अनुच्छेद–३९ (द) में स्त्री और पुरूष दोनों को समान कार्य के लिये समान वेतन का उपबंध है। अनुच्छेद–४२ द्वारा महिलाओं के मातृत्व का विशेष ध्यान रखते हुये उन्हें विशेष प्रसूति अवकाश प्रदान करने की बात कही गई है।

भारतीय दंड संहिता की धारा २९२ से २९४ के अन्तर्गत ऐसे प्रावधान किये गये हें जिनमें अश्लील पुस्तको के विक्रय, तरूण व्यक्ति को अश्लील वस्तुओं का विक्रय एवं अश्लील कार्य और गाने जैसे कृत्यों के लिये दण्ड का प्रावधान है। इस प्रकार आई.पी.सी. की धारा के द्वारा महिलाओं की नंगी तस्वीरे प्रदर्शित करने या उनका किसी भी प्रकार का अशोभनीय या अभद्र चित्र प्रकाशित करने पर रोक लगाई गई है।[५] इस धारा का उद्देश्य महिलाओं के प्रति सदाचार और सद्भाव को स्थापित किये रखना है।

भारतीय दंड संहिता की धारा ३१२ से ३१८ के अन्तर्गत गर्भपात कारित करना, स्त्री की सम्मति के बिना गर्भपात कारित करना, गर्भपात कारित करने के आशय से किये गये कार्यो द्वारा कारित मृत्यु, शिशु का जीवित पैदा होने से रोकन या जन्म के पश्चात् उसकी मृत्यु कारित करने के आशय से किया गया कार्य, किसी सजीव अजात शिशु की मृत्यु कारित करना, शिशुओ को अरक्षित छोड़ने और जन्म छिपाने के विषय में दंड दिये जाने का प्रावधान है।[६]

धारा ३७२ के अनुसार यदि किसी १८ वर्ष से कम आयु की महिला को किसी वेश्यावृत्ति के प्रयोजन के लिये बेचा जाने पर दोषी व्यक्ति को १० वर्ष तक की सजा व जुर्माना अथवा दोनों की सजा दी जा सकेगी। धारा–३७५ में बलात्कार को परिभाषित किया गया है एवं धारा ३७६ में बलात्कार के लिये दण्ड का प्रावधान है।

धारा–४९८ (अ) में प्रावधानित किया गया है कि अगर कोई पति अथवा उसका कोई रिश्तेदार विवाहित पत्नी के साथ निर्दयतापूर्वक दुर्व्यवहार करता है अथवा दहेज को लेकर यातना देता है तो न्यायालय उसे २ वर्ष तक की सजा दे सकता है।

धारा–५०९ के अनुसार यदि कोई व्यक्ति स्त्री की लज्जा का अनादर करने के आशय से कोई शब्द कहता है कोई ध्वनि या कोई अंग विक्षेप करता है या कोई वस्तु प्रदर्शित करता है अथवा कोई ऐसा कार्य करता है जिससे किसी स्त्री की एकान्तता पर अतिक्रमण होता है तो ऐसा व्यक्ति ०१ वर्ष तक की सजा एवं जुर्माना अथवा दोनो से दंडित किया जायेगा।[७]

कार्यक्षेत्र में हो रहे उत्पीड़न के खिलाफ इण्डस्ट्रीयल डिसपियूट एक्ट को शेड्यूल–४ के तहत धारा ६६ के अनुसार सूर्योदय से पहले और शाम–७ के बाद कार्यक्षेत्र पर रूकने के लिये बाध्य नहीं किया जा सकता है।[८]

महिला एवं बालविकास कल्याण मंत्रालय और भारत सरकार द्वारा महिला सशक्तिकरण के लिये अनेक योजनाएं संचालित की जा रही है जैसे– महिला हेल्पलाइन योजना, उज्जवला योजना, सपोर्ट टू ट्रेनिंग एंड एम्पलॉयमेंट प्राग्राम फॉर वूमेन (स्टेप), महिला शक्ति केन्द्र, बेटी बचाओं बेटी पढ़ाओं योजना इत्यादि।[९]

पुरानी और रूढ़िवादी विचारधारा के कारण भारत के कई क्षेत्रों में महिलाओं के शिक्षा या रोजगार के लिये घर छोड़ने पर पाबन्दी है और इसी कारण महिलाएं अपनी सामाजिक और आर्थिक स्थिति को बदलने में नाकाम रहती है। पुरूषों के समान भुगतान न होना और कार्यस्थल पर होने वाले उत्पीड़न के कारण भी महिलाएं स्वयं को आर्थिक रूप से सशक्त नहीं कर पाती है। महिलाओं में अशिक्षा और बीच में ही पढ़ाई छोड़ने जैसी समस्याएं महिला सशक्तिकरण के मार्ग में सबसे बड़ी चुनौति और बाधक है। शहरी क्षेत्रों मे लड़कियां फिर भी लड़कों के बराबर है किन्तु ग्रामीण क्षेत्रों में शिक्षा के मामले में काफी पीछे है। उनकी पढ़ाई बीच में ही छूट जाती है और वह दसवीं कक्षा भी नहीं पास कर पाती है।

निष्कर्षत:

भारत में महिलाओं को सशक्त बनाने के लिये सबसे पहले उनके अधिकारों और मूल्यों को मारने वाली उन सभी राक्षसी सोच जैसे – दहेज प्रथा, अशिक्षा, यौन हिंसा, असमानता, भ्रूण हत्या, घरेलू हिंसा, वैश्यावृति, मानव तस्करी, लैगिंक असमानता आदि को मारना जरूरी है। वर्तमान समय में महिलाओं ने अपनी शक्ति और क्षमताओं को पहचाना है और समाज के नव–निर्माण में योगदान दिया है। आज महिलाएं राष्ट्रपति, प्रधानमंत्री, प्रशासनिक अधिकारी, डॉक्टर, इंजीनियर, वकील आदि अनेक पदों पर आसीन है। इसलिये हम सभी को महिलाओं का सम्मान करना चाहिए। २१ वीं

सदी नारी के जीवन में सुखद संभावनाओं की सदी है। एक नारी प्रत्येक कार्य में सक्षम होती है इसलिये उसे पूरा अधिकार है कि वह देश व समाज में अपना स्थान बनाये और राष्ट्र की उन्नति में अपना योगदान दे।

सन्दर्भ संकेत–

१. भारत का संविधान, डॉ. जय नारायण पाण्डेय, सेन्ट्रल लॉ ऐजेन्सी, इलाहबाद, उत्तरप्रदेश, वर्ष–२००८, पृ.क्र. ३८४

२. बसंती पाठक, "कायम में है पंचायतों में पुरूषों का वर्चस्व", इंस्टीट्यूट ऑफ सोशल साइंसेज, पंचायती राज अपडेट, अंक – जनवरी–२००९, पेज. ७.

३. डॉ. निशांत सिंह, "भारतीय महिलाए एक सामाजिक अध्ययन", ओमेगा पब्लिकेशंस, दिल्ली, २००९, पृ.१३८

४- https://hi.wikipedia.org/wiki

५- https://www.mybestindia.in/all-ipc-list-in-hindi/

६. भीमसेन खेत्रपाल, भारतीय दण्ड संहिता, खेत्रपाल लॉ पब्लिकेशन्स, इन्दौर, वर्ष, २०१३, पृ.क्र. २८९

7- https://anvpublication.org/Journals/HTML_Papers/International

८. प्रेम नारायण शर्मा एवं संजीव कुमार झा, महिला सशक्तिकरण एवं समग्र विकास,भारत बुक सेन्टर, लखनऊ, वर्ष–२००८, पृ.२५२

9- https://www.successcds.net/hindi/essays/essay-on-women-empowerment-in-hindi.html

दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लियत

रामलखन पाल
सहायक प्राध्यापक
बी.एम.रुइया गर्ल्स कॉलेज, मुंबई 400007.

मुझमें रहते हैं करोड़ों लोग चुप कैसे रहूँ,

हर ग़ज़ल अब सल्तनत के नाम एक बयान है।1

हिन्दुस्तान में ग़ज़ल की अत्यंत गौरवशाली परंपरा रही है। इसका इतिहास भारतीय उपमहाद्वीप में लगभग डेढ़ हजार वर्ष पुराना है। प्रारंभ में यह फारसी एवं अरबी भाषा में ही कही-लिखी जाती थी। मध्यकाल में यह उर्दू से होते हुए हिंदी में आई। हिंदी में अमीर खुसरो से शुरू हुई ग़ज़ल सदियों तक साहित्य प्रेमियों के दिलों पर राज करती रही। यह फारसी और उर्दू का अत्यंत लोकप्रिय काव्यरूप है। यह भावों की अभिव्यक्ति का सर्वाधिक सशक्त माध्यम है। "थोड़े से शब्दों में कल्पनाओं, संवेदनाओं, सुख-दुख तथा कोमल भावनाओं को शब्दों में बाँधने की ग़ज़ल में अद्भुत क्षमता है।"2 मुक्तक काव्य की यह रचना अश-आरों(शे'रों) से मिलकर बनती है। इसमें पाँच से लेकर ग्यारह शे'र होते हैं। सभी शे'र एक ही रदीफ़ और काफिए में होते हैं जो अपने आप में स्वतंत्र होते हैं । प्रत्येक अश-आर(शे'र) का मज़्मून अलग होता है। इनका आंतरिक लय और व्याकरण इन्हें एक विशिष्ट रूप प्रदान करता है।

ग़ज़ल देशकाल और परिवेश के अनुसार परिवर्तित होती रही है। यह हुस्नों-शबाब, जामो-मीना और महबूब के नाज़ों-नख़रों तक ही सीमित नहीं रही। समय के साथ सामाजिक सरोकारों, शासन-सत्ता के विरोध को भी इसने अपना विषय बनाया। आजादी के बाद आम आदमी के दुःख-दर्द, सियासत की चाल बाजी, फरेब, पाखंड, सामाजिक-राजनैतिक-आर्थिक विषमताओं पर जिस शिद्दत के साथ ग़ज़लें लिखी गईं, वैसी पहले कभी नहीं। उर्दू के फ़ैज़ अहमद फ़ैज़, जोश मलीहाबादी, साहिर लुधियानवी, जाँनिसार अख़्तर, मजाज़ लखनवी, मजरूह सुलतानपुरी, अली सरदार जाफ़री, क़ैफ़ी आज़मी, शहरयार, निदा फ़ाज़ली, जावेद अख़्तर, निश्तर ख़ानक़ाही, मुज़फ़्फ़र हनफ़ी, शुजा ख़ावर जैसे शायरों ने ग़ज़ल को सामाजिक सरोकारों से जोड़ने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। इसी दौरान हिंदी के कवियों का भी रूझान ग़ज़लों की ओर हुआ। शंभूनाथ 'शेष', बलबीर सिंह 'रंग', निराला, हरिकृष्ण प्रेमी, नीरज, रामदरश मिश्र, अख़लाक सागरी, रामअवतार त्यागी, बाल स्वरूप 'राही', कृष्ण कुमार कौशिक 'हृदय', महेंद्र 'हुमा', दुष्यन्त कुमार, शेरजंग गर्ग, पुरुषोत्तम 'प्रतीक', सूर्यभानु गुप्त जैसे हिंदी कवियों ने ग़ज़ल को आम बोल-चाल की भाषा में आम आदमी तक पहुँचाया परंतु उक्त सभी ग़ज़लकारों में विद्रोह, चुनौती, वर्तमान जीवन की बदहाली, क्रांतिधर्मिता आदि उतनी तीव्र रूप में नहीं दिखाई पड़ती जितनी कि दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों में दिखाई देती है।

दुष्यन्त कुमार आजाद भारत के सर्वाधिक लोकप्रिय रचनाकार हैं। हिंदी साहित्य में दुष्यन्त कुमार कबीर

दास और तुलसीदास के बाद इकलौते ऐसे कवि हैं, जिन्हें संभवतः सबसे अधिक उद्धृत किया जाता है क्योंकि उन्होंने आम आदमी की ज़बान में अपनी बात कही। आम आदमी की भावनाएँ बुद्धिजन्य चिंतन से प्रसूत नहीं होती हैं बल्कि हृदयजन्य संवेदनाओं से प्रसूत होती हैं। इन्हीं भावनाओं और संवेदनाओं की अभिव्यक्ति के लिए उन्होंने 'सूर्य का स्वागत', 'आवाजों के घेरे', 'जलते हुए मन का बसंत' (काव्य-संग्रह) 'छोटे-छोटे सवाल', 'आँगन में एक वृक्ष', 'दुहरी जिंदगी' (उपन्यास), 'एक कंठ विषपायी'(काव्य नाटक), 'मन के कोण','मसीहा मर गया'(नाट्य प्रयोग) आदि रचनाओं का सृजन किया। उनकी अभिव्यक्ति को धारदार और सशक्त रूप में दिशा मिली ग़ज़ल संग्रह 'साये में धूप' के माध्यम से। उन्हीं के शब्दों में, " यह एक विवादास्पद बात हो सकती है पर मैं बराबर महसूस करता रहा हूँ कि कविता में आधुनिकता का छद्म, कविता को बराबर पाठकों से दूर करता गया। कविता और पाठक के बीच इतना फ़ासला कभी नहीं था, जितना आज है। इससे भी ज्यादा दुःखद बात यह है कि कविता शनै-शनै अपनी पहचान और कवि अपनी शख्सियत खोता गया है जो कविता लोगों तक पहुँचती नहीं, उनके गले नहीं उतरती वह किसी भी क्रांति की संवाहिका कैसे हो सकती है?"3

दुष्यन्त कुमार रचना को क्रांति की संवाहिका बनाने के लिए लगातार जद्दोजहद करते रहे और अपने अनुभव संसार को पूरी तीक्ष्णता के साथ रचना में प्रक्षेपित करना चाहते थे। इसके लिए उन्हें कविता ही उपयुक्त माध्यम लगा। इसीलिए वे "जलते हुए वन का वसंत" की भूमिका में लिखते हैं, "कविता राजनीति, सामाजिक और वैयक्तिक हर स्तर पर, हर लड़ाई में मेरे लिए एक भरोसे का हथियार है।"4 कविता में भी दुष्यन्त कुमार उस तेवर की तलाश कर रहे थे जिसके द्वारा वे अपनी पीड़ा को पूरे तीखेपन के साथ कह सकें। परंपरागत काव्य-रूपों गीत, रुबाई, मुक्त छंद, काव्य-नाटक और ग़ज़ल आदि में हमेशा उनकी आवाजाही यह सिद्ध करती है कि कविता के इन रूपों से वे जो कहना चाहते थे वह कह नहीं पाते थे। अंततः यह माध्यम उन्हें ग़ज़ल के रूप में मिला। उनका मानना था कि किसी कवि के लिए कविता में एक शैली से दूसरी शैली की ओर जाना कोई अनहोनी बात नहीं है बल्कि एक सहज और स्वाभाविक प्रक्रिया है। वे ग़ज़ल के चुनाव पर टिप्पणी करते हुए लिखते हैं, "मैंने अपनी तकलीफ को ...उस शदीद तकलीफ को, जिससे सीना फटने लगता है, ज्यादा से ज्यादा सच्चाई और समग्रता के साथ ज्यादा से ज्यादा लोगों तक पहुँचाने के लिए ग़ज़ल कही है।"5

दुष्यन्त कुमार ग़ज़लों की ओर सहज ही नहीं मुड़े। इसके पीछे उनकी गहन साधना थी; उन्होंने ग़ज़ल को उसकी समग्रता में आत्मसात करके हिंदी में लिखा। समकालीन संश्लिष्ट यथार्थ को अभिव्यक्त करने के लिए जिस सशक्त माध्यम की वे तलाश कर रहे थे, उसमें ग़ज़ल का शिल्प के स्तर पर बँधा हुआ माध्यम समाज के यथार्थ को अभिव्यक्त करने में सर्वाधिक समर्थ है। दुष्यन्त कुमार ने पहली बार ग़ज़ल में निहित व्यक्तिगत पीड़ा पीड़ा का विस्तार सार्वजनिक पीड़ा में किया और ग़ज़ल को लोकमंगल का माध्यम बना दिया। इस संबंध में उनका यह कथन विचारणीय है, "यहाँ मैं साफ कर दूँ कि ग़ज़ल मुझ पर नाज़िल नहीं हुई। मैं पिछले 25 वर्षों से इसे सुनता और पसंद

करता आया हूँ और मैंने कभी चोरी-छुपे इसमें हाथ भी आजमाया है। लेकिन ग़ज़ल लिखने या कहने के पीछे एक जिज्ञासा अक्सर मुझे तंग करती रही है। और वह यह है कि भारतीय कवियों में सबसे प्रखर अनुभूति के कवि मिर्ज़ा ग़ालिब ने अपनी पीड़ा की अभिव्यक्ति के लिए ग़ज़ल का माध्यम ही क्यों चुना? और अगर ग़ज़ल के माध्यम से ग़ालिब अपनी निजी तकलीफ़ को इतना सार्वजनिक बना सकते हैं तो मेरी दुहरी तकलीफ़ (जो व्यक्तिगत भी है और सार्वजनिक भी) इस माध्यम के सहारे व्यापक पाठक तक क्यों नहीं पहुँच सकती?"6

आजादी के बाद से ही सत्ता और शासन व्यवस्था द्वारा देश के आम आदमी को मोहरा बनाकर अपना उल्लू सीधा किया जा रहा था। आम आदमी को कभी गरीबी का, तो कभी विकास का, तो कभी रोजगार के झूठे वादे का झुनझुना थमाकर बरगलाया जाता रहा और आम आदमी गरीबी, बदहाली, भुखमरी, मँहगाई, रोजगार के अभाव के कारण जीवन जीने की बुनियादी सुविधाओं से वंचित हो रहा था। ऐसी स्थिति में भारतीय जनमानस अपने को ठगा महसूस करने लगा क्योंकि आजादी के बाद भी आम आदमी की स्थिति में कोई परिवर्तन नहीं आया जबकि राजनीति और शासन व्यवस्था में दिन दूना रात चौगुना भ्रष्टाचार, भाई-भतीजावाद, कालाबाज़ारी बढ़ रही थी। ऐसे माहौल में समाज का बुद्धिजीवी और साहित्यकार जिसे समाज और राष्ट्र का पथप्रदर्शक कहा जाता है, वह या तो राजनीति और सत्ता का पिछलग्गू बना हुआ था, या अपनी आँखे मूँद अपने अहम की अभिव्यक्ति में डूबा हुआ था। नयी कविता भी व्यक्ति-समाज से लगभग कट चुकी थी। वह अब आत्म केंद्रित हो चुकी थी। और कवि कविता को मात्र अपनी कुंठा , निराशा, अवसाद, भोगे हुए अनुभवों तक ही सीमित कर चुके थे। इन परिस्थितियों में दुष्यन्त कुमार ने अभिव्यक्ति हेतु ग़ज़ल को चुना। डॉ. शेरजंग गर्ग ने दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों पर टिप्पणी करते हुए लिखते हैं, "दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लें मात्र स्वातंत्र्योत्तर भारत की राजनैतिक, सामाजिक स्थितियों की ग़ज़लें नहीं है, अपितु आपातकाल के दौरान उभरी उहापोह, बौखलाहट और तड़प की रचनाएँ हैं। ये ग़ज़लें आम आदमी का दर्द, उसकी आकांक्षा, उसकी पीड़ा और बेचैनी को आमफ़हम भाषा में बयान करने वाला दस्तावेज़ है।"7

दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों का केंद्र न तो माशूक का सौंदर्य है और न ही ईश्क-मुहब्बत का उल्लास और अवसाद ही है बल्कि उनकी ग़ज़लों का केंद्र देश का जनमानस है। उन्होंने अपनी ग़ज़लों में इन्हीं की पीड़ा को रूपाकार दिया है। आजादी के बाद भी आम आदमी की स्थिति में कोई परिवर्तन नहीं आया। उनकी विवशता, खामोशी, बेकारी, भुखमरी, गरीबी पीड़ा और भी बढ़ गए। परिणामस्वरूप उनकी हालात बद से बदतर होती गई और वह बुनियादी सुविधाओं से भी वंचित होने के लिए विवश हो चुका। इसीलिए दुष्यन्त कुमार को यह कहना पड़ा कि, " जो दृश्य सामने है, वह दृश्य जो सामने होना चाहिए, उसकी जरूरत, समाज का जूझता और टूटता हुआ रूप, राजनीति और राजनीतिज्ञों का मुल्क और समाज के साथ सुलूक, इन्सान यानी अनाम की जिंदगी, जरूरतें और खतरे ... इन सबको मैंने ग़ज़लों में बाँधा है।"8इस रूप में उनकी ग़ज़लों में राजनीति, सत्ता और शासन की नाकामी से उपजी लोकवेदना की गहरी बैचेनी, छटपटाहट और अकुलाहट, व्यवस्था को बदलने की पुरजोर कोशिश, क्रांति के

आवेग व विद्रोह की भावना को देखा जा सकता है।

प्रेमचंद के समान दुष्यन्त कुमार का मानना था कि साहित्य राजनीति और सभ्यता के आगे चलने वाली मशाल है, न कि उसका शर्मनाक पालतू अनुचरत्व। इसीलिए उन्होंने अपने मुल्क के करोड़ों लोगों का उत्तरदायित्व अपने पर लेते हुए लिखा,

मेरी ज़ुबान से निकली तो सिर्फ़ नज़्म बनी,

तुम्हारे हाथ में आई तो एक मशाल हुई।9

भाषिक पक्ष

दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों का सर्वाधिक महत्वपूर्ण पक्ष है भाषा। उनके ग़ज़लों की भाषा उन्हें समकालीन ग़ज़लकारों से अलहदा ही नहीं बनाती बल्कि उन्हें हिंदी की ग़ज़ल विधा के युग प्रवर्तक के रूप में स्थापित करता है। उन्होंने अपनी ग़ज़लों के लिए भाषा भी अपने ढंग से गढ़ी है। उर्दू के शब्दों को तो अपनाया पर हिंदी में ढाल कर जैसे 'शह्र' को 'शहर' तथा 'वज़्न' को वज़न बना दिया। दुष्यन्त कुमार अपनी ग़ज़लों की भाषा के विषय में लिखते हैं, "एक बात इन ग़ज़लों की भाषा के बारे में मुझे और कहनी है जिसे लेकर शुरू- शुरू में मुझे सबसे अधिक कठिनाई का सामना करना पड़ा। मेरी दिक्कत यह थी कि उर्दू मैं जानता नहीं और हिंदी में मुझे वह चुहल, वह मुहावरा और बोलचाल का वह बहाव नहीं मिला, जिसके सहारे ग़ज़ल कही जाती है या जो ज्यादातर लोगों की ज़बान पर चढ़ा है, मगर यही अज्ञानता मेरे लिए एक शक्ति बन गई क्योंकि मुझे लगा कि आम आदमी एक मिली-जुली ज़बान बोलता है। वह न तो शुद्ध उर्दू होती है न शुद्ध हिंदी। इसीलिए मैंने उस भाषा की तलाश की जो हिंदी की हिंदी और उर्दू की उर्दू दिखाई दे और आम आदमी उसे अपनी जुबान समझ कर अपना सके।"10 उन्होंने गलियों- सड़कों, बस-स्टापों, रेलवे-स्टेशनों, सभाओं, घर- परिवारों, में बोली जाने वाली भाषा को अपनी ग़ज़लों में प्रयुक्त किया और अपनी ग़ज़लों को आम आदमी का सहन बना दिया।

मैं जिसे ओढ़ता-बिछाता हूँ, वो ग़ज़ल आपको सुनाता हूँ।

तू किसी रेल-सी गुज़रती है, मैं किसी पुल-सा थरथराता हूँ। 11

इस तरह उनकी ग़ज़लों में न तो ख़ालिस उर्दू भाषा है और न ही खालिस हिंदी का ही प्रयोग है बल्कि आम आदमी द्वारा दैनिक जीवन में प्रयुक्त होने वाली बोलचाल की भाषा का प्रयोग। भाषा को लेकर उनका मानना है, "उर्दू और हिंदी दोनों सगी बहनें हैं। जब दोनों अपने-अपने ऊँचे सिंहासन से उतरकर आम आदमी के पास आती हैं तो उनमें फर्क़ कर पाना बहुत मुश्किल होता है। मेरी नीयत और कोशिश यह रही है कि इन दोनों भाषाओं को ज़्यादा से ज़्यादा करीब ला सकूँ। इसलिए ये ग़ज़लें उस भाषा में कही गई हैं, जिसे मैं बोलता हूँ।"12 दरअसल दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लें हिन्दुस्तानी जबान की ग़ज़ल है। जिसे गंगा-जमुनी तहज़ीब की ग़ज़ल भी कह सकते हैं। उदाहरणार्थ-

ये सारा जिस्म झुककर बोझ से दुहरा हुआ होगा,

मैं सज़दे में नहीं था, आपको धोखा हुआ होगा। 13

उनकी ग़ज़लों में अरबी-फारसी शब्दों का हिंदी में ढला प्रयोग देखकर कहीं भी यह नहीं लगता है कि ये शब्द आयातित हैं। यथा-

अगर ख़ुदा न करे सच ये ख़्वाब हो जाए,

तेरी सहर हो मेरा आफ़ताब हो जाए ।

होने लगी है जिस्म में जुम्बिश तो देखिए,

इस परकटे परिन्द की कोशिश तो देखिए। 14

दुष्यन्त कुमार ने जहाँ एक और अपनी ग़ज़लों में आम आदमी के कहन को विशिष्ट भाषाई संस्कार दिया और अरबी-फारसी शब्दों को अपने काल, परिवेश और संस्कारों के अनुरूप अपनाया वहीं उन्होंने विशुद्ध हिंदी भाषा में भी ग़ज़लें लिखीं हैं। जिनमें संस्कृतनिष्ठ एवं तत्सम शब्दावली का बड़ा ही सहज और सार्थक प्रयोग किया है। यथा-

मत कहो आकाश में कुहरा घना है,यह किसी की व्यक्तिगत आलोचना है।

दोस्तों! अब मंच पर सुविधा नहीं है,आजकल नेपथ्य में संभावना है। 15

प्रतीक और बिंब- दुष्यन्त कुमार ने अपनी ग़ज़लों में कथ्य के अनुरूप नये-नये प्रतीकों और बिंबों का बड़ा ही सार्थक प्रयोग किया है। उन्होंने अपनी ग़ज़लों में प्रतीकों और बिंबों को इस रूप में प्रयुक्त किया है कि उनकी ग़ज़ले आम आदमी से सीधे- सीधे साधारणीकरण स्थापित कर लेती हैं।

दुष्यन्त कुमार ने ग़ज़ल के परंपरागत प्रतीकों- आशियाना, बर्क, मैकदा, मय, रिंद, सागर मीना, महफिल, रक़ीब, आदि का प्रयोग तो किया है परंतु ये इतने कम है कि उनकी ग़ज़लों की पहचान नहीं बन पाए। उन्होंने नयी कविता और समकालीन जीवन से जुड़े प्रतीकों का प्रयोग अपनी ग़ज़लों में तल्खी, व्यंग्य और पैनापन पैदा करने के लिए किया है। ये प्रतीक आम जनजीवन से जुड़े हुए हैं। जैसे- सूर्य, पानी, केवल, जमीन, अंगार, आकाश, मौसम, हिमालय, गंगा, चट्टान, गुलमोहर, बरगद, कबूतर, परिन्द, धूप, नदी, आग, धुआँ, चिराग, आदि।

यहाँ दरख्तों के साये में धूप लगती है,

चलो यहाँ से चलें और उम्र भर के लिए। 16

हो गई है पीर पर्वत-सी पिघलनी चाहिए,

इस हिमालय से कोई गंगा निकलनी चाहिए । 17

इन प्रतीकों के द्वारा उन्होंने अपनी ग़ज़लों को जनधर्मी बनाकर जनजीवन और रोजमर्रा की संवेदनाओं से जोड़ा। बिंब ग़ज़ल का एक महत्वपूर्ण उपादान होता है। यह ग़ज़लों के कहन को हमारे सामने मूर्त करता है। जिससे ग़ज़ल अत्यंत सजीव और साकार हो उठती है। दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों में नयी कविता और समकालीन जीवन से

जुड़े बिंबों का बड़ा ही स्वाभाविक और सहज प्रयोग मिलता है । इनसे ग़ज़लों का भाषा सौष्ठव सशक्त बन पड़ा है। दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों में परंपरागत बिंबों के सभी रूप मिलते हैं- दृश्य, स्पर्श, प्राकृतिक, ध्वनि, रस आदि।

कहीं पेट धूप की चादर बिछाके बैठ गए,
कहीं पे शाम सिरहाने लगाके बैठ गए।
हम ही खा लेते सुबह को भूख लगती है बहुत,
तुमने बासी रोटियाँ नाहक उठाकर फेंक दीं। 18

ग़ज़ल का शिल्प-पक्ष-

"मैं ग़ज़ल हूँ" में क़मर 'बरतर' ने ग़ज़ल के शिल्प पक्ष पर टिप्पणी की है। "मैं ग़ज़ल हूँ, मेरे लिए आवश्यक है स्वस्थ-कल्पना, परिपक्व सोच, भाव तथा भावाभिव्यक्ति के लिए जरूरी है 'बह्र'(छंदगत निश्चित मात्राएँ), फिर क़ाफिए अर्थात तुक के शब्द, फिर तुक के साथ चलते रहने वाले निर्धारित शब्द अर्थात 'रदीफ़'। मेरे लिए चाहिए 'मतला'- जिसका अर्थ है ग़ज़लोदय। मतले की दोनों पंक्तियों में क़ाफ़िए और रदीफ़ होते हैं । फिर शे'र जिसकी दूसरी पंक्ति में क़ाफ़िया व रदीफ़ होते हैं । अंत में होता है मक़्ता अर्थात ग़ज़ल-इति- इसमें शायर का नाम या तख़ल्लुस होता है।"19 दुष्यंत कुमार ने जहाँ एक ओर अपनी ग़ज़लों को कथ्य के स्तर पर यथार्थवादी और जनोन्मुखी बनाया वहीं दूसरी ओर उन्होंने परंपरागत शिल्प पक्ष को अक्षुण्ण रखा । साथ ही साथ उन्होंने रूप और शैली की दृष्टि से कुछ छूट भी ले ली है। जैसे उन्होंने अपनी ग़ज़लों में मतला के नियम का निर्वाह तो पूरी तरह किया है परंतु मक्ता का बिल्कुल भी नहीं किया है। ग़ज़ल के शिल्प पक्ष के महत्वपूर्ण तत्व होते हैं क़ाफ़िया और रदीफ़। यही ग़ज़ल को सही मायने ग़ज़ल बनाते हैं। ये ग़ज़लों में लयात्मकता, ध्वन्यात्मकता, संगीतात्मकता, प्रवाहमयता और उत्कृष्टता आदि के मूल उत्स होते हैं। ग़ज़ल को पढ़ते- सुनते समय पाठक-श्रोता को चमत्कृत करने में इन्हीं की महत्वपूर्ण भूमिका होती है ।

क़ाफ़िय-

'क़ाफ़िय' या 'क़ाफ़िया' का अर्थ होता है- अन्त्यानुप्रास या अनुप्रास या तुक। हिंदी में इसे आनुप्रासिकता कहते हैं अर्थात वर्णों का दुहराव। कुछ विद्वान इसे ही तुक या ध्वनि साम्यता भी कहते हैं। इसका प्रयोग ग़ज़ल के मतला में किया जाता है। इससे शे'र की संप्रेषणीयता बढ़ जाती है । दुष्यन्त कुमार ने अपनी ग़ज़लों में क़ाफ़िया का सार्थक प्रयोग किया है –

कैसे मंज़र सामने आने लगे हैं,
गाते-गाते लोग चिल्लाने लगे हैं।
अब तो इस तालाब का पानी बदल दो,
ये कँवल के फूल कुम्हलाने लगे हैं।

मछलियों में खलबली है अब सफ़ीने,

उस तरफ जाने से कतराने लगे हैं।

अब नयी तहज़ीब के पेशे-नज़र हम,

आदमी को भूनकर खाने लगे हैं। 20

प्रस्तुत ग़ज़ल में आने, चिल्लाने, कुम्हलाने, कतराने, खाने आदि क़ाफ़िये का बहुत ही सार्थक प्रयोग किया गया है।

रदीफ़ – ग़ज़ल में क़ाफ़िये के बाद आने वाले शब्द या शब्द समूह को रदीफ़ कहा जाता है। अर्थात ग़ज़ल के शे'रों के अंत में जो शब्द या शब्द समूह बार-बार आता है उन्हें रदीफ़ कहते हैं। दुष्यन्त कुमार ने अपनी ग़ज़लों में भाव व विषय के अनुरूप रदीफ़ का प्रयोग किया है। उपर्युक्त ग़ज़ल में 'लगे हैं' रदीफ़ का प्रयोग बहुत ही सटीक हुआ है। ग़ज़ल की शर्त होती है कि शे'रों के रदीफ़ नहीं बदलते हैं। जिसकी पालन दुष्यन्त कुमार की सभी ग़ज़लों में हुआ है।

क़ाफ़िया और रदीफ़ को लेकर सबसे महत्वपूर्ण बात यह है कि जहाँ एक ओर रदीफ़ ग़ज़ल में लयात्मकता और संगीतात्मकता की वृद्धि करता है, वहीं दूसरी ओर ग़ज़ल के रूपाकार के लिए यह अनिवार्य भी नहीं होता है। बिना रदीफ़ के बहुतेरी ग़ज़लें मिल जाती हैं। जबकि क़ाफ़िय ग़ज़ल का अनिवार्य तत्व होता है। ये दोनों ही ग़ज़ल के बाह्य तत्व होते हैं। ग़ज़ल का आंतरिक तत्व उसके भाव होते हैं। दूसरे शब्दों में क़ाफ़िय और रदीफ़ तो ग़ज़ल के पोशाक या लिबास हैं। ग़ज़ल की आत्मा तो उसमें पिरोए हुए भाव या विचार होते हैं।

दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि इनकी ग़ज़लों में उपनाम या तख़ल्लुस का प्रयोग नहीं मिलता है। ग़ज़ल के आख़िरी शे'र को मक़्ता कहते है। इसमें शायर का उपनाम या तख़ल्लुस का प्रयोग अनिवार्य माना जाता है। दुष्यन्त कुमार ने इसका प्रयोग न करते हुए ग़ज़ल को हिंदी कविता के क़रीब ला दिया है और इसके माध्यम से उन्होंने यह स्पष्ट कर दिया कि ग़ज़ल को उसकी समस्त विशेषताओं के साथ हिंदी में अपनाया जा सकता है। जीवन की तमाम अनुभूतियों, आयामों को ग़ज़ल के द्वारा अभिव्यक्त किया जा सकता है। दुष्यन्त कुमार ने समकालीन जीवन की त्रासदी को कलम बद्ध करते हुए ग़ज़लियत का एक नया व्याकरण निर्मित किया जो आनेवाले ग़ज़लगों को एक नयी राह और प्रेरणा देता रहेगा।

संदर्भ:

1. दुष्यन्त कुमार (2013), साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली: 57.
2. आर. पी. शर्मा, 'छंद विधान न तो बंधन है और न ही बाधा', दीक्षित दनकौरी (संपा.), मोईन अख़्तर अंसारी (संक.), ग़ज़ल…दुष्यन्त के बाद, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली: XII- XIII.
3. दुष्यन्त कुमार, 'मेरी कविताएँ', कृष्ण कमलेश (संपा.),अपराजेय आस्था का कवि दुष्यन्त कुमार , भारतदेशम प्रकाशन, दिल्ली: 39-44.
4. दुष्यन्त कुमार (1973), जलते हुए वन का वसन्त, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली: भूमिका.

5. दुष्यन्त कुमार, 'मेरी ग़ज़लें (आत्मकथ्य), कमलेश्वर (संपा.), दुष्यन्त के जाने के पर दोस्तों की यादें, किताबघर प्रकाशन, नयी दिल्ली: 39-44.
6. वही
7. डॉ. शेरजंग गर्ग , 'दुष्यन्त कुमार: सूरत बदलने की कोशिश', कृष्ण कमलेश (संपा.),अपराजेय आस्था का कवि दुष्यन्त कुमार , भारतदेशम प्रकाशन, दिल्ली: 149-154.
8. दुष्यन्त कुमार, 'मेरी ग़ज़लें (आत्मकथ्य), कमलेश्वर (संपा.), दुष्यन्त के जाने के पर दोस्तों की यादें, किताबघर प्रकाशन, नयी दिल्ली: 39-44.
9. दुष्यन्त कुमार (2013), साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली: 58.
10. दुष्यन्त कुमार, 'मेरी ग़ज़लें (आत्मकथ्य), कमलेश्वर (संपा.), दुष्यन्त के जाने के पर दोस्तों की यादें, किताबघर प्रकाशन, नयी दिल्ली: 39-44.
11. दुष्यन्त कुमार (2013), साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली: 62.
12. दुष्यन्त कुमार (2013), साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली: VII.
13. वही: 15.
14. वही: 61.
15. वही: 27.
16. वही:13 .
17. वही: 30.
18. वही: 54
19. क़मर 'बरतर' , 'मैं ग़ज़ल हूँ ', दीक्षित दनकौरी (संपा.), मोईन अख़्तर अंसारी (संक.), ग़ज़ल...दुष्यन्त के बाद, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली: XVIII- XX.
20. दुष्यन्त कुमार (2013), साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली: 14.

मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील राणीसावरगाव परिसराचे योगदान

प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने

इतिहास विभाग प्रमुख पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय राणीसावरगाव ता. गगांखेड जि. परभणी

प्रस्तावना :-

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात मराठवाडा मुक्ती संग्रामास म्हत्वाचे स्थान आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर मुंबई सह संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. त्यावेळी मराठवाडा हा निजामाच्या ताब्यात होता. यावेळी भारतात एकन 565 संस्थाने होती. त्यापैकी हैदराबाद, जुन्नर आणि काश्मीर या तिन 03 संस्थानाने भारतीय संघ राज्यात सामिल होण्यासाठी विरोध केला.

त्यावेळी हैदराबादची लोकसंख्या 1 कोटी 60 लाख होती. त्यात तेलंगणा, मराठवाडा आणि कर्नाटक भागांचा समावेश होता. जेव्हा स्वातंत्र्य संग्राम सुरू झाला, तेव्हा निजामाचे जनरल कासिम रझावी यांनी लोकांवर निर्दोषपणे अत्याचार सुरू केले. दुसरीकडे, मुक्ती संग्राम वेगाने सुरू झाला होता. त्याचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थ, डिंगबाराव बिंदू, गोविंदभाई श्रॉफ, रविनारायण रेड्डी, देवीसिंह चौहान, भाऊसाहेब वैशंपायन, शंकरसिंह नाईक, विजयेंद्र काबरा, बाबासाहेब परांजपे इत्यादी नेत्रत्त्व केले.राणीसावरगाव परिसरात ग्रामपातळीवर एकनाथराव जाधव उक्कडगावकर , केशवराव जाधव राणीसावरगावकर,गोविदंराव गळाकाटू यादवराव हाके बापुराव माने जोगलगाव,लिंबाजी माने लांडकवाडीकर आणि इतर अनेकांनी रझाकारांच्या विरुद्ध मराठवाडा मुक्ती संग्रामात प्रत्यक्ष संघर्ष केला .

उद्धष्टे :-

1) पालम तालुक्यातील राणीसावरगाव हे रझाकाराचे केंद्रबिंदू होते त्याचा शोध घेणे
2) मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील राणीसावरगाव परिसरातील सहभागाचा शोध घेणे
3) हिंदूचे धार्मिक स्थळ असून रेणुकादेवी मंदिराचे धार्मिक अस्तित्व नष्ट करणे
4) राणीसावरगाव परिसरातील जंगल सत्याग्रहाचा अभ्यास करणे

1) राणीसावरगाव परिसरात ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

प्राचीन काळापासून राणीसावरगाव हे ऐतिहासिकदृष्ट्या धार्मिक स्थळ म्हणून ओळखले जाते. एकेकाळी या क्षेत्रावर हिंदू धर्माचे व जैन धर्माचे धार्मिक अस्तित्व होते. त्यामुळे या स्थळास ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. महाराष्ट्रातील मात्र देवतेच्या सडेतीन शक्तीपीठा पैकी माहूरची रेणुका देवीस एक शक्तिपीठ म्हणून ओळखले जाते. याच माहूर येथील रेणुकादेवी शक्तिपीठाचे उपशक्तिपीठ म्हणजे राणीसावरगाव येथील रेणुकादेवीस उपशक्तिपीठ होय. त्यामुळे या परिसरातील समाजीक जिवणात धार्मिक एकात्मता दिसून येते. तसेच येथे जैन धर्माचे तेविसावे तिर्थकार पार्श्वनाथ यांची 7•6 फुट आकाराची पाषाणाची मूर्ती आहे. वर्षातून दोन वेळा येथे

धार्मिक उत्सव साजरा केला जातो. राणीसावरगाव परिसरातील प्रत्येक खेडेगावातील समाज व्यवस्थेत धार्मिक सहिष्णुतता जोपासली जाते. मध्ययुगीन काळात दक्षिण भारतात अकराव्या शतकामध्ये यादवांची राजकीय सत्ता अस्तित्वात होती. रामदेवराव यांचा सेनापती जगदेव परमार हा उत्तर भारताच्या मोहीमेवर जात असताना येथे काही काळ थांबला असावा. राणीसावरगाव येथील रेणूका देवी मंदिराच्या आवारात शिलालेख प्राप्त झालेला आहे. तो शिलालेख ओरंगाबाद येथे पुरातत्त्व विभागात जतन केलेला आहे. या शिलालेखाचे वाचन वी. भी. कोलते यांनी केले आहे. या शिलालेखावर जगदेव परमार यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. त्यामुळे राणीसावरगाव परिसराचे ऐतिहासिक महत्त्व लक्षात येते.

2) रझाकरांची पोलीस छ्यावणी :-

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या लढ्यात राणीसावरगाव येथे निजामाने आपले राजकीय अस्तित्व कायम ठेवण्यासाठी रोहीले व रझाकार यांना स्वतंत्र आधिकार दिले होते. विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशका पासून रोहिले व रझाकार यांनी मराठवाड्यातील प्रमुख खेड्यात स्वतः चे अस्तित्व निर्माण केले होते. परभणी जिल्ह्यातील पिंगळी पूर्णा, ताडकळस, गंगाखेड ,पालम राणीसावरगाव इत्यादी भागात रझाकारांच्या पोलीस छ्यावणी निर्माण करण्यात आल्या होत्या. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढ्यास प्रारंभ होताच ही लढाई मराठवाड्यातील गावांमध्ये लढली गेली. अनेक स्वातंत्र्य सैनिक आपल्या जीवाची पर्वा न करता पुढे आले. मराठवाड्यातील निजामाच्या पंतप्रधानांना रोखण्यासाठी पूल उडवणारे काशिनाथ कुलकर्णी, मराठवाड्यातील राणी लक्ष्मीबाई म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या धोपटेश्वर गावच्या दगडाबाई शेळके, रोहिलीला जरीस आणणारे बीडचे विठ्ठलराव काटकर, सूर्यभान म्हणून बुरदापूर पोलिसांचे हरिषदाग इ.स. पवार, नांदेडचे देवरावजी कवळे, जीवनराव बोधनकर विनायकराव चारठाणकर, विश्वनाथराव काटनेश्वरकर,उक्कडगावचे एकनाथराव जाधव आणि इतराणी परभणी व जिल्यातील प्रत्येक खेडेगावातील नवयुवकानी येथुन रझाकारांना हुसकावून लावले,

3) जंगल सत्याग्रह :-

मराठवाड्याच्या कानाकोपऱ्यात स्वातंत्र्य संग्राम तल्लखपणे लढला गेला.रोहीले व रझाकारांनी राणीसावरगाव परिसरातील नदी काठावर असलेले शिंदीची बणे ताब्यात घेतले होते. या छ्यावणीचे आर्थिक उत्पन्न हे शिंदीच्या बनावर होते . शिंदी हा नशेचा पदार्थ असल्यामुळे परिसरातील समाज नशेसाठी वापरला जात असे. श्रीधर वर्तक, जानकीलालजी राठी, शंकरराव जाधव, गोविंदराव गळाकाटू माणिकराव जाधव, एकनाथराव जाधव, केशवराव जाधव,जनार्दन मामा, किशनसिंग राजपूत, सटवाजी माने, यादवराव हाके, बापुराव माने, बंडगर, बहिर्जी, राजाभाऊ वाकड, विश्वनाथ भिसे, जयंतराव घळगीर इत्यादींनी या मुक्ती संग्रामात सर्वानुमते राणीसावरगाव परिसरातील बालाघाटाच्या पायथ्याशी अथक परिश्रमाने जंगल सत्याग्रह हाती घेतला. रोहीले व रझाकारांचशी लढताना सर्व हुतात्म्यांनी आणि स्वातंत्र्यसैनिकांनी स्वातंत्र्यलढ्यात केलेल्या संघर्षाला कमी लेखता

येणार नाही.

4) राणीसावरगाव छ्यावणीतील संघर्ष :-

हैदराबाद ते औरंगाबाद मार्गावरील राणीसावरगाव हे निजामाचे मुख्य केंद्र होते.मुक्तिसंग्रामा प्रसंगी यामध्ये एकनाथराव जाधव, मानसिंग राजपूत, यादवराव हाके, रामलाल राजपूत ,आणि रामचंद्र माने हे आघाडीवर होते.त्यांच्या शहीद होण्याच्या वेळी गोडमाया उठल्या होत्या. माने,राठोड व शिंदे नावाच्या माणसाने पावसात खड्डा खोदला आणि पाठीवर रामचंद्र घेऊन त्याचा विधी केला. निजाम शरणागती पत्करत नसल्याचे आणि नागरिकांवर अत्याचार वाढत असल्याचे पाहून 13 सप्टेंबर 1948 रोजी पोलिस कारवाई सुरू झाली. कंधार, पालम ,राणीसावरगाव या परिसरात मुख्य फौज दाखल झाली.कंधारच्या एका तुकडीने लोहा व पालम आणि बुलढाण्याच्या एका तुकडीने परभणी,सेलू ,पाथरी व सोनपेठ गंगाखेड,राणीसावरगाव ताब्यात घेतले. दुसरीकडे, भारतीय सैन्याने वारंगल, बिदर विमानतळावर हल्ला केला. 15 सप्टेंबर रोजी सैन्याने औरंगाबादवर कूच केले. त्यावेळी निजामी सैन्य मागे हटत होते. हैदराबादचे लष्करप्रमुख जान अल-इदगीस यांनी 17 सप्टेंबर 1948 रोजी शरणागती पत्करली आणि निजामने स्वतः आत्मसमर्पण केले. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम यशस्वी झाला. हैदराबाद राज्यात तिरंगा फडकवण्यात आला.

सारांश :-

प्राचीन काळापासून राणीसावरगाव हे ऐतिहासिकदृष्ट्या धार्मिक स्थळ म्हणून ओळखले जाते. एकेकाळी या क्षेत्रावर हिंदू धर्माचे व जैन धर्माचे धार्मिक स्थळ असल्याचे सिद्ध होते. त्यामुळे या स्थळास ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. महाराष्ट्रातील मात्र देवतेच्या सडेतीन शक्तिपीठा पैकी माहूरची रेणुका देवीस पुर्ण शक्तिपीठ म्हणून ओळखले जाते. याच माहूर येथील रेणुकादेवी शक्तिपीठाचे उपशक्तिपीठ म्हणजे राणीसावरगाव येथील रेणुकादेवीस उपशक्तिपीठ म्हणून केला आहे.प्राचीन काळापासून राणीसावरगाव हे ऐतिहासिकदृष्ट्या धार्मिक स्थळ म्हणून ओळखले जाते. एकेकाळी या क्षेत्रावर हिंदू व जैन धर्माचे धार्मिक अस्तित्व असल्याचे सिद्ध होते. त्यामुळे या स्थळास ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. महाराष्ट्रातील मात्र देवतेच्या सडेतीन शक्तीपीठा पैकी माहूरची रेणुका देवीस एक शक्तिपीठ म्हणून ओळखले जाते. याच माहूर येथील रेणुकादेवी शक्तिपीठाचे उपशक्तिपीठ म्हणजे राणीसावरगाव येथील रेणुकादेवीस उपशक्तिपीठ होय. त्यामुळे या परिसरातील समाजीक जिवणात धार्मिक एकात्मता दिसून येते. तसेच येथे जैन धर्माचे तेविसावे तिर्थकार पार्श्वनाथ यांची 7•6 फुट आकाराची पाषाणाची मूर्ती आहे. वर्षातून दोन वेळा येथे धार्मिक उत्सव साजरा केला जातो.

संदर्भ :-

1) रेणुकादेवी संस्थन दर्शन,रेणुकादेवी संस्थान, अप्रकाशित ग्रंथ
2) महाराष्ट्रातील ताम्रपट व शिलालेख, यु. म. पठाण, महाराष्ट्र शासन, पृष्ठ क्र. 187
3) परभणी जिल्हा गॅझेटियर, महाराष्ट्र शासन पृष्ठ क्र. 465
4) महाराष्ट्रातील ताम्रपट व शिलालेख, यु. म. पठाण
5) महाराष्ट्र शासन, पृष्ठ क्र. 188
6) रेणुकादेवी संस्थान दर्शन, रेणुकादेवी संस्थान, अप्रकाशित ग्रंथ

नॅक मुल्यांकित महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या वित्तीय व्यवस्थापनाचा अभ्यास

डॉ. घोगरे गोविंद सूर्यभान
ग्रंथपाल
लोकमान्य महाविद्यालय,सोनखेड, ता.लोहा, जि. नांदेड
प्रा. किर्दंत विलास गोपीनाथराव
ग्रंथपाल
वसुंधरा महाविद्यालय घाटनांदुर, ता.अंबाजोगाई, जि.बीड

प्रस्तावना :

विकास प्रक्रियेत संस्था, महाविद्यालय, ग्रंथालय या प्रत्येक घटकाला आपला विकास घडवून आणण्याकरिता आर्थिक उत्पादन आणि त्याचे व्यवस्थापन घेणे महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. विकासाच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक घटक महत्त्वाचा आहे. त्याकरिता ग्रंथालयाला वार्षिक आर्थिक अंदाजपत्रक तयार करावे लागते. अंदाज पत्रक म्हणजे त्या वर्षातील एकूण जमा रक्कम व खर्चाची अंदाजे रक्कम याचा तयार केलेला आराखडा होय. आर्थिक उत्पादनाकरिता वेगवेगळे स्रोत निर्माण करावे लागतात. म्हणजेच ज्या ज्या मार्गाने ग्रंथालयाला आर्थिक रक्कम जमा होते त्या मार्गांना ग्रंथालयाचे आर्थिक स्त्रोत असे म्हणतात. तर जमा झालेली रक्कम कोणत्या घटकावर किती खर्च करावयाची याचा आराखडा म्हणजे आर्थिक व्यवस्थापन होय. तसेच आर्थिक आराखड्याप्रमाणे ज्या घटकावर रक्कम खर्च केली जाते त्यास आर्थिक विनियोग असे म्हणतात. आर्थिक उत्पादन आणि त्याचे योग्य पद्धतीने व्यवस्थापन केले की, त्या घटकाचा सर्वांगीण विकास गतीने घडून येतो. अशा विकासाच्या दृष्टिकोनातून महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे वित्तीय स्त्रोत कोण कोणते आहेत, वित्तीय स्त्रोताद्वारे जी रक्कम प्राप्त होते. त्या रकमेचे व्यवस्थापन कशा पद्धतीने केले जाते. या प्रश्नांची उकल करण्याकरिता महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे वित्तीय व्यवस्थापन या विषयाची मांडणी करण्यात आली. सदरील विषयाच्या अध्यापना करिता पुढील प्रमाणे उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) ग्रंथालयाचे वार्षिक आर्थिक अंदाजपत्रक समजून घेणे.
२) ग्रंथालयाच्या वित्तीय स्त्रोतांचा अभ्यास करणे.
३) ग्रंथालयाच्या वित्तीय व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.
४) ग्रंथालयाचा वित्तीय विनियोग समजून घेणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या अध्यापनाकरिता पुढील प्रमाणे संशोधनाच्या गृहीत कृत्यांची मांडणी करण्यात आली.

गृहीतकृत्य :

१) ग्रंथालयाला विविध वित्तीय स्त्रोत आहेत.
२) ग्रंथालय वार्षिक आर्थिक अंदाजपत्रक संक्षिप्त स्वरूपात तयार करते.
३) ग्रंथालयाचा विकास वित्तीय व्यवस्थापनाच्या नियोजनातून होतो.
४) ग्रंथालय पारदर्शक स्वरूपात वित्तीय विनियोग करीत आहे.

सदरील गृहीतकांच्या पडताळणी करिता पुढील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या तथ्य संकलना करिता प्रामुख्याने दुय्यम स्रोताचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्रे, साप्ताहिके, वार्षिक अंक, विविध संस्थाचे अहवाल, त्याच बरोबर अप्रकाशित झालेले एम.फिल., पीएच.डी चे प्रबंध, इंटरनेट इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन आराखडा :

सदरील शोधनिबंधाच्या अध्यायना करिता संकलित तथ्याची सूत्रबद्ध पद्धतीने मांडणी करण्याकरिता शाब्दिक वर्णनात्मक संशोधन आराखडायाचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

महाविद्यालय आपली शैक्षणिक गुणवत्ता सिद्ध करण्याकरिता नॅक मूल्यांकन करून घेते. या नॅक मूल्यांकनात ग्रंथालयाची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते. कारण महाविद्यालयाला नॅकमध्ये जास्तीत जास्त गुण मिळवून देण्याचे कार्य ग्रंथालय करते.त्याकरिता ग्रंथालयाला स्वतंत्र इमारत, आवश्यक त्या प्रमाणात खुर्च्या, टेबल, फर्निचर, कपाटे, स्टॅन्ड इत्यादीची सुविधा असावी लागते. त्याचबरोबर ग्रंथालयात तांत्रिक सुविधा असाव्या लागतात. यामध्ये पंखे, कुलर, प्रतिलिपी मशीन, संगणक, प्रिंटर मशीन, इंटरनेट, ग्रंथालयाचे संगणकीकरण या हि सुविधा आवश्यक असतात. ग्रंथालयाला सूचना फलक, स्वतंत्र कक्ष, बैठक व्यवस्था, स्टेशनरी या ही सुविधा महत्त्वपूर्ण आहेत. तसेच आवश्यक त्या स्वरूपात ग्रंथ खरेदी, वाचन साहित्य, नियतकालिके, यांचीही उपलब्धता ग्रंथालयाला करावी लागते.या सर्व सुविधा करिता ग्रंथालयाला आर्थिक घटकाची मोठ्या प्रमाणात आवश्यकता असते. ही आर्थिक उत्पादनाची सुविधा पुढील प्रमाणे दिसून येते.

अ) ग्रंथालयाचे अंतर्गत वित्तीय स्त्रोत :

१) संस्था :

ग्रंथालयाची इमारत बांधकाम, फर्निचर खरेदी, ग्रंथखरेदी इत्यादी खर्चाकरिता संस्था मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक सहाय्य करते. संस्थेच्या आर्थिक सहाय्यतेतून ग्रंथालयाचा विकास घडून येतो.

२) बहिस्थ विद्यार्थी प्रवेश फीस :

ग्रंथालय बहिस्थ विद्यार्थ्यांना विशिष्ट प्रकारची प्रवेश फीस आकारते. या प्रवेश फीस मधून ग्रंथालयाला आर्थिक उत्पादन घडून येते. त्याच बरोबर बहिस्त विद्यार्थ्याकडून निश्चित स्वरूपाची अनामत रक्कम घेतली जाते.

३) दंड :

ग्रंथालयाने ग्रंथ वापरण्याचा निश्चित कालावधी दिलेला असतो त्या कालावधीत विद्यार्थ्यांनी ग्रंथ परत करावी लागतात. परंतु काही विद्यार्थी कालावधीचा विचार करीत नाहीत तेव्हा ग्रंथालय विशिष्ट दैनिक पद्धतीने दंड आकारून तो विद्यार्थ्याकडून घेतला जातो. यातूनही ग्रंथालयाला रक्कम मिळते.

४) गहाळ ग्रंथाची रक्कम :

विद्यार्थ्याकडून अथवा वाचकाकडून जर ग्रंथ गहाळ झाला असेल तर त्याची ग्रंथालयाने निश्चित ग्रंथाच्या मुळ किंमतीच्या सव्वापट, दीडपट, दुप्पट अशी रक्कम घेतली जाते. गहाळ ग्रंथाच्या अतिरिक्त दंडातून ही ग्रंथालयाला आर्थिक उत्पादन मिळते.

५) रद्दी विक्री :

ग्रंथालयामध्ये वर्तमानपत्रे, कालबाह्य नियतकालिके यांची मोठ्या प्रमाणावर रद्दी निर्माण होते. ही रद्दी ग्रंथालय विक्री करून ती रक्कम विकासाकरिता वापरू शकते. त्याच बरोबर कालबाह्य झालेले क्रमिक पुस्तके, ग्रंथ यांच्या विक्रीतूनही रक्कम उपलब्ध करता येते.

६) प्रतिलिपी व इंटरनेट सेवा :

ग्रंथालयात वाचकांना महत्त्वाच्या झेरॉक्स काढून देण्यातून आर्थिक उत्पादन निर्माण होते. तसेच इंटरनेटची ही रक्कम घेतली जाते. अशा पद्धतीने प्रतिलिपी व इंटरनेट यांच्या माध्यमातून आर्थिक उत्पादन निर्माण होते.

ब) ग्रंथालयाच्या आर्थिक उत्पादनाचे बाह्य स्त्रोत :

१) माझी विद्यार्थ्याकडून आर्थिक देणगी :

महाविद्यालयातून शिक्षण पूर्ण करून बाहेर पडलेले अनेक विद्यार्थी नोकरी, व्यापार, लघुउद्योग इत्यादीमध्ये कार्य करीत असतात. असे विद्यार्थी ग्रंथालयाच्या विकासाकरिता स्वइच्छा नुसार आर्थिक देणगी देतात. यामुळे ग्रंथालयाचा आर्थिक स्त्रोत निर्माण झालेला आहे.

२) स्वयंसेवी संस्था कडून अनुदान :

बहुतांशी स्वयंसेवी संस्था या शैक्षणिक कार्याला अनुदान देतात. यामध्ये ग्रंथखरेदी, फर्निचर, इमारत बांधकाम, संगणकीकरण या घटकासाठी लागणारी रक्कम देत आहेत. हाही ग्रंथालयाचा आर्थिक स्त्रोत आहे.

३) खासदार/आमदार फंड :

शैक्षणिक विकासाकरिता खासदार-आमदार यांना आपला आर्थिक फंड देता येतो. त्यामुळे बहुतांशी महाविद्यालयाने ग्रंथालयाची इमारत, भौतिक व तांत्रिक सुविधा, संगणकीकरण इत्यादी साठी खासदार आमदार यांच्या कडून फंड घेतलेला आहे. हा फंड देखील ग्रंथालयाचा आर्थिक स्त्रोत आहे.

४) महाराष्ट्र शासनाचे विशेष अनुदान :

महाराष्ट्र शासन एखाद्या संस्थेच्या विकासाकरिता आर्थिक रकमेचे अनुदान देते. यामध्ये आरोग्य विभाग, ग्रंथालय विकास होय. ग्रंथालय विकासाकरिता महाराष्ट्र शासनाकडून अनुदान हाही ग्रंथालयाचा आर्थिक स्त्रोत आहे.

५) विद्यापीठ अनुदान आयोग :

विद्यापीठ अनुदान आयोग महाविद्यालयातील क्रीडा विकास, ग्रंथालय सुविधा, वैज्ञानिक प्रयोग, सामाजिक व शैक्षणिक उपक्रम इत्यादी करिता मोठ्या प्रमाणात अनुदान देणे. त्यामुळे अनेक ग्रंथालयाची इमारत, फर्निचर, संगणकीकरण इत्यादीसाठी यु. जी.सी.कडून अनुदान घेतले आहे. हाही ग्रंथालयाचा वित्तीय स्त्रोत आहे.

ग्रंथालयाचे वित्तीय व्यवस्थापन :

ग्रंथालय विविध स्त्रोताच्या माध्यमातून जी रक्कम जमा होते त्या रकमेचे खर्चाच्या स्वरूपात वितरण करते. यालाच वित्तीय व्यवस्थापन असे म्हणतात. वित्तीय व्यवस्थापनात ग्रंथालय इमारत खर्च, फर्निचर खर्च, ग्रंथ खरेदी खर्च, संगणक खर्च, स्टेशनरी खर्च, नियतकालिकांची वर्गणी रक्कम, रोजंदारी कर्मचाऱ्यांचा रोजगार, विद्युत उपकरणे इत्यादी घटकावरील खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करून त्या अंदाजपत्रकानुसार खर्च केला जातो. अंदाज पत्रक जर व्यवस्थित पणे तयार केलेले असेल तर आर्थिक उत्पादन आणि खर्च यांचा समतोल घडून येतो. त्याच बरोबर महत्त्वपूर्ण घटकावर किती खर्च करावयाचा यासंबंधी नियोजन झालेले असल्यामुळे खर्चात गोंधळ निर्माण होत

नाही. तसेच आवश्यक वस्तूंची खरेदी करता येते. त्यामुळे ग्रंथालयाचा आणि वाचकांचा वेळ वाचतो.म्हणून ग्रंथालयाच्या वार्षिक वित्तीय अंदाजपत्रकाला अतिशय महत्त्व आहे.

अध्ययनाचे महत्त्व :

नॅक मूल्यांकित महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या वित्तीय व्यवस्थापनाचा अभ्यास या शोधनिबंधाच्या मांडणीमुळे ग्रंथालयाचे वित्तीय स्रोत कोणकोणते आहेत हे स्पष्ट झाले. त्याचबरोबर ग्रंथालय आर्थिक उत्पादनाचे स्त्रोत कसे निर्माण करू शकते याची जाणीव व इतर महाविद्यालयांना होण्यास सहाय्यभूत ठरेल. त्याचबरोबर ग्रंथालयांनी नॅक मूल्यांकना करिता कोणत्या घटकाच्या खरेदीवर अधिक भर द्यावा याचेही स्पष्टीकरण करण्यात आले. ग्रंथालय वार्षिक आर्थिक नियोजन कसे तयार करते याचाही संक्षिप्त आढावा इतर महाविद्यालयाला घेता येईल.

सारांश :

वरिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षणात ग्रंथालयाचे भूमिका महत्त्वाची आहे. ग्रंथालयाच्या विकासावरून महाविद्यालयाची शैक्षणिक प्रगती स्पष्ट होते. ग्रंथालयाच्या विकासाकरिता वेगवेगळया स्त्रोतांचा वापर करावा लागतो. आर्थिक उत्पादनाचे नियोजन महत्त्वाचे ठरत आहे. या योजना करिता वित्तीय व्यवस्थापन संक्षिप्त स्वरूपात असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) कराडे बी.एम.,'शास्त्रीय संशोधन पद्धती' नागपूर, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, २००७

२) काचोळे दा.घो., 'सामाजिक संशोधन पद्धती' कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. २००५

३) डोके के.बी., 'वित्तीय व्यवस्थापन' चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. २००१

४) दायमा ब्रिजमोहन, 'नॅकला सामोरे जाताना' विद्याभारती प्रकाशन, लातूर-२००४

५) निकोसे सत्यप्रकाश, 'ग्रंथालयाचे वित्तीय व्यवस्थापन' प्रज्ञा प्रकाशन, नागपूर. २०१०

६) भांडारकर पू.ल., 'सामाजिक संशोधन पद्धती' कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. १९९७

७) सातारकर सु.प., 'ग्रंथालय व्यवस्थापन' अभय प्रकाशन, नांदेड.

राजर्षी शाहू महारांजांचे आर्थिक विचार आणि कार्य

वाघ जालिंदर पांडुरंग
संशोधोक विद्यार्थी
कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यलय, पंढरपूर,

प्रस्तावना :

अधुनिक भारताच्या इतिहासात राजर्षी शाहुमहाराजांचे कार्य महत्वाचे आहे. त्यांनी शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात मोलाचे कार्य केले. हे कार्य केवळ महाराष्ट्रापुरतेच मर्यादित नसून सबंध भारतासाठी महत्वाचे आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांनी समाजासाठी जे आर्थिक कार्य केले त्या कार्यामुळे त्यांना अर्थतज्ञ म्हणूनही ओळखले जाते. देशाला आर्थिक विकासाची चलना देण्याची ताकद त्यांच्याकडे होती. शाहु महाराजांच्या काळात महाराष्ट्राचीच नाही तर सगळ्या देशाची आर्थिक स्थिती बिकट होती. ही स्थिती सुधारण्यासाठी प्रथम त्यांनी शेती सुधारणेला प्राधान्य दिले. शेतीचा विकस साधण्यासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या मार्गाचा अवलंब केला. छोटी छोटी तलाव बांधले, वेगवेगळी पिके लावण्याचा उपक्रम केला. नविन खते अवजारे शेतकऱ्यांना दिली. यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारली गेली.

शेती बरोबर छोटे मोठे उद्योग धंदे केले पाहिजे असे शाहु महाराजांना वाटत असे. व्यापार वाढला पाहिजे त्यामुळे देशाची उन्नती होते. यामुळे व्यापारपेठेचे जनक ही महाराजांना मनले जाते. व्यापर करण्यासाठी रस्ते हे खुप महत्वाचे असतात. रस्त्यामुळे दळणवळण चांगले होते हे महाराजांना चागले माहित होते. गादिवर आले की, महाराजांनी रस्त्याची कामे हाती घेतली. प्रजेच्या कल्यानासाठी महाराजांनी जेवढी धोरणे आखली होती तेवढी पुर्ण केली.

'राजर्षी शाहु महाराजांनी १८९२ पासून कोल्हापूर संस्थानाचा आर्थिक व औद्योगीक विकास करण्याचा प्रयत्न केला.' महाराज गादिवर आले तेव्हा महाराजांनी संपुर्ण राज्याची पाहणी केली नव्हती. पण राज्याची सामाजिक, आर्थिक स्थिती बिकटच होती. महाराजांचे वडील, आजोबा, पंजोबा हे शेतकरीच होते. महाराजांच्या काळात शेती हे पारंपारीक पध्दतीने केली जात होती. ती आधुनिक पद्धतीने कसी करता येईल यासाठी महाराज प्रयत्न करीत होते.

शेती विषयक सुधारणा

महाराजांनी राजपदाची सुत्र हाती घेतल्यापासून शेवटपर्यंत त्यांनी शेती मध्ये विविध प्रकारच्या सुधारणा केल्या.

शेतीचा विकास व्हावा म्हणून महाराजांनी १८९२ पासूनच सुरवात केली. कोल्हापूर संस्थानाचे बहुसंख्य लोक शेतीवर आपला उदरनिर्वाह करीत होते. ८ नोव्हेंबर १९१७ च्या शेतीविषयक आपल्या भाषणात या प्रश्नाचे विवेचन केले आहे. शेतकऱ्यांच्या काम करण्याच्या मार्गात काही अथडळे आहेत. हे अथडळे एकून चार प्रकारचे आहेत. १ शेतीचा लहान आकार २. भांडवलशाही कमतरता ३. शेतऱ्यांचे आज्ञान त्यांचा अशिक्षितपणा ४. शेतमाल विकण्याबाबत संघटणेचा अभाव. महाराज म्हणतात 'शेतकरी सुखी तर देश सुखी' हे सुत्र महाराजांनी नेमके ओळखले होते. ब्रिटीश काळात ईतर संस्थानीक इंग्रजांचे मांडलिकत्व स्विकारून चंगळवादी जिवन जगत होते. पण शाहु महाराज स्वत:ला महाराज म्हणून घेण्यापेक्षा मी एक शेतकरीच आहे असे त्यांचे विचार त्यांच्या भाषणातून

स्पष्ट होतात. 'शिपाई, शेतरी किवा मजूर म्हणून घेण्यात मला अभिमान वाटतो. राजे होण्यापुर्वी माझे वडील शेतकरीच होते. माझ्या जनक आईचे मुधोळचे घोरपडे घराणे, माझ्या दत्तक वडीलाचे भोसले घराणे हे सर्व शेतकरीच होते. मी ज्या वर्गातून जन्मलो आहे. त्यांच्याविषयी प्रेम माझ्यात मुळचेच असून शिपाई आणि शेतरी यांचे रक्त माझ्या धमण्यात खेळत आहे.'

म्हाराजांना प्रजेविषयी आदर होता. शेतकऱ्यांविषयी कळवळा होता. त्या काळात त्यांनी शेती पाहणी दैरा करत असता उस गाळत असताना हात घाण्यात अडकलेला एक शेतकरी दिसला. ते पाहून त्यांचे हृदय द्रावले त्यांनी लगेच शाषकीय आदेश काढला 'घाण्यामध्ये हात सापडणार नाही अगर सापडल्यास त्यास इजा होणार नाही अशा तऱ्हेची यांत्रिक युक्ती सोपी थोडक्यात खर्चात होणारी व पसंत अशी ठरेल त्यास चांगले बक्षिस देण्यात येईल.' यावरुन महाराज सामांन्य शेतऱ्यांच्या दु:खात महाराज किती समरस होते यावरून पटते. शेतीची उत्पादकता वाढवण्यासाठी आधुनिक तंत्राचा वापर करणे आवश्यक ठरते. याची जाणीव महाराजांना होती. म्हणून ते एका भाषणात म्हणतात, 'आपल्या देशातील लोकांनी जुन्या शेती पद्धती ऐवजी सुधारलेल्या शेती शास्त्राचा आणि आवजारांचा अवलेब केला पाहिजे. सुधारलेले तंत्रज्ञान विकासाच्या दृष्टीने कारागीरांना पुढे आणले पाहिजे. सुधारलेल्या अवजारांची फार जरुरी आहे. आपले लक्ष ईकडे आहे ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. नांगर व विहिरीचे पाणि काढण्यासाठी मोट याची सुधारणाही आमच्या प्रत्याक शेतऱ्याच्या हिताची ठरणार आहे. प्रयत्न यशस्वी होण्याचे कामी माझ्याकडून योग्य ती मदत मिळेल यात शंका नको.' महाराजांनी शेतऱ्यांना विविध समस्सेतून मुक्त करण्यासाठी 'शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करण्यासाठी १९०४ मध्ये व्हिक्टोरीया मेमोरीयल फंड पुढे द किंग एडवर्ड फंडाची स्थापना केली.' शेतकऱ्यांना कर्ज दिल्यामुळे शेतकरी चांगल्या प्रकारे शेती करु लागले.

३. बादशहा एडवर्ड शेतकी संस्था :

१९११साली सातवा एडवर्ड बादशहा मृत्य पावल्यानंतर कोल्हापुर मध्ये त्यांचे चिरस्थाई स्मारक व्हावे म्हणून टाऊन हॉलमध्ये सभा भरली. महाराज स्त: या सभेला हजर होते. सभेत ठरल्याप्रमाणे कोल्हापुर मधील जहागिरदार पासून ते सामान्य रयतेपर्यंत वर्गणी गोळा केली व 'बादशहा एडवर्ड षेतकरी संस्था' १९ एप्रिल १९१२ रोजी या शेतकरी संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या सभेचा उद्देश शेती संबधी नविन प्रयोग करण्याचा नव्हता. या संस्थेने फक्त मुंबई सरकारच्या शेतीखात्याने ज्या सुधारणा यशस्वी रितीने ठरविल्या आहेत किंवा केल्या आहेत त्या विषयी लोकांना माहिती करुन द्यावी हा उद्देश या संस्थेचा होता.

या संस्थेने षेतीसाठी वापरले जाणारे काही आऊते मुंबईहून मागविली होती. शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष ही आउते पाहता यावित हा संस्थेचा मुख्ये उद्देश होता. यापैकी नांगर, कोळपे, वगैरे गडहिंग्लज या भागात याचा प्रत्यक्ष वापर करुन दाखवला होता. ज्या शेतकऱ्यांना ही आऊते विकत घेता येणार नाहित अशा शेतकऱ्यांना ही आउते भाड्याने दिली जात. षिराळे व कोल्हापूर भागात या संस्थेने नांगर दिले. पिकांसाठी वापरली जाणारी बि बियाने पारंपारीक पद्धतीची आसल्याने पिक चांगले येत नसे म्हणून संस्थेने 'हुरड्याचे एक नविन बी दवासहुन आणण्याचे ठरविले' हे बी दिवानसाहेब यांनी पाठविले होते. याच संस्थेने कोल्हापूत भागातील उसासाठी लागणारी 'नेटिव्ह ऑफ टाईम' नावचे खत एक पीप आणून वीस षेतकऱ्यांना दिले होते. जून १९१४ साली महाराजांनी शेती उपयुक्त प्रदर्शन भरविले होते. या प्रदर्शनाच्या वेळी मदत करण्यासाठी कमिटीचे डेमन्स्टेटर यांना बोलावले होते. सुधारलेली शेती सार्वत्रिक होण्यासाठी दोन गोष्टि कारणीभून होत्या त्या गाष्टि म्हणजे शेतकऱ्यांचे आज्ञान व आडाणीपणा या दोन

गोष्टिमुळे शेती मध्ये सुधारणा होत नव्हत्या. दरिद्र दुर करायचे असेल तर सहकारी पतपेढ्या काढल्याने शेतीमध्ये सुधारणा होतील असा महाराजांचा विश्वास होता.

४. षेती उपयुक्त औजारे आणि यंत्र :

शाहु महाराजांना नेहमी वाटे की, आपल्या देशातील लोकांनी सुधारलेल्या शेती औजारांचा वापर करावा. कारागीरांनी नविन तंत्रज्ञान शिकले पाहिजे. नविन प्रयोग केले पाहिजेत. आज या नविन तंत्रज्ञानाची व औजारांची खुप आवश्यकता आहे. असे महाराजांना वाटत असे. महाराज परदेशात दौरा करत असताना तेथिल शेती तंत्रज्ञान पाहत असे व त्याचे अनुकरण करत असे.

शेती मध्ये वापरले जाणारे महत्वाचे औजार म्हणजे लाकडी नांगर हा पारंपारीक पद्धतीचाच होता. असे दिसून येते. 'निपाणी व गडइंग्लज या भागात लोखंडी नांगर चालवून ते लाकडी नांगरापेक्षा जांस्त फायद्याचे आहे असे सिद्ध करून दाखविले.' शेतऱ्यांसाठी 'रॅनसम' कंपणीचा नांगर शेतऱ्यासाठी दिला होता. या नांगरासाठी ८ ते १० बैलाची आवश्यकता असे. महाराजांनी दामाजी इंगळे या शेतंऱ्यासाठी अर्लिगटन कंपणीचा नांगर उपलब्ध करून दिला होता. याचप्रमाणे महाराजांनी शेतकऱ्यांसाठी 'हातकोळपे,' कडबा कापण्याचे यंत्र महत्वाचे होते ज्या शेतकऱ्याकडे १० ते १२ जनावरे असे त्याला किर्लोस्कर कंपणीचे १० रूपय किंमतीचे यंत्र फायदेशीर ठरे पण ज्याच्याकडे जस्त जनावरे असे त्याला ४५ रूपये किंमतीचे यंत्र फायदेशीर ठरे, मका सोलण्याचे यंत्र याची किंमत ८ते १० रूपये होती. असे आधुनिक पद्धतीचे यंत्रे शेतकऱ्यांसाठी उपलब्ध करून दिले होते.

५. कोल्हापुर संस्थानात घेतली जानारी पिके :

नैसर्गिक दृष्ट्या कोल्हापुर जिल्ह्यात उत्तम, सुपीक जमिन व तसेच हवामान उत्तम आहे. कोल्हापुर परिसरातून नऊ नद्या वाहतात. या सगळ्या देणगीचा परिनाम लोकांच्या दृष्टिकोणावर झालेला आहे. जुलै ते ऑक्टोंबर या पावसाच्या मोसमात ३० ते ३५ इंच पाउस पडतो. याचा फायदा कोल्हापून संस्थानातील शेतकऱ्यांना निश्चितच झाला. महाराज हे विदेश दौऱ्यावर असताना तेथिल शेती, कारखाणे, छोटी–मठी उद्योग या गोष्टिचे ते निरिक्षण करत असत. पारंपरीक पिके घेण्याऐजी चहा, कॉफी, वेलदोडे, रबर यानसारखी नविन पिके ही घेतली तर संस्थानातील शेतीचा कायापालट होउन जाईल. असे महाराजांना वाटत होते.

महाराजांनी आपले स्वप्न पुर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. ते लवकरच प्रत्येक्षात उतरले. त्यांनी संस्थानातील पश्चिम भागात मुबलक पर्जमान असणाऱ्या सह्याद्रीच्या रांगात उतार जमिनीवर त्यांनी चहा, कॉफी, रबर यांचे मळे तयार केले. कोरफड, वेदोडे, कोको, ताग. अंबांडी, बेळगावची बटाटी, लाख, शिगाडे, टॅपिओका त्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक फायदा झाला. पन्हाळा

६. तलावांची निर्मिती :

प्राचीन काळापासून उन्हाळा पावसाळा हिवाळा हे तीन ऋतु महत्वाचे आहेत. याप्रमाणे पावसाळा चांगल्या प्रमाणे होतो. कोल्हापूर परिसरातही पावसाचे प्रमाण जास्त आहे. पडणारे पावसाचे पाणि समुद्राला जाऊन मिळते. पुर्वी असे काही धरणे बांधलेली नव्हती. साधरणत: २० छोट–मोठी तळी बांधलेली होती. महाराज नेहमी युरोपच्या दौऱ्यावर जात असत त्यांनी तेथील लोकांचे बारकाईने निरिक्षण केले असता असे त्यांच्या असे लक्षात आले की, हे लोक नैसर्गिक साधण संपत्तीचा कसा उपयोग कररुन घेतात. हे पाहुन महाराज प्रभावीत झाले व आपणही तसे अनुकरण केले पाहिजे. कोल्हापूर संस्थानात पंचगंगा, वारणा, दुधगंगा, वेधगंगा, तुलशी, कुंभी, कासारी, भागावती, हिरण्यकशी अशा छोट्या मोठया नद्या आहेत. या नद्याकाठची जमिन फुललेली असायची या सर्व नद्यांचे पाणि

वाहून जात असे. या नद्यापैकी कोणत्यातरी नदीवर धरण बांधावे अशी महाराजांची इच्छा होती. शेवटी भोगावती नदिवर धरण बांधण्याचे ठरले. 'भोगावती नदिवर सुमारे ३० लाख रूपय खर्च करुन 'भोगावती नदिवर फेजिवडे गावच्या हद्दीत २६०० फुट लांब व ११० फुठ उंच एवढे धरण बांधले. या धरणामुळे २० अधिक जमिन पाण्याखाली आली. या धरणचे नोव्हेंबर १९०९ ला काम सुरू झाले, १९१४ साली पहिल्या महायुद्धाची सुरवात झाली तरिही धरणाचे काम चालुच ठेवले. १९१४ मध्ये ७६१००० घनफुट बांधकाम झाले तर एकुन खर्च ९ लाखापर्यंत होता. १९१७–१८ साली हा खर्च १३ लाखापर्यंत झाला. या धरणाच्या पाण्यातून शाहु महाराजांना 'हरितक्रांती' घडून आणण्याचे भव्य स्वप्न हेते. पूढे धरणासाठी लागणारी साधण सामग्री कमी पडु लागली म्हणून काम बंद ठेवावे लागले. याचे महाराजांना दु:ख वाटत होते पुढे आपल्या पित्याचे अर्धवट राहिलेले काम राजाराम महाराजांनी पुर्ण केले. हे धरण आजही चांगल्या स्थितीत आहे.

७. संस्थानातील उद्योग व सहकार तत्व :

भारत हा शेती प्रधान देश आहे. शेतीबरोबर व्यापारही महत्वाचा आहे. कोल्हापूर संस्थान हे इंग्रजांच्या आधिपत्याखाली होते. ब्रिटीश भारतात व्यापार करण्साठीच आले होत. हळुहळू संपुर्ण भारत अपल्या ताब्यात घेतला व व्यापारावर ताबा मिळवला. भारतात त्यांनी उद्योगांना मोठे प्रोत्सान दिले नाही. परंतु शाहु महाराजांना आपल्या कोल्हापूर

संस्थानात उद्योगांचा विकास व्होवा अशी त्यांची खुपइच्छा होती. म्हणून १९१७ साली खांबगाव येथे भरलेल्या 'अखिल भारतीय मराठा परिषदेच्या' अधिवशनाच्या अध्यक्षीय पदावरू बोलताना महाराज म्हणतात की, 'आम्ही शेतकरी किंवा सैनिक म्हणूनच राहवे ही स्थिती आम्हास समाघानकारक वाटत नाही.' यामुळे ते अभिमानाने सांगतात की, 'मी माझ्या दोन मुलांना व्यापारात घातले आहे.' कोल्हापूरात मोठी बाजारपेठ नव्हती. त्यामुळे कोल्हापूरात उत्पादित होणारा गुळ कोकणात जात असे तेथुन मुंबईला जात असे. तो गुळ राजापूरी गुळ म्हणून ओळखला जात असे. ही परिस्थिती महाराजांनी बदलून टाकली. कोल्हापूरात शाहुपुरी नवी व्यापारी पेठ वसवली. 'कोल्हापूर, निपाणी, कागल येथिल व्यापारी वर्गास खास सौलती देउन त्यांना वखारी घालण्यास प्रोत्साहन देण्यात आले. अवघ्या ५ – ७ वर्षात ही नवी बाजारपेठ जोमाने उभी राहिले'. या बाजारपेठेतून दरवर्षी २० लाखाचा भूईमुग तर ५० लाखाचा गुळ निर्यात होत असे. जपानमध्ये प्रशिक्षण झालेल्या डी. एस. शाळीग्रम नावाच्या रसायनशास्त्रज्ञ व्यक्तीची नेमणुक आपल्या संस्थानात 'इंडस्टियल इंस्पेक्टर' म्हणुन केली होती. शाळीग्रामने सुगंधी औषधी तेल उद्योग व काष्टकाचे यशस्वी तेल उद्योग या क्षेत्रात प्रायोगिक तत्वावर काही वनऔषधी तेलाचे व काष्ठर्क तेल उद्योग अशा यशस्वी झालेल्या तीन सुगंधी औषधी तेलाचे नमुणे पाठवण्यात आले. 'विशेष म्हणजे हे कोल्हापूरी तेल तज्ञांच्या प्रशसनास पात्र ठरून कोल्हापूर संस्थानास चांदिचे पदक बहाल करण्यात आले.

याशिवाय महाराजांनी सहकार तत्वाला ही खुप महत्व दिले. म्हणून महाराजांनी १९१२ साली आपल्या राज्यात सहकारी संस्थाविषयक कायदा को–ऑपरेटिव आसोसिएटीज ॲक्ट' जारी केला. कामगारांना पगार कमी असल्यामुळे त्यांना सावकारांचे कर्ज काढावे लागते. घेतलेल्या कर्जातून कामगार मुक्त होउ शकत नाही. म्हणून कामगारांच्या हितासाठी महाराजांच्या मध्येस्तीने भास्करराव जाधव यांनी '१९१४ साली अर्बन को–ऑ सोसायटीची स्थापना केली.' महाराष्टात त्यावेळची पहिली सहकारी पतपढी होती. श्रीनतीराव शिंदे यांनी १९०५ साली बलभिम सोसायटीची स्थापना केली. या माध्यमातुन सहकार चळवळ संस्थानात चालु केली. '१९१२ पासुन सहकारी पतसंस्था, सहकारी साखर कारखाणे, मोठ्याप्रमाणात सुरी करण्यात आले.' कोल्हापूर संस्थानात १९२१ पर्यंत

सहकारी संस्थांची संख्या ३७ होती. महाराजांच्या सहका–यामुळे सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून कोल्हापूर संस्थानाचा कायापालट केला.

७.समारोह :

भारताचा प्राचीन काळापासून शेती हा मूख्य व्यावसाय आहे. प्राचीन काळी भारत सुवर्ण भूमिचा देशम्हणून ओळखला जातो. आणि आजही भाराताचा व्यावसाय शेती आहे. ब्रिटिशांच्या आगमनापर्यंत भारतीयांचा मुख्य व्यावसाय शेती हाच होता. त्यांनी स्वत:च्या फायद्याचेच बघितले. भारतात उद्योग धंद्यास चलना दिली नाही. भारतीयांच्या आडाणीपणाचा व दुबळेपणाचा फायदा ब्रिटिंशी घेतला. शाहू महाराजांनी संस्थानाचा पदभार स्विकारल्या नंतर त्यांनी संस्थामध्ये सुधारणा करण्यास सुरवात केली. संस्थानात नविन आधुनिकीकरणाचा प्रयोग करून. विविध व्यावसाय व उद्यागाची सुरवात करून दिली. शेती संशोधणाला चलना दिली. विविध प्रकारचे खते, बी–बियाणे शेतक–यांना उपलब्ध करुन दिले. नविन पिकांच्या लागवडीचे प्रयोग केले, शेतीविषयक प्रदर्शन भारवले, मोठ–मोठे तलाव बांधले. कोल्हापूरच्या संस्थानात हरित क्रांतीचे बिज छं. शाहू महाराजांनी रोवले.

संस्थानातील शेतक–यांनी शेतीबरोबर जोड व्यावसाय करावा.निरनिराळे उद्योग करावेत असे महाराजांना वाटे. जे कोणी व्यावसाय करण्यास पुढे येत महाराज त्यांना बिनव्याजी कर्ज देत. त्यांनी लघु उद्योग, सहकार क्षेत्रातील उद्योग, यांना महाराजांनी सहाय्य केले. शेतक–यांच्या अडचणी सोडवण्यासाठी पतपेढ्या, बॅका काढल्या. नवनविन पक्क्या रस्त्यांची निर्मिती केली. यामुळे व्यापारात खुप मोठा फायदा झाला. कोल्हापूर जिल्ह्याची जी भरभराट झालेली दिसते या भरभराटीचे पुर्ण श्रेय हे महाराजांना जाते.

संदर्भ ग्रंथ :

१) वाघ जितेंद्र शंकरराव, राजर्षी शाहू महाराज यांचे अस्पृश्यांच्या संदर्भातील कार्य (शोध निबंध संग्रह) यशवंराव चव्हाण महाराष्ट मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, २००९, पृ. ७५.
२) साळुंखे पी. बी., (संपा) राजर्षी शाहू, गौरव ग्रंथ, महाराष्ट राज्य शिक्षण विभाग, मुंबई, आवृत्ती १९८८, पृ. १६९.
३) राठोड. आर. डी., राजर्षी शाहू महाराज, सामाजिक सुधारणा व सद्य:स्थिती, अरुणा प्रकाशन लातूर, आवृत्ती मार्च २०१७, पृ १३६.
४) करवीर सरकारचे गॅझेट, कित्ता, पृ. २२६.
५) करवीर सरकारचे गॅझेट, कित्ता, पृ. २२८.
६) करवीर सरकारचे गॅझेट, कित्ता, पृ. २२९.
७) पाटील निता पांडुरंग, कोल्हापूर शहरातील निवडक ग्रंथालयातील दूर्मिळ साहित्याचे जतन व व्यवस्थापन : एक अभ्यास (शोधनिबंध) शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, २०१२, पृ. ५०.
८) जाधव रमेश, राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, प्रकाशक महाराष्ट राज्य शिक्षण विभाग सचिवालय, मुंबई, आवृत्ती तिसरी, २०१६ पृ. १५९.
९) जाधव रमेश, राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, अपरोक्त, क्र. २. पृ. १६०.
१०) जाधव रमेश, लोकराजा, शाहू छत्रपती, शैलेंद्र प्रकाशन, शुक्रवार पेठ, पुणे, २००५, पृ.३१३.
११) जाधव रमेश, लोकराजा शाहू छत्रपती, कित्ता, पृ. ३१५.
१२) पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, संचालक महाराष्ट्र इतिहास प्रभोधनी, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, २००१, पृ.२०३.
१३) पवार जससिंगराव, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, कित्ता, पृ. २०४.
१४) संगवे विलास, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज कार्य व प्रभाव, एक्सप्रस पब्लिकेशन हाऊस कोल्हापूर, आवृत्ती दुसरी २००३, पृ. ४८.
१५) पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, कित्ता, पृत्र २०९.
१६) साळुंखे हिंदुराव, छत्रपती शाहू महाराज यांच्या आठवणी व कोल्हापूरचे ऐतिहासिक वैभाव, पृ. ३७.
१७) पाणसरे गोविंद, राजर्षी शाहू वसा आणि वारसा, पुर्वोक्त क्र.६. ३९.

भारतातील गरीबी व दूष्काळ एक चिंतन

संशोधक

अमोल अशोक हिवराळे (पीएच.डी.)

पालि आणि बुध्दिझम विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना

आपला भारत हा एक देश कृषी प्रधान देश आहे. आजही भारतातील 70 लोक हे खेडयात राहुन शेतीवरच आपला उदरनिर्वाह करतात भारताला एक प्रगत व विकसित राष्ट्र निर्माण करण्यासाठी आपण अहोरात्र झटत आहोत परंतु हे सर्व करत असताना त्यामध्ये अनेक अडचणीचा सामना करावा लागत आहे. अनंत अडचणींचा सामना करत असतांना विकासासाठी ज्या काही समस्या समोर येतात त्यामध्ये प्रामुख्याने एक समस्या समोर येते ती म्हणजे भारतातील गरिबी गरिबी हे भारतातील भयाण वास्तव आहे. गरिब म्हणजे नेमके कोण?भारतात गरिब नेमके कोणाला म्हणायाचे कारण देशपरत्वे गरिबीची परिभाषा हि वेगवेगळी दिसून येते

अन्न व पाणी यांची तीव्र टंचाई म्हणजे दुष्काळ असे सर्वसाधरणपणे संबोधले जाते. मात्र सद्यस्थिती दुष्काळाचा संबंध पाण्याच्या कमतरतेशी निगडीत असल्याचे जाणवते. पाणी हा घटक जीवसृष्टीचा आत्मा आहे. जलचक्रांच्या माध्यामतून तो पृथ्वीवर उपलब्ध होतो. वातवरणतील व हवामानातील बदलाचा परिणाम जलचक्रांवर होत असतो. वातावरण व हवामानविषयक घटकाद्वारे उद्भवणारी आपत्ती म्हणून दुष्काळ या संक्लपनेचा भूगोलशास्त्रज्ञ प्रामुख्याने विचार करतात जनमानसात हा शब्द पीक न येणे, कामधंदा न मिळणे,जीवनसृष्टी व प्राणीसृष्टीचे या काळात वाईट हाल होत असल्याकारणाने दुष्काळ म्हणजे वाईट काळ अशा अर्थाने प्रचलित आहे. सरासरीपेक्षा पर्जन्यमान कमी होऊन भूपृष्टीवरील व भूगर्भातील पाणीपातळी कमी होणे, पाणी टंचाई निर्माण होणे, जमिनीतील ओलावा कमी अथवा नष्ट होणे, जमीन कोरडी पडणे, तापमान वाढणे, बाष्पोत्सर्जनासाठी पाण्याची कमतरता निर्माण होणे,म्हणजे दुष्काळ समजल्या जातो. थोडक्यात दुष्काळ म्हणजे वातावरणातील कोरडया हवामानाचा दीर्घकालीन अविष्कार असून जीवसृष्टीला अथवा सजीवसृष्टीला विस्कळित करणारी आपत्ती होय. मध्ये आत्यंतिक आणि सर्वसाधारण अन्नटंचाई म्हणजे दुष्काळ होय.

संशोधन पध्दती

सदरील शोधनिबंधामध्ये दुष्काळा ची कारणे,परिणाम व उपाय या घटकावर भर दिलेला आहे. यासाठी दुय्यम साधनाचा वापर केलेला आहे. दुष्काळ या संदर्भातील भारतात झालेले विविध अभ्यास व त्यांचे अहवाल,पाणी प्रश्नावर काम करीत असलेल्या विविध संघटना, व त्यांचे संशोधन विविध अभ्यासकाचे अभ्यासपूर्ण लेख, ग्रंथ इत्यादींचा संशोधकाने आधार घेतलेला आहे.

दुष्काळाचे परिणाम

दुष्काळामुळे सजीव सृष्टीला विविध समस्यांचा सामना करावा लागतो. पाणी टंचाईमुळे जन-जीवन विस्कळीत होते. पिण्याच्या पाण्याच्या प्रश्न गंभीर बनता. सर्वसामान्याना पाणी मिळविण्यासठी मोठी कसरत करावी लागते. शासनाचा प्रंचड पैसा पाणी उपलब्ध करण्यास्तव खर्च होतो. जनसामान्याचे आरोग्याचे प्रश्न निर्माण होतात. शेतकज्यांच्या उत्पन्नात घट होते. शेती तोतटयात जाते. शेतीवर अवलंबून असणारे हतबल होतात.

बाजारातील गर्दी कमी होते.व्यवहार ठप्प बनतात. अन्नधान्य चाज्याचा गंभीर प्रश्न उभा राहतो. भूकबळी व उपासमारीचा सामाना करावा लागतो.

अशुध्द पाण्याच्यावापरामुळे गॅस्ट्रो,कावीळ,हगवण,पोटाचे विकार निर्माण होतात. रोगाच्या साथी निर्माण होतात. उष्माघात या सारख्या आजाराचा सामना करावा लागतो. ज्या भुप्रदेशात दुष्काळ पडतो त्या भूप्रदेशामध्ये लोकांच्या गरजा पूर्ण न झाल्यामूळे लोक अन्न, पाणी यांचया शोधर्थ स्थलांतर करतात. त्यामूळे जलसाठयाच्या ठिकाणी नागरीवस्तीचे केद्रिकरण होते. त्यामुळे अशा ठिकाणी नागरी समस्याची निर्मीती होते. लोकसंख्याचे विशिष्ठ भू-भागावर मर्यादीपेक्षा अधिक प्रमाण वाढत जाते.

भारतातील गरीबीची कारणे:

भारतामध्ये मोठया प्रमाणात गरिबी दिसून येते त्याची अनेक कारणे आहेत.

1.लोकसंख्या-

भारतातील वाढती लोकसंख्या हे गरिबीचे प्रमुख कारण आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे मोठया प्रमाणात अडथळे निर्माण होतात. वाढत्या लोकसंख्येमुळे सर्वाना काम,नौकरी मिळू शकत नाही. सर्व जनतेला वैद्यकीयसेवा पुरविण्यात अडचणी निर्मान होतात. ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढते त्या प्रमाणात सरकारचे उत्पन्न वाढतांना दिसुन येत नाही.परिणामी सरकार सर्व जनतेला नागरी सुविधा पुरविण्यात अकार्यक्षम ठरते. लोकसंख्या वाढीमुळे बेरोजगारी वाढते व हीच बेरोजगारी गरीबीमध्ये परावर्तीत होते. व गरिबीची समस्या अधिकीच जटील होत जाते.

2.बेरोजगारी –

गरिबी निर्माण होण्यात बेरोजगारीचा फार मोठा हात आहे. ग्रांमीण भागात प्रमुख व्यवसाय शेती असुन शेती हा हंगामी स्वरुपाचा व्यवसाय असल्याने वर्षातील 5ते6 महीनेच रोजगार मिळत असतो. ग्रामीण भागातील पांरपारिक हस्तउद्योग व कुटीरउद्योग बंद पडल्याने बेरोजगारीत भर पडली आहे. रोजगाराच्या मर्यादीत उपलब्धतेमुळे ग्रामीण लोक कमालीच्या गरिबीमध्ये जिवन जगत असुन कामासाठी ते शहराकडे स्थलांतर करत असतात. शहरात आगोदरचेच बेराजगार कामाच्या शोधात असताना त्यात नविन ग्रामिण बेरोजगाराची अवाक वाढल्याने सर्वाना बेरोजगारीचा सामना करत असताना कमालीच्या गरीब परिस्थीतीला तोंड द्यावे लागते.

3.भूमीहीनता –

ग्रामीण भारतात भूमहिन शेतमजूराचा वर्ग फार मोठा आहे.अशा लोंकाना मालकीची भूमी नसल्यामूळे त्यांना भूमिहीन शेतमजूर म्हटल्या जाते शेतीचा हंगाम ओसरल्यावर शेतमजूर अनेक महीने बेकारीस तोंड द्यावे लागते त्यातून मिळणारे वेतन कमी असल्यामुळे त्यांचे जिवनमन निकृश्ठ दर्जाचे होते. त्यांच्या मिळकतीत किमान गरजांची पुर्ताता होत नाही. अत्यल्प मजूरीमुळे त्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत भयानयक स्वरुपाची होऊन तो दारीद्रायाकडे ओढला जातो.

उपाययोजना

जनजागृती व जलसाक्षरता पाण्याचे महत्व पटवून देण्यासाठी लोकामंध्ये जनजागृतीलोकांमध्येजनजागृतीआवश्यक आहे. पाणी वापरण्याविषयीच्या अज्ञांनामुळे लोक पाण्याची नासाडी करीत असतात. आवश्यकता नसतांना पिकांना अतिरिक्त पाणी वापरण्याचे नियोजन नसणे हे केवळ अज्ञानामुळे निर्माण झालेले आहे. त्यामुळे लोकांमध्ये जनजागृती करुन त्यांना जलसाक्षर करावे.

जलसंवर्धन-

भूपृष्ठावरील व भूगर्भातीलजलसाठे वाढविण्यासाच्या दृष्टीने जलंसंर्वधन करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रत्येक पावसाचा थेंब जमिनीमध्ये जिरविणे आवश्यक आहे. वाहते पाणी लहान तलावामध्ये, शेततळयामध्ये साठविण्यात यावे. यामुळे पाणीपातळी वाढ होऊन गरज पडल्यास ते उपयोगात आणत येऊ शकेल.

वृक्षारोपन व सवंर्धन –

नवीन वृक्ष लागवडी बरोबरच त्या वृक्षांचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे. वृक्षतोडीवर कडक निर्बध प्रत्येक घ्रासमोर, प्रत्येक रस्त्याच्या दुतर्फा तसेच पडीक,गायरान जमिनीवर वृक्षलागवढ करणे आवश्यक आहे. तसचे पर्जन्यवृष्टीसाठी आवश्यक हवामान तयार करण्यासाठी मदत होईल.

आधुनिक सिंचन पध्दतीचा वापर –

कृषीसाठी पाणी वापरताना तुषार सिंचन,ठिंबक या आधुनिक पध्दतीचा वापर करावा. पाण्याची वाफ होऊ नये म्हणून ओल्या जागेवर आच्छादन पसरावे कमी पाण्यावर येणा-या पिकांच्या जाती संशोधीत कराव्यात.

सारांश:

थोडक्यात गरिबीचा अभ्यास करतांना हे लक्षात येते की, भारतातील गरिबी ही समस्या नवीन नसुन फार जुनी समस्या आहे. ही समस्या मानवी जिवनाच्या विकास अवस्थेपासून सु डिग्री झालेली असुन आजतागायत टिकुन आहे.

भारतातील गरीबी हि विविध कारणांमुळे निर्माण झालेली आहे. त्या कारणांचा शोध घेऊन त्यावरील उपाय शोधून गरिबी दूर केली जाउ शकते. त्यासाठी सरकार सोबतच विविध क्षेत्रातील सामाजिक संस्थास, सरकारी संस्था व समाजातील विविध क्षेत्रातील ट्रस्ट,कंपन्याव एन.जी.ओ यांनी उपयोजनात्मक कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे.

सरकारने सुध्दा गरिबी निर्मूलन कार्यक्रमांत विधायक स्वरूपाचे बदल घडवुन आणावेत सरकारी धोरणांची कडक अमलंबजावणी करुन प्रत्यक्ष व्यक्तीला त्याचा लाभ मिळणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

1.हेळंबे,हणमंत (2012),आपत्ती व्यवस्थापन,अरुणा प्रकाशन लातूर.

2.हुसैन,मझुप्पर(2005),नैसर्गिक आपत्ती आणि मनुष्यापुढचे आव्हान,केसरी,दिनांक 11/02/2005.

3.वांगीकर बी.पी (2004) पर्यावरणशास्त्र,कैलास पब्लिकेशन,औरंगाबाद.

4.शेटे एस.वइतर (1999) पर्यावरण भूगोल, अभिजीत पब्लिकेशन लातूर.

5.घारपूरे,विठठल (2004) पर्यावरण भूगोलशास्त्र, पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

6. www.unipune.ac.in

7. ब्रम्हे,सुलभा,(1987) दुष्काळ:लोकवैज्ञानिक नियोजनाचा,लोकविज्ञान प्रकाशन, पुणे.

शाश्वत विकासाच्या संदर्भात महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता

अमोल भा. सातपुते

सहाय्यक प्राध्यापक ,राज्यशास्त्र विभाग, एस. एस. गर्ल्स कॉलेज, गोंदिया (महाराष्ट्र)

गोषवारा:

वर्तमान काळखंडामध्ये पर्यावरणीय सुरक्षा आणि शाश्वत विकास या संकल्पना जागतिक चर्चाविश्वाच्या केंद्रस्थानी आल्याचे दिसते. मानव जातीच्या शांततापूर्ण आणि सर्वांगीन, शाश्वत, टिकाऊ व चिरकाल विकासाठी पर्यावरण संरक्षणाची अत्यंत गरज आहे. शाश्वत विकास ही बहुआयामी व परस्परावलम्बी संकल्पना आहे. या संकल्पनेत वर्तमान पिढीबरोबरच भविष्यातील पिढीचा विचार केला जातो. ही संकल्पना नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा विवेक बुद्धीने व दूरदृष्टीने वापर करण्यावर भर देते. महात्मा गांधीनी आपल्या हयातीत शाश्वत विकास ही संकल्पना वापरात आणल्याचे दिसून येत नसले तरी त्यांच्या विचारांमध्ये मानव जातीची जी जीवनशैली रेखाटली आहे त्यामध्ये पर्यावरणपूरक जीवनशैली, पर्यावरण संरक्षण, शाश्वत विकासाला पूरक धारणा दिसून येतात. या शोधलेखामध्ये शाश्वत विकास, पर्यावरण संवर्धन यासाठी गांधीच्या विचारांच्या योगदानाचा उहापोह करण्यात आलेला आहे, गांधींच्या विचारांची मिमांसा केलेली आहे. पर्यावरण प्रदुषण, निसर्गसौंदर्याची अवनती व हानी, वाढत जाणारी लोकसंख्या व त्यामुळे उर्जास्त्रोतांची उणीव, जीवसृष्टीतील प्राणी व वनस्पतींच्या जातींच्या नाश पर्यायाने पर्यावरणाचा विनाश या समस्यांवरील गांधींची भूमिका समजून घेण्याचा प्रयत्न या शोधलेखाच्या माध्यमातून करण्यात आलेला आहे.

बीजशब्द: शाश्वत विकास, पर्यावरण ऱ्हास, रचनात्मक कार्यक्रम.

प्रस्तावना:

वर्तमान काळात शाश्वत विकास ही संकल्पना विशेष लोकप्रिय झाली असून विकास व पर्यावरण यासंबंधीच्या अभ्यासात तिची मोठ्या प्रमाणात चर्चा होताना दिसते. शाश्वत विकास ही संकल्पना तशी नवीन नाही. जगातील अनेक परंपरागत रूढिप्रिय समाजातील लोकांना शाश्वत विकासाची जाणीव असल्याचे दिसून येते. तथापि आर्थिक, सामाजिक विकासाचा ध्यास घेतलेल्या व आधुनिक म्हणविल्या जाणाऱ्या समाजातील लोकांना मात्र आर्थिक लाभाच्या हव्यासापोटी या संकल्पनेचे भान राहिलेले नाही. विकासाच्या अव्याहत चाललेल्या या जागतिक उपक्रमात पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊन सम्पूर्ण जीवसृष्टीच्या आस्तित्वाचा गंभीर धोका निर्माण झाला आहे. या संकटावर मात करण्याच्या विचारातून व प्रयत्नातून शाश्वत विकास या संकल्पनेचे आज महत्व दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दृष्टिक्षेपास पडते.

इतर प्राण्यांप्रमाणे मनुष्यदेखील आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी नैसर्गिक साधनसम्पत्तीवर अवलंबून असतो. पूर्वीच्या काळात मानवी लोकसंख्या व मानवी गरजा या मर्यादित होत्या. त्यांच्या तुलनेत नैसर्गिक साधनसम्पत्ती मात्र विपुल प्रमाणात उपलब्ध होती. त्यामुळे नैसर्गिक साधनसम्पत्तीची टंचाई भासणे, पर्यावरणाचा ऱ्हास होणे अशा समस्या भेडसावत नव्हत्या. आधुनिक काळात मात्र मानवी लोकसंख्या, मानवी गरज, मानवाची

उपभोग वृत्ती किंवा लालसा व हव्यास इत्यादी गोष्टी प्रचंड प्रमाणात वाढल्याचे दिसते. जगातील बहुतेक समाजात विकासाचे कार्यक्रम सूरू झाले. विकासाच्या नावाखाली लोक स्वार्थी किंवा लोभी वृत्तीने नैसर्गिक साधनसम्पत्तीचा अविवेकी व अतिरेकी स्वरूपात वापर करू लागले. वसाहती, इमारती, रस्ते, लोहमार्ग, उद्योगधंदे, खाणी इत्यादीच्या उभारणीसाठी व शेती करण्यासाठी लोकांनी प्रचंड वृक्षतोड सूरू केली. अव्याहत विकासाच्या परिणामस्वरूप वाळवंटीकरण होणे, जैवविविधतेचा ऱ्हास होणे, हवा-जल-वायू प्रदूषण, जागतिक तापमान वृद्धी, समुद्राच्या पाण्याची पातळी उंचावणे, जंगले नष्ट होणे, परिणामी तेथील सजीवांचा अधिवास धोक्यात येणे अश्या समस्या तीव्र झाल्या. यामुळे नैसर्गिक समतोल ढासळू लागला. यालाच पर्यावरणाची अवनती वा ऱ्हास असे म्हणतात. या धोक्याची जाणीव जागतीक संस्था, संघटना, राज्यकर्ते, प्रशासक, विचारवंत, पर्यावरण प्रेमीमंडळी इत्यादींना झाली. या जाणिवेतूनच मानवी गरजांची पूर्तता करताना व विकास करताना पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन केले पाहिजे. नैसर्गिक साधनसंपत्ती पुढील पिढ्यांसाठी टिकून राहिली पाहिजे, विकास हा पर्यावरणाचा ऱ्हास करणारा नसावा, तर तो सर्वांचे कल्याण करणारा व पिढ्यानपिढ्या टिकून राहणारा असावा अश्याप्रकारे विचार मांडले जाऊ लागले. या विचारातूनच शाश्वत विकासाची संकल्पना पुढे आली. शाश्वत राहाणे म्हणजे सतत सूरू राहाणे किंवा टिकून राहाणे असा अर्थ आहे. त्यानुसार शाश्वत विकास म्हणजे सतत सूरू राहणारा किंवा टिकून राहणारा विकास होय. जे सूरू राहू शकत नाही म्हणजेच खंडीत होते ते अशाश्वत होय. याउलट जे सुरू राहू शकते म्हणजे अखंडित राहाते ते शाश्वत होय. शाश्वत विकास म्हणजे अखंडपणे सुरू राहणारा वा टिकून राहणारा विकास होय.

महात्मा गांधी व शाश्वत विकास

महात्मा गांधींच्या काळात शाश्वत विकासासबंधीच्या समस्या अस्तित्वात नसताना सुद्धा त्यांच्या यासंबंधीच्या कल्पना महत्वाच्या होत्या आणि आजही त्या तितक्याच महत्वाच्या आहेत. गांधींनी कधीही शाश्वत विकासाचा कोणताही परिपक्व सिद्धांत मांडला नाही. गांधींच्या अनेक लेखननोंदी, भाषणे आणि विचारमंथनातून त्यांच्या कल्पनेतील शाश्वत विकासाची तात्विक-सैद्धांतिक मांडणी समजून घेणे आवश्यक आहे. गांधीप्रणीत शाश्वत विकासामध्ये गांधींची समग्रतामूलक दृष्टी, स्वयंपूर्णता, आत्मनिर्भरता, स्व-नियंत्रण, स्वाधिनता आणि सर्वोदय या बाबी समाविष्ट आहेत. गांधींच्या लेखी शाश्वत विकास म्हणजे व्यक्तिचा शारीरिक, मानसिक आणि आत्मिक विकास म्हणजेच संतुलित विकास होय. हे संतुलन धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यांतील संतुलन आहे असे गांधी म्हणत. मानवाने कामवासना, भावनिक अतिरेक आणि लालसेवर नियंत्रण ठेवल्यास ते पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासाठी महत्वाचे ठरते असे गांधी म्हणतात.[1] गांधींच्या मते शाश्वत विकासाचा संबंध परिस्थितिकी-पर्यावरण संतुलनाशी आहे. या अनुषंगाने माणसाने शाकाहारी असावे ही गांधीची सूचना अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. शाकाहार हा परिस्थितिकी-पर्यावरण संतूलन कायम राखण्याचा महत्वाचा मार्ग ते मानतात.[2] निकोप मानवी सहअस्तित्व आणि प्रजाती व पशूंच्या अस्तित्वाच्या हेतूने मानवाने सजीवांचे आणि निसर्गाचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे असे गांधींचे मत होते. गांधीप्रणित शाश्वत विकास केवळ पर्यावरण विकासाशी संबंधित नाही तर यामध्ये सर्वसाधारण आर्थिक- सामाजिक विकास आणि नैतिक मूल्ये व नीतितत्वांशी संबंधित मानव विकास अंर्तभूत आहे.

मानवी स्वार्थ, अहंकार, लालसा आणि प्रत्येक परिस्थितीत अधिकाधिक लाभाचा विचार करणे हे पर्यावरण अवनतीचे प्रमुख कारण होय. भांडवलवाद आधारित विकास प्रक्रियेत मानव स्वार्थी झाले तरी निसर्गत: प्रत्येक

मानव सदाचरणी आणि काही प्रमाणात नैतिक देखील असतो. गांधींच्या मते शाश्वत विकास म्हणजे सर्वंकष विकास होय. यामध्ये मानवी जीवन आणि मानव-निसर्ग परस्परसंबंध यांबाबत अनेक पैलू समाविष्ट आहेत.

शाश्वत विकासाच्या संदर्भात गांधींची समग्रतामूलक दृष्टी:

महात्मा गांधी यांच्याकडे कोणती पर्यावरण दृष्टी होती का? किंवा महात्मा गांधींनी पर्यावरणाकडे बघण्याची कोणता दृष्टीकोण आत्मसात केलेला होता? या आधारावरच गांधींच्या पर्यावरण व तद्नुषंगाने शाश्वत विकासासंबंधीची धारणा स्पष्ट होऊ शकते. गांधींचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांच्याकडे असलेली 'समग्रतामूलक दृष्टी' (Integrated Approach). त्यांच्यासाठी जीवन म्हणजे एकप्रकारची समग्रता होय.[3] जीवनाचा आधार व त्या जीवनाचे नियमन करणारे तत्व एकच आहे अशी गांधींची धारणा होती. ते मानव व मानवेतर जगताकडे एकत्वाच्या दृष्टीने बघायचे. ते मनुष्याला प्रकृतीचा स्वामी न मानता, प्रकृतीचा एक अंग समजायचे. त्यामुळेच त्यांच्यासाठी निसर्ग हा उपभोगाचे साधन म्हणून कदापिही नव्हते. गांधी मनुष्य व मनुष्येतर जगताच्या समान अधिकारांचा सहर्ष स्विकार करून म्हणतात की, " मी हे अवश्य मान्य करतो की या ईश्वराच्या सृष्टीमध्ये जगण्याचा जेवढा हक्क आम्हाला आहे तेवढाच हक्क अन्य प्राणीमात्रांसुद्धा आहे"[4] यावरून असे लक्षात येते की गांधींना ही सृष्टी सर्व प्राणीमात्रांसाठीची असून प्रत्येकाला जगण्यात समान हक्क आहे. त्यामुळे मनुष्याला असा कुठलाही अधिकार प्राप्त होत नाही की त्याने या सृष्टीवर अधिकार गाजवावा. हा एक महत्वपूर्ण पर्यावरणीय दृष्टीकोण आहे, जो गांधींनी आम्हाला दिला. मनुष्य सृष्टी, जीवसृष्टी, निसर्ग, समाज आणि विवेकक्षम मणूस ही एक परस्परसंबंधित व्यवस्था आहे या धारणेतून गांधींनी मानवी व्यवहारांचे आकलन करून घेण्याचा प्रयत्न केला.

हिंद स्वराज व गांधींची शाश्वत विकासाची धारणा:

गांधीजींचे शाश्वत विकासासंदर्भातील विचार त्यांच्या हिंद स्वराज या पुस्तकातून व विकेंद्रीकरण, रचनात्मक कार्यक्रम, ग्रामोद्योग, खादी आणि स्वदेशीचा वापर तसेच अहिंसक समाजरचनेच्या आराखड्यातून दिसून येतो. गांधीजींनी शाश्वत विकास या शब्दांचा कुठेही वापर केल्याचे दिसत येत नसले तरी त्यांच्या विचारांमध्ये शाश्वत विकास संकल्पनेला पूरक विचार जागोजागी आढळतात. त्यांनी मानव जातीची जी जीवनशैली रेखाटली, एक आदर्श राज्यव्यवस्था वा अहिंसक समाजव्यवस्था कशी असावी यासंदर्भात जी मांडणी केली तसेच पाश्यात्य सभ्यतेची जी कठोर चिकित्सा केली त्यामध्ये पर्यावरणपूरक जीवनशैली, पर्यावरण संरक्षण, शाश्वत विकासाला पूरक धारणा दिसून येतात. महात्मा गांधींनी लिहलेल्या हिंद स्वराज्य या छोटेखानी पुस्तिकमध्ये गांधींनी पाश्चिमात्य सभ्यतेवर, युरोपिय जीवनशैलीवर कडाडून टिका केल्याचे आढळते. 'हिंद स्वराज्य' चे मूळ लेखन गांधींनी नोव्हेम्बर 13 ते 22 दरम्यान इंग्लंडहून दक्षिण आफ्रिकेला येणाऱ्या 'किल्डोनन कासल' या आगबोटीवर गुजरातीत केले. ते डिसेम्बर 1909 मध्ये 'इंडियन ओपिनियन' च्या दोन अंका प्रसिद्ध झाले. हे पुस्तक खासकरून संवादशैलीमध्ये लिहलेले आहे. सम्पादक व वाचक यामधील तो संवाद आहे. पाश्चात्य सभ्यतेच्या विकासात विनाशाजी बीजे आहेत अशी गांधींची धारणा असल्याचे दिसते. गांधी युरोपीय सभ्यतेवर कडाडून हल्ला करतात ते याच धारणेतून. युरोपीय भांडवली विकास हा निसर्गाच्या अपरिमित नुकसानीतून उभा राहिलेला असून हा विकास सम्पूर्ण मानवजातीला विनाशाकडे घेऊन जाईल असे त्यांचे त्याविषयीचे मत असल्याचे दिसते.

गांधींचा रचनात्मक कार्यक्रम व शाश्वत विकासाचे तत्व:

गांधीचा रचनात्मक कार्यक्रम ही छोटेखानी पुस्तिका लिहलेली होती. 1941 साली युद्धकालीन कॉंग्रेसची रणनीती काय असावी हे ठरविण्यासाठी कॉन्ग्रेस वर्किंग कमिटीची बैठक निमंत्रित करण्यात आली होती. या बैठकिला उपस्थित राहण्यासाठी गांधी बार्डोलीला निघाले असता प्रवासादरम्यान ही पुस्तिका रचल्या गेली. त्यात त्यांनी साम्प्रदायिक व जातीय ऐक्य, शिक्षण, आरोग्य, स्वास्थ्य, ग्रामोद्योग, ग्रामिण विकास, सांडपाण्यची व्यवस्था या मूलभूत बाबींचा उहापोह केला. रचनात्मक कार्यक्रमांमूळे व्यक्ती समाजाच्या व्यापक व मूलगामी प्रश्नांशी जोडला जातो. गांधींचा रचनात्मक कार्यक्रम हा नागरी समाजाच्या क्षेत्रामध्ये विशिष्ट राजकीय दृष्टी, दिशा व मूल्यव्यवस्था घेऊन केलेला जाणीवपूर्वक हस्तक्षेप होता असे यशवंत सुमंत लिहितात.[5]

गांधींनी आपल्या रचनात्मक कार्यक्रमामध्ये शाश्वत विकासाच्या संदर्भात खालील मुद्द्यांवर अधिक भर दिल्याचे दिसते.

1. विधायक कार्यक्रम: आर्थिक दृष्टी:

निसर्गोपचार, स्वास्थ, आहारशास्त्रातील त्यांचे प्रयोग शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे मानल्या गेले पाहिजेत असे आहेत. निसर्गोपचार, आहारशास्त्र याबाबतचे गांधींनी जे प्रयोग केले त्यातून ती आधुनिक वैद्यक, आहारपद्धती, आरोग्यसेवा याविषयी काही मूलभूत प्रश्न उपस्थित करतात.[6] डॉक्टरांनी घेतलेल्या शुल्कावर कुठलेच निर्बंध का नसावे? ते माणसाच्या एकूण स्वास्थाविषयीचे सम्पूर्ण मार्गदर्शन का करीत नाहीत? आरोग्य, औषधोपचार, व स्वास्थाच्या सामाजिक आयामांचा विसर का पडतो? उत्तम आरोग्य सेवा गरीबातल्या गरीब माणसाला का उपलब्ध होत नाही? मूळात हा त्यांच्या पेश्यावरील टिका नाही. तर अनुत्पादक सेवांमधून प्राप्त होणाऱ्या मिळकतीची कमाल मर्यादा किती असावी, याचा कधीतरी विवेकी विचार माणूस करेल का असा प्रश्न ते विचारू पाहात आहे. गांधींनी कमीतकमी खर्चाचा पण आरोग्यदायी आहार काय असतो याचा बारबारकाईने विचार केलेला दिसतो. आहारामध्ये साखरेपेक्षा गूळ, लिम्बापेक्षा चिंच, कोंड्यासहित गव्हाचे पिठ, हातसडीचे तांदळ यांच्या वापराबाबत ते आग्रही आहेत. गांधी यातून गरीबानूकूल सत्वयुक्त आहाराचे अर्थशास्त्रच सांगत आहे.[7]

2. शाश्वत विकासामध्ये उत्पादनसंबंधीच्या ग्रामीण पुनर्रचनेची भुमिका:

ग्रामीण पुनर्रचनेकडे गांधी लोकशाही विकेंद्राकरणाच्या दृष्टीकोणातून बघतात. कम्युनिटी लाईफचे आकर्षण म्हणूनही आपण त्यांच्या या विचारांकडे पाहिले पाहिजे. वास्तविक गांधींचा ग्रामीण पुनर्रचनेचा कार्यक्रम हा उत्पादनसंबंधीची फेररचना करण्याचा क्रांतीकारी कार्यक्रम म्हटल्या गेले पाहिजे.[8] गांधींच्या ग्रामीण पुनर्रचनेच्या कार्यक्रमात जमिनीवर आधारीत उत्पादसंबंधीची पुनर्रचना, ग्रामीण उद्योग व ग्रामीण रोजगार. आरोग्य, शेतीनिष्ठ अर्थकारण, श्रमप्रधान उत्पादन या सर्वांचा विचार केला. गांधीचा ग्रामीण पुनर्रचनेचा कार्यक्रम पर्यावरणकेंद्री मानल्या गेला पाहिजे.

3. शाश्वत विकास व ग्रामोद्योग संकल्पना:

गांधीच्या मते, शाश्वत विकासाच्या संदर्भात स्थिर प्रगती आवश्यक मानतात. अशी स्थिर प्रगती कशी साध्य करता येईल? तर ग्राम व कुटीरउद्योगच्या माध्यमातून विकास हेच त्याचे उत्तर राहिल असे ते म्हणतात. लाभाचे

प्रमाण वाढवणे हे कुटीरउद्योगाचा उद्देश्य नसतो. असे उद्योग आर्थिक दृष्ट्या व्यवहार्य नसले तरी सामाजिक दृष्ट्या व्यवहार्य आहे. कारण याद्वारे कमी प्रमाणात का होईना पण समाजातील श्रमिकांना सतत रोजगार उपलब्ध होत असतो. अशा स्थानिक पातळीवरील देशी उद्योगांच्या विकासामुळे नफ्याचे प्रामाण जरी वाढले नसले तरी रोजगाराचे प्रमाण वाढेल. विकास शाश्वत होण्यासाठी लोकांना किमान मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्याइतका रोजगार मिळावा अधी गांधींची अपेक्षा होती.

"दळणे, कांडणे, साबण, कागद व आगपेट्या तयार करणे, कातडी कमावणे, तेल काढणे इत्यादि ग्रामोद्योगाशिवाय खेड्याचे अर्थकारण सम्पूर्ण होणार नाही. खेड्यात बनलेल्या वस्तूंना मागणी उत्पन्न झाली तर आपल्या बहुतेक गरजा आपली खेडेच भागवतील यांत काही संशय नाही आपली मनोवृत्ती ग्रामोन्मुख झाली पाहिजे म्हणजे पश्चात्यांचा नकलेच्या किंवा यंत्रांनी बनवलेल्या वस्तु हव्याश्या वाटणार नाही."[9] असे गांधी रचनात्मक कार्यक्रमावर भाष्य करताना म्हणतात.

4. स्वच्छता व शाश्वत विकासाचा सहसंबंध:

गांधींसाठी स्वच्छतेचे स्थान सर्वोच्च आहे. आपल्याला खेड्यांना सर्व प्रकारच्या स्वच्छतेचे आदर्श नमूने बनविता आले पाहिजे असे गांधी म्हणत. राष्ट्रीय किंवा सामाजिक स्वच्छतेची जाणीव असणे हा आमच्यातला असणारा आवश्याक सदगुण मानला गेला पाहिजे. आपण कश्या तरी प्रकारचे स्नान करतो खरे परंतू ज्या विहिरीत, तलावांत किंवा नदीत किंवा ज्यांच्या काठी आपण स्नान वा धार्मिक विधि करतो ती घाण झाली तर आपल्याला त्याची पर्वा नसते. हा एक मोठा दुर्गुण मानल्या गेला पाहिजे. केवळ ग्रामसफाईचा उल्लेख केल्याने त्यांत आरोग्य व स्वच्छतेचा समावेश होऊ शकत नाही. स्वत:च्या आरोग्याचे रक्षण करण्याची कला आणि स्वछतेचे ज्ञान हा एक स्वतंत्र अभ्यासचा विषय आहे. मनुष्यजातीला जे अनेक व्याधींनी ग्रासलेलेले आहे त्यात आरोग्य व स्वच्छतेच्या नियमांचे पालन करणे हे एक मुख्य कारण होय. आपली मने जर निरोगी झाली तर आपण सर्व प्रकारच्या हिंसेचा त्याग करू आणि मग स्वाभाविकपणेच आरोग्याच्या नियमांचे पालन करू म्हणजे आपली शरीरे अनायासे निरोगी होतील. तुमचे पाणी, अन्न आणि हवा ही सर्व स्वच्छ व शुद्ध असली पाहिजेत आणि केवळ स्वत:पुरतीच स्वच्छता बाळगून समाधान न मानता जी त्रिविध स्वच्छता तुम्हाला स्वत:च्या बाबतीत पालावीशी वाटेल त्याच त्रिविध स्वच्छतेचा प्रचार आपल्या भोवताली लोकांनी करावे असे गांधी सांगतात.

5. शाश्वत विकासासाठी खादीच्या वापरावर भर:

गांधीच्या मते, खादी ही देशातील सर्व जनतेच्या आर्थिक स्वातंत्र्याच्या व समतेच्या प्रारंभीची सूचक आहे. गांधी गरीबीच्या प्रश्नावरचा उतारा म्हणून खादी वर भर देतात. खादी म्हणजे सर्वव्यापी स्वदेशी मनोवृत्ती, जीवनाच्या सर्व गरजा भारतातूनच आणि त्याही खेड्यातील लोकांच्या श्रम आणि बुद्धीचा उपयोग करून भागविण्याचा कृतनिश्चय होय. शहरे खेड्यांचे शोषण व विनाश करतात असा त्यांचा समज होता. खादीच्या वापरामुळे खेडी बव्हंशी स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण होतील आणि स्वेच्छेने दोन्ही पक्षांना लाभदायक होईल अश्या तऱ्हेने भारतातील शहरांच्या आणि बाहेरील जगाच्याही उपयोगी पडतील. खादी मनोवृत्ती म्हणजे जीवनाला आवश्यक अशा वस्तूंच्या उत्पादनाचे व विभागणीचे विकेंद्रीकरण होय. खादीच्या उत्पादनात कापसाची लागवड करणे, कापूस वेचणे, कापूस रेचणे, तो साफ करणे, पिंजणे, पेळू करणे, कातणे खळ देणे किंवा पाजणी करणे, रंगवणे, ताणावाणा

करणे, विणणे आणि घूणे इतक्या गोष्टीचा समावेश होतो.[10] यातील एकूण एक क्रिया खेड्यात उत्तम तऱ्हेने होऊ शकते व यातून ग्रामीण भागात प्रत्येकाच्या हाताला रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो.

6. अहिंसा व प्राणीमात्रांच्या प्रति सहवेदना:

गाधींच्या मते, मनुष्याला निसर्गाचे वरदान प्राप्त झालेले आहे. परंतू निसर्गाला हानी पोहचविण्याचा कुठलाही अधिकर मनुष्यजातीला नाही. अहिंसा व सहवेदना केवळ जीवित प्राण्यांबद्दलच नव्हे तर जे निर्जीव व मृत पदार्थ आहेत त्यांच्या बद्दल सुद्धा ती सहवेदना असायला हवी असे गांधी सांगतात. भांडवली विकासासाठी नैसर्गिक साधनसम्पत्तीचा जो अपार वापर माणूस करतोय त्यामुळे जैववैविधता व पर्यावरणाची अपरिमित हानी होत आहे. त्यामुळे ही सहवेदना प्राणीमात्रांसोबतच निर्जीव वस्तुंप्रती सुद्धा असायला हवी असे गांधी सुचवितात.

निष्कर्ष:

विकासाच्या संदर्भात गांधी सजग व सतर्क असल्याचे दिसून येते. भांडवलवादी विकासाच्या अंदाधुंद स्पर्धेमुळे अनेक समस्या निर्माण होऊ शकते याची त्यांना सखोल जाणीव होती. विकासाचे वर्तमान प्रारूप अनेक समस्यांना जन्म देईल असा त्यांचा दृष्तीकोण होता. त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे, 'विकासाच्या अनुषंगाने युरोपीय लोकांनी बाळगलेल्या विकास प्रारूपाचा पुनर्विचार व्हायला हवा. युरोपीय पश्चिमी सभ्यतेने माणसाला माणासूपासून दूर केल्याचे गांधी नमूद करतात.' यावर उपाय म्हणून स्वत:च्या गराजांवर नियंत्रण ठेवून त्या मर्यादित करणे हाच एकमेव उपाय गांधी सुचवितात. मनुष्य आपल्या गरजा ज्या प्रमाणात वाढवितात तितक्याच प्रमाणात माणूस दुसऱ्यांवर हक्क बजाविण्याचा प्रयत्न करतो. दुसऱ्या6चा हक्क याचा अर्थ शेवटच्या माणसाला दूर सारणे होय ज्यांचा सर्वाधिक अश्या संसाधनांची गरज आहे. गांधींचा पर्यावरणवाद नैतिक सिद्धांतावर आधारलेला होता. गांधींचे आपल्या शरीर व बुद्धीवर पुर्ण नियंत्रण होते. त्यांनी असा कोणताही संदेश दिलेला नाही जो त्यांनी आपल्या प्रत्यक्ष जीवनात अंमलात आणलेला नाही. 21 व्या शतकात गांधीजींनी सांगितलेल्या मार्गांचे अनुसरण केल्यास शाश्वत विकासाच्या धारणेला अधिक बळकटी प्राप्त होऊ शकते. गरीब व श्रीमंत यांच्यामधील दरी नष्ट होऊ शकते. तसेच सर्वांना सम्मानजनक जीवनयापनाची साधने उपलब्ध होऊन येणाऱ्या पिढ्यांसाठी भविष्यात ही संसाधने कायम ठेवू शकू.

संदर्भ-ग्रंथ:

1. घोष, बी. एन., (2019), गांधीप्रणीत अर्थशास्त्राच्या पलीकडे, सेज प्रकाशन, न्यू दिल्ली.
2. उपरोक्त.
3. पांडेय, संदिप (2020), पर्यावरणीय अवक्रमण एवं गांधींजी का पर्यावरण चिंतन, Research Review International Journal of Multidisciplinary, Volume-5, issue-02
4. उपरोक्त.
5. सुमंत, यशवंत (2016), महात्मा गांधींची विचारसृष्टी: काही अलक्षित पैलू, साधना प्रकाशन, पुणे.
6. उपरोक्त.
7. उपरोक्त.
8. उपरोक्त.
9. गांधी, मोहनदास (1946), विधायक कार्यक्रम: त्याचे रहस्य व स्थान, नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद
10. . उपरोक्त.

भारतीय कीर्तन परंपरेचा विचार

श्री ह.भ.प.वसुदेव पाटलोबा मुंडे
एम.ए.संस्कृत, नेट, सेट उत्तीर्ण
रा. लिंबोटा, पांगरी ता. परळी–वै. जि.बीड

कीर्तन परंपरा ही भारताची बहुमूल्य पारंपारिक, सांस्कृतिक वारसा आहे. या भारतीय कीर्तन परंपरेचा उदय हा तत्त्वज्ञान, शास्त्रे, संत वाङ्मय, संत साहित्य, संगीत, वक्तृत्व, भक्तिभाव, आत्मोध्दार, धर्मवृध्दी, जनप्रबोधन, लोकसंघटन, राष्ट्रसंघटन, संस्कृतीकरण या सर्व बहुविध संघटकांच्या मधुन या भारतीय कीर्तन परंपरा या पुरुषाचा उदय झाला. या कीर्तनामध्ये (कीर्तनकारांमध्ये) समाज परिवर्तन करण्याचे सामर्थ्य या कीर्तनामध्ये असते, जे राजसत्ता, मोठमोठया चळवळी, समाजसंघटना किंवा प्रसार माध्यमांना जे शक्य झाले नाही म्हणजे परिवर्तन करु शकले नाहीत ते परिवर्तन केवळ मात्र कीर्तनकारांने आपल्या कीर्तनातून करणे शक्य असते. आदरणीय वै.श्री.ह.भ.प. धुंडा महाराज देगलुरकर म्हणायचे, 'कीर्तनकारच समाज तारील' कारण आजच्या काळात विचार करायचा झाला तर आपल्या देशावर सर्वात आलेले मोठे संकट ते म्हणजे 'कोरोना' यावर सुध्दा आज कीर्तनाद्वारेसमाज जागृती कीर्तनातून केली जाते. आज आपल्या देशावर अनेक समस्या निराकरणासाठी शासन आज कीर्तनाचाच आश्रय घेत आहे. टी.व्ही. या माध्यमाच्या द्वारे कीर्तनातून उपदेश केला जातो. रेडिओ, मोबाईल यांच्याद्वारे समाजातील ज्या समस्या आहेत की, ज्या दारुबंदी, गोहत्या, लोकसंख्या, कुटुंब नियोजन, साक्षरता, प्रदुषण, बेटी वाचवा, झाडे लावा इत्यादी समस्यांचे निराकरण शासन आज कीर्तनाद्वारे करत आहे.

भारतीय कीर्तन परंपरेचे आद्यजनक व प्राचीनता :–

भारतातील भारतीय कीर्तनपरंरेचा आणि कीर्तन परंपरेच्या संस्थेचा उदय मात्र फारपूर्वी प्राचीन काळी झाला आहे आणि या कीर्तन परंपरेचे पहिले कीर्तनकार (आद्यजनक) म्हणून ब्रम्हदेवाचे माणसपुत्र महर्षी श्री नारद महाराज हे होते. या संदर्भाचे सर्व पुरावे आपणास प्राचीन ग्रंथ व साहित्यात आढळतात. इ.स.पू.1500 प्राचीन वेदकाळात वैदिक वाङ्मयाचा वैदिक देवतांचा, ध्यान, नामस्मरण, यज्ञायाग आणि वेदांत पठाण इत्यादी या उपासना मार्गांचा उदय हा वैदिक काळातच झाला. याचे संदर्भ म्हणून विष्णुपुराणात केलेले आहे.

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरिर्चयन।
यदाप्नोती तदाप्नोती कली संकीर्त्य केशवम् ।।विष्णुपुराण।।

कृतयुगात देवाची प्राप्ती ध्यानाने होत होती. त्रेतायुगात भगवंताची प्राप्ती यज्ञाने होत होती. द्वापारयुगात ईश्वराची प्राप्ती पुजेने होत होती. तसेच कलयुगात मात्र केशवाच्या संकीर्तनाने प्राप्ती होते. तसेच 18 पुराणांपैकी एक पुराण त्या पुराणाचे नाव श्रीमद्भागवत पुराणामध्ये भक्तिमहिमा, भक्तिप्रकार, भक्तिस्वरुप आणि कीर्तनभक्तीची यथार्थपणे म्हणजे विस्ताराने चर्चा केलेली आहे.

श्रवणं कीर्तनं विष्णो स्मरणं पादसेवनम् ।
आर्चनं वदनं दास्य सख्यमात्मनिवेदनम् ।।भा.7/5/23।।

श्रवणभक्ति, कीर्तनभक्ति, स्मरणभक्ति, पादसेवनभक्ति, अर्चन (पूजा) भक्ति, वंदनभक्ति, दास्यभक्ति, संख्यभक्ति आणि आत्मनिवेदनभक्ति या नऊ प्रकारच्या भक्ति आहेत आणि याचा विस्तार भागवतात केलेला आहे. मात्र यातील आठ भक्ति ह्या वैयक्तिक आहेत. केवळ आणि केवळ कीर्तन भक्ति ही एकमेव

प्रकार सामुहिक स्वरुपाचा आहे. भारतातील भक्तिसांप्रदायामध्ये कीर्तनाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कारण महर्षी नारद महाराज यांनी आरंभ केलेली कीर्तनभक्ती ही वेगवेगळ्या प्रांतामध्ये विस्तारलेली आहे. उत्तरप्रदेश, बंगाल, गुजरात, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, तामिळनाडु, पंजाब आणि महाराष्ट्र इत्यादी राज्यांमध्ये कीर्तनभक्तीचा विस्तार झालेला आहे. तसेच व्यास महर्षी पुत्र श्री शुकाचार्य हे पण कीर्तन करत होते असा उल्लेख आणि संदर्भ आपल्या वेगवेगळया वैदिक वाङ्मयात आढळतात.

प्रल्हादस्तालधारी तरलगतितया ह्युध्दवः कास्यधारी
वीणाधारी सुरर्षिः स्वरकुशलतया रागकर्ताजुनोऽभूत्।
इंद्रोऽवादीन्मृंदग्रे जयजयसुकराः कीर्तने ते कुमारा
यत्राये भाववक्ता सरसंरचनया व्यासपुत्रो बभूव।।पद्म.भा.पुराण।।

श्री शुकाचार्य महाराज कीर्तन (निरुपण) करत असतांना संगीत साथ संगत करणारे मंडळी प्रल्हाद ताळ धरणारे होते. उध्दव झांज वाजविणारे होते. सुरर्षी नारद महाराज वीणा वाजवीत होते. मृदंग इंद्र वाजवीत होते. सनकादी चारही भाऊ हे कीर्तनात जयजयकार करीत होते. आणि भाववक्ता व्यासपुत्र श्री शुकाचार्य महाराज निरुपण (कीर्तन) करीत होते. तसेच याच संदर्भाचा एक अभंगात उल्लेख संत एकनाथ महाराजांच्या साहित्यामध्ये आढळतात. या अभंगामध्ये प्राचीन कीर्तनकारांचा उल्लेख आहे.

नारद प्रल्हाद अंबरीश। विनिटला कीर्तनासी।
व्यास शुक नामदेव। धरिती भाव कीर्तनी।।एकनाथ म.।।

या अभंगात नारद महाराज, प्रल्हाद महाराज, व्यास महाराज, शुक महाराज आणि नामदेव महाराज इत्यादी प्राचीन कीर्तनकार यांचा उल्लेख या अभंगाद्वारे केला गेला आहे. त्यामध्ये अनेक संत महापुरुषांचे (कीर्तनकारांचे) योगदान यामध्ये आहे. तसेच अनेक वेगवेगळी सांप्रदाय यामध्ये आहेत. जैन संप्रदाय, बौध्द संप्रदाय, वैष्णव संप्रदाय, शाक्त संप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय, लिंगायत संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, सुफी संप्रदाय इत्यादी संप्रदाय आहेत. त्यामधील वेगवेगळी परंपरेतील कीर्तनकार आहेत. गुरुगोविंदसिंह महाराज, मुकुंदराज स्वामी महाराज, चक्रधर स्वामी महाराज, ज्ञानेश्वर महाराज, दासोपंत महाराज, एकनाथ महाराज, मुक्तेश्वर महाराज, नामदेव महाराज, मुक्ताबाई, बहिणाबाई, तुकाराम महाराज, स्वामी रामदास महाराज, स्वामी अमृतराय महाराज, वामन पंडित,मोरोपंत महाराज, शेख मोहंमद महाराज, चोखोबाराय महाराज, गोरोबा काका महाराज, गुंडा महाराज, वीरनाथ महाराज, लक्ष्मण महाराज, मल्लाप्पा वासकर महाराज, सद्गुरु जोग महाराज, बंकट स्वामी महाराज, रंगनाथ महाराज, धंडा महाराज, विठ्ठलशास्त्री महाराज, दासगुण महाराज, वामनभाऊ महाराज, भगवानबाबा महाराज, जगमित्र नागो महाराज, इत्यादी सत्पुरुष कीर्तनकार महाराज मंडळींनी कीर्तन भक्तीचा सर्वत्र प्रसार–प्रचार करीत होते. आणि कीर्तन महिमा यांनी आपल्या वचनातून प्रगट केला गेला. संत ज्ञानेश्वर महाराज यांनी कीर्तन महिमा आपल्या ज्ञानेश्वरीतील ओव्याद्वारे केला गेला.

कीर्तनाचेनि नट नाचे। नाशिले व्यवसाय प्राश्चिताचे।
जे नामाचे नाही पापाचे। ऐसे केले ।।ज्ञानेश्वरी।।

संत नामदेव महाराज यांनी कीर्तनाचा महिमा आपल्या वचनातून गायला गेला.

नाचु कीर्तनाचे रंगी। ज्ञानदिप लावू जगी।।
सर्व सांडोनि माझाई। वाचे विठ्ठल रखुमाई।।ना.म.।।

संत तुकाराम महाराज यांनी कथा, नाम आणि कीर्तन चा उल्लेख आपल्या वचनातून केला गेला.

नाम संकीर्तन साधन पै सोपै।जळतील पापे जन्मांतरीची।।तु.म.।।

कथा त्रिवेणी संगम। देवभक्त आणि नाम।
तेथेचि उत्तम। चरण रज वंदिती।।तु.म.।।

म.स्वामी रामदास महाराज आपल्या वचनातून कीर्तनाची परिभाषा करतात.

सगुण हरिकथा या नाव कीर्तन। अध्दैत म्हणजे निरुपण।।
सगुणे रक्षोण निर्गुण। बोलत जावे।।स.स्वा.रामदास।।

शिख गुरु नानक पण कीर्तनाची व्याख्या आपल्या वचनातून करतात.

कलियुग में कीर्तन प्रधान। गुरु मुखजपिये लाय ते तेहना।।गु.ना.।।

संत तुळशीदास महाराज पण आपल्या साहित्य रचनेतून कीर्तन महिमेचे यथार्थ वर्णन करतात.

भवसागर यह पार जो पावा। रामकथा ताकंह दृढ नामा।।
कहो कहालगी नाम बढाई।
रामु न सकही नामु गुण गाई।।तुळशीदास।।

संत नरसी मेहता महाराजयांनी पण आपली कीर्तनमहिमा गायला गेला.

संतो अमेरे वेहपारिया श्रीरामनामना ।।नरसी मेहता।।

संत पुरंदरदास महाराज यांनी पण कीर्तनाचा महिमा वर्णन केला गेलेला आहे.

स्मरणे वोंदु सालंदे गोविंदन नाम वोंदु सालंदे।
वेंदे नामदले डगिदवो,आनंददिंद सुरुव अखिलवेदगळु।।पुरंदरदास।।

संत शंकरदेव यांनी पण आपल्या भाषेत कीर्तनाची व्याख्या केली गेली.

हरिगुणनाम श्रवण कीर्तने, करये चित्त निर्मळ।।

कृष्णोपासक संत चैतन्यप्रभूजी महाराज यांनी आपल्या वाणीतून कीर्तनाचा महिमा वर्णन केलेला आहे.

चेत्तो दर्पण मार्जनं भवमहादावाग्नि निर्वापणं।
सर्वात्मस्नपनं परंम विजयते श्रीकृश्ण संकीर्तनम्।।चैतन्य प्रभूजी।।

इत्यादी अनेक थोर पुरुष, साक्षात्कारी संत यांनी आपापल्या वचनातून, साहित्यातून, काव्यातून, दोह्यातून, श्लोकातून, कीर्तनाचा महिमा यथार्थपणे वर्णन केला गेला आणि आज यायुगात जर विचार केला तर चार युंगामध्ये आयुष्य मर्यादा आणि साधन पण वेगवेगळ्या सांगितल्या गेलेल्या आहेत. पण कलियुगात मात्र कीर्तनास फार मोठे महत्त्व दिले गेले आहे. असे अनेक संदर्भ आपल्या संस्कृत आणि मराठी संत वाङ्मयात आपल्याला प्रामुख्याने आढळतात. कारण कलियुगात नामानेचदेव प्राप्ती होते असे शास्त्र सांगते.

कृते यद् ध्यायतो विष्णूं त्रेतायां यजतो मखैः।
द्वापारे परिचर्यानाम कलौ तद्हरि कीर्तनात ।।भागवत।।

या श्लोकामध्ये ग्रंथकार चारयुगाची साधना म्हणजे ईश्वरप्राप्ती कशाने होते ते सांगता कृतयुगात देवाची प्राप्ती ध्यानाने होते. त्रेतायुगात भगवंताची प्राप्ती यज्ञामुळे होते. द्वापार युगात ईश्वराची प्राप्ती पुजेने होते. आणि कलियुगात फक्त कीर्तनातूनच (नामाने) देव प्राप्ती होते. असाच एक संत वचन या संदर्भाचे पाहायला मिळतात. तो अशा अभंगाद्वारे...

युक्ताहार न लगे आणिक साधने। अल्प नारायणे दाखविले।।1।।
कलियुगामांजी करावे कीर्तन।तेणे नारायण देईल भेटी।।धृ।।तु.म.।।

अथवा

सकळांसी येथे आहे अधिकार। कलियुगी उध्दार हरिच्या नामे।।तु.म.।।

या कलियुगात सर्व वर्णांना नाम घेण्याचा अधिकार दिला गेला आहे कारण आयुष्य हे अल्प आहे. त्यामुळे साधन हे नाम निवडले गेले आहे. कारण कृतयुगात आयुष्य 1लाख वर्ष होते. त्रेतायुगात 10 हजार वर्ष होते. द्वापार युगात 1 हजार वर्ष आयुष्य होते आणि कलियुगात मात्र 100 वर्ष आयुष्य दिले गेले आहे. म्हणून या युगात साधना पण ही कीर्तन (नाम) दिली आहे. कीर्तनाचे सहा प्रकार (विषये) असतात.

1.स्वरुप कीर्तन :– या स्वरुप कीर्तनामध्ये जीव ब्रम्हौक्य विचार, तत्त्वज्ञान विचार, वेदांत विषयी विचार असे अनेक वेगवेगळ्या विषयाचे तात्विक विचार यामध्ये सांगितले (वर्णन) केले जातात.

2. गुणकीर्तन :– या कीर्तनामध्ये देवाच्या गुणाचे वर्णन केले गेले आहे. देवाचे अनेक गुण आहेत, त्यापैकी मुख्य सहा गुण आहेत याचे वर्णन या गुण कीर्तनात वर्णिले जातात.

ओवी – **1) ऐका यश श्री औदार्य। ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य।**
हे साही गुणवर्य। वसती जेथ।।ज्ञानेश्वरी।।
2) म्हणेनि तो भगवंतु।
3) षड्गुण ऐश्वर्य संपन्न। एक भगवंताची जाण।।तु.म.।।
करावे कीर्तन। मुखी गावे हरिचे गुण ।।तु.म.।।
4) 'गुण' गाईन आवडी। हेचि माझी सर्व जोडी।।तु.म.।।

3. धर्मकीर्तन :– या कीर्तनामध्ये धर्माचे महत्त्व काय ? धर्म म्हणजे काय ? धर्माची लक्षणे कोणती ? इत्यादी विषय यामध्ये असतात.

किंबहुना तुमचे केले। धर्मकीर्तन हे सिध्दी नेले।
तेथ माझे जी उरले। पायीकपण।। ज्ञानेश्वरी।।
धर्माचे पालन। करो पाखंड खंडन।।तु.म.।।
धारयति इति धर्मः।।निरुक्त।।
यत्र यत्र धर्मो तत्र तत्र जयाः।।

यास धर्म कीर्तन असे म्हणतात.

4. लिला कीर्तन :– ज्या कीर्तनामध्ये भगवान श्रीकृष्णाच्या लिला वर्णन करतात, त्यास लिला कीर्तन असे म्हणतात.

गाईने ते लिला चरित्र पवाडे। राखिले सवंगडे सहित गाई।।तु.म.।।

5. नामसंकीर्तन :–या कीर्तनात नामस्मरण, नामाचे महत्त्व प्रतिपादन, नामाचे फायदे इत्यादी असे नामाविषयक विषयांचे वर्णन ज्यात केले जाते त्यास नामसंकीर्तन असे म्हणतात. आणि हे कीर्तन सर्वात सोपे आहे.

नामसंकीर्तन साधन पै सोपे। जळतील पापे जन्मांतरीची।।ज्ञा.म.।।
नामसंकीर्तन वैष्णवांची जोडी।। पापे अनंत कोटी गेली त्याची।।तु.म.।।
तृण अग्नीमेळे समरस झाले। तैसे नाम केले जपताहरि।।ज्ञा.म.।।

6.संतकीर्तनः–ज्या कीर्तनामध्ये संत कार्याचे वर्णन असते, ज्यात संतमहिमा वर्णन केला जातो, ज्यात संतांची स्तुती केली जाते असे वर्णन ज्या कीर्तनात केली जातात, त्यास संतकीर्तन असे म्हणतात.

ये मे भक्तजनाः पार्थ न मे भक्ताश्च ते जनाः।
मद्भक्तानांच ये भक्तास्ते मे भक्तमता।।
तेही प्राणापरौते। आवडती हेनिरुते।

जे भक्तचरित्राते। प्रशंसती।।ज्ञानेश्वरी।।
जेणे करोनि मूर्ती अंतरी ठसावी श्रीहरीची।
ऐसी कीर्तन मर्यादा आहे संतांच्या घरची।।

अशा प्रकारे भारतीय कीर्तन परंपरेचा विचार थोडक्यात (संक्षिप्ताने) या ठिकाणी माझ्या अल्पशा मतीने मांडव्याचा पर्यंत केला गेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

1. कीर्तनरंग
2. नाचु कीर्तनाचे रंगी
3. तंजावरची मराठी कीर्तन परंपरा
4. ज्ञानेश्वरी
5. भजनी मालिका जोग महाराज वा.शि.संस्था
6. पंचरत्न हरिपाठ
7. तुकाराम महाराज गाथा प्रत

भारतात करण्यात आलेले खाजगीकरणाचे प्रयत्न व त्याच्या अडचणी

श्री पंकज पुरुषोत्तम मानकर

एम.कॉम, एम.फील, सेट, बि.एड

भारतीय अर्थव्यवस्था आज एका निर्णयात परिवर्तन प्रक्रियेतून वाटचाल करीत आहेसार्वजनिक क्षेत्र हे आर्थिक प्रगतीचे इंजिन बनेल अशी अपेक्षा होती परंतु 1970 च्या दशकाच्या माध्यमात पासून या अपेक्षांना तडे जायला लागले. 1988 मध्ये प्रधानमंत्री राजीव गांधी यांनी सार्वजनिक क्षेत्राच्या धोरणात बदल करण्याबाबत स्पष्टपणे सांगितले की" जेथे व्हावयास नको होतात तेथे ही सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार झालेला आहे जेथे खाजगी क्षेत्र कार्यक्रम ठरू शकत नाही अशाच ठिकाणी सार्वजनिक क्षेत्राचा विकास करावयाचा आहे परंतु खाजगी क्षेत्राकरिता अधिक क्षेत्रे उपलब्ध करून देऊन ह्यामुळे त्यांचा विकास होऊन अर्थव्यवस्थेची प्रगती अधिक मुक्तपणे होऊ शकेल"अर्थव्यवस्थेत असे काही बदल घडून आले की भारताला आपल्या आर्थिक धोरणांचे पुनर्गठन करणे भाग पडेल. निनियंत्रित, खाजगीकरण व बाजारयंत्रणा ह्यावर आधारित आर्थिक धोरण स्वीकारावे लागले. अशा प्रकारच्या सर्व परिवर्तनाच्या संचायीप्रभावामुळे' नवीन औद्योगिक नीति 1991' ची घोषणा करण्यात आली.

काँग्रेस सरकारचे पंतप्रधान श्री नरसिंहराव यांनी 24 जुलै 1991 ला नवीन औद्योगिक धोरणाची घोषणा केली. या नवीन औद्योगिक धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेला नोकरशाहीच्या अनावश्यक जोखडातून मुक्त करणे भारतीय अर्थव्यवस्थेत उदारीकरण आणून तिला जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडण्याचे दृष्टीने आवश्यक असे उदार धोरण स्वीकारणे हे होय. हे नवीन धोरण अमलात आणण्याच्या दृष्टीने सरकारने पुढील क्षेत्रातील धोरणात आवश्यक त्या सुधारणा केल्या आहे 1) औद्योगिक परवाने 2) विदेशी गुंतवणूक 3) विदेशी तंत्रज्ञान 4) सार्वजनिक क्षेत्र 5) मक्तेदारी आणि व्यापार प्रतिबंधक प्रथांचा कायदा

1) **नवे औद्योगिक परवाना धोरण 1991**:-

या धोरणाचा प्रमुख उद्देश हा खाजगी मक्तेदारीचा उद्भव आणि थोड्या व्यक्तीच्या हातात आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होऊ न देणे हा होता.या धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे होती.

(अ) सुरक्षा आणि राष्ट्रीय महत्त्वाचे आठ प्रकारचे उद्योग उदा.(i) दारूगोळा व शस्त्रास्त्रे आणि संरक्षण विषयक उपकरणे (ii) अनुशक्ती (iii) कोळसावलिंगाईट (iv) खनिजतेल (v) सोने, हिरे, क्रोमइत्यादीखनिजांच्याखाणी (vi) अणुशक्तीसाठीलागणारीखनिजे (vii) रेल्वे वाहतूक (viii) तांबे, जस्त, झिंक, टिन, मोलिडेनम व बोल प्रामाच्या खाणी.

(ब) अनुसूची II मध्ये नमूद केलेले 18 प्रकारचे उद्योग सोडले तर इतर सर्व उद्योगांसाठी परवान्याची आवश्यकता राहणार नाही. कोळसा,दारूचीपेये, साखर, सिगारेट,चामडी, कागद, औद्योगिक स्फोटक, औषधी वस्तू, रंगी टेलीविजन, व्ही.सी.आर, टेपरेकॉर्डर इत्यादी करमणुकीच्या इलेक्ट्रॉनिक वस्तू इत्यादींचा समावेश या 18 वस्तूमध्ये आहे.या वस्तू करिता परवाना आवश्यक आहे. यापैकी कोणताही उद्योग छोट्या प्रमाणावर काढण्यासाठी परवाना

लागणार नाही. ज्या प्रकल्पांमध्ये आयात केलेल्या भांडवली वस्तूंची आवश्यकता आहे अशा प्रकल्पांना आपोआप मंजुरी मिळेल.

(क) 10 लाखांपेक्षा कमी लोकसंख्या असणाऱ्या गावांमध्ये उद्योग धंदा काढण्यासाठी केंद्र सरकारच्या संमतीची गरज जाणार नाही

(ड) अस्तित्वात असणाऱ्या उद्योगांना विस्तार करण्याकरिता परवान्याची गरज लागणार नाही

2) **विदेशी गुंतवणूक**:-

विशेष अग्रक्रम असणाऱ्या आणि मोठी गुंतवणूक व प्रगत तंत्रज्ञान असणाऱ्या उद्योगांमध्ये विदेशी गुंतवणुकीला आकर्षित करण्यासाठी प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक 51% समता भांडवलापर्यंत करण्याची संमती देण्यात येईल.

जागतिक बाजारपेठांमध्ये भारतीय मालाची निर्यात वाढविण्याकरिता विदेशी व्यापारी कंपन्यांनी निर्यातकांना सहाय्य करावे याकरिता उत्तेजन देण्यात येईल. एक विशेष मंडळ स्थापन करून त्याद्वारे विदेशातील मोठ्या व्यापारी पेढ्यांची गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानाचा विकास याबाबतची वाटाघाटी करण्यात येतील.

2) **विदेशी तंत्रज्ञान**:-

विदेशातून तंत्रविद्येची व तांत्रिकतेची आयात करण्याकरिता बरेचसे उपाय योजण्यात आलेले आहेत. निर्धारित सीमांच्या अंतर्गत, उच्च प्राथमिकता असलेल्या उद्योगांमध्ये तंत्रविद्येच्या आयातीकरिता कोणतीही अट न घालता परवानगी देण्यात येईल. विदेशी विनिमयाचा खर्च ज्यात करावा लागणार नाही अशा उद्योगांनाही वरिल सवलती राहतील. परिशिष्ट II मधील 34 उद्योगांकरिता विदेशी तांत्रिक आयातीबाबत सरकारी परवानगी गरज राहणार नाही. परिशिष्ट II मध्ये नसलेल्या उद्योगांकरिता सुद्धा स्वय अनुमतीची सवलत राहील. परंतु या करिता विदेशी विनिमय खर्च होऊ नये अशी अट आहे. इतर बाबतीत सरकारी परवाना आवश्यक राहील. विदेशी तज्ञांची मदत व सेवा प्राप्त करण्याकरिता किंवा विदेशी तांत्रिक ज्ञानाच्या सहाय्याबाबत परवानगीची गरज राहणार नाही.

4) **सार्वजनिक क्षेत्राबाबत धोरण**:- सार्वजनिक उपक्रमांचासरकारी तिजोरीवर पडणारा भार दूर करण्यासाठी अत्यल्प नफा देणारे तसेच तोट्यात चालणारे सार्वजनिक उद्योग क्रमशः बंद करण्याचा सरकारचा विचार आहे. आज जरी तोट्यात चालणारे परंतु मूलतः सक्षम असणाऱ्या सार्वजनिक उपक्रमांची पुनर्रचना करण्यात येईल.भविष्यकाळातील सार्वजनिक उपक्रमांच्या विकासाच्या दृष्टीने पुढील प्रमाणे अग्रक्रम ठरवण्यात आलेत

(i) आधारभूत संरचनेसाठी आवश्यक अशा वस्तू व सेवा

(ii) तेल आणि खनिज द्रव्यांचा शोध आणि उत्पादन

(iii) खाजगी गुंतवणूक अपुरी असणारे व ज्या क्षेत्रात दीर्घकालीन विकासाच्यादृष्टीने तांत्रिक वृद्धी व कारखानी क्षमता निर्माण करणे आवश्यक आहे असे उद्योग.

(iv) देशाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने आवश्यक अशा वस्तूंचे उत्पादन उदा संरक्षणविषयक साधन सामुग्री

अग्रक्रम असलेले तसेच योग्य नफ्यात चालत असणाऱ्या सार्वजनिक उद्योगांना सुदृढ करण्याचे सरकारचे धोरण राहील व अशा उद्योगांना व्यवस्थापनेच्याबाबतीत पुरेशी स्वायत्तता देण्यात येईल. निवडक सार्वजनिक उपक्रमांचे समता भांडवल काही प्रमाणात बाजारात विकण्यात येईल. जे सार्वजनिक उद्योग खाजगी क्षेत्राकडे सोपविण्यात येतील त्या उद्योगातील कामगारांचे हित संरक्षण करण्यासाठी एक सामाजिक सुरक्षा यंत्रणा स्थापन करण्यात येईल. काही निवडक क्षेत्रे पूर्णतः खाजगी क्षेत्रासाठी खुली करण्यात येऊन जी क्षेत्रे सार्वजनिक क्षेत्रासाठीराखून ठेवली नाहीत अशा क्षेत्रांमध्ये सार्वजनिक उपक्रमांना शिरण्याची परवानगी राहील.

सार्वजनिक क्षेत्राच्या विरुद्ध घेण्यात येणारे आक्षेप:-

सार्वजनिक क्षेत्र विरुद्ध घेण्यात येणारे प्रमुख आक्षेप म्हणजे गुंतवणुकीवर मिळणारा प्रत्याय दर कमी असणे, राष्ट्रीय बचतीत होत जाणारी घट,उत्पादन क्षमतेचा पर्याप्त वापर न होणे, आवश्यकतेपेक्षा जास्त कामगार भरती व नोकरशाही लालफित ह्यामुळे निर्णय घेण्यात व अंमलबजावणी करण्यात होणारीअक्षम्य दिरंगाई व दुर्मिळ अशा संसाधनाचा अपव्यय असेआहेत. खाजगीकरणाबाबतजरी मोठमोठ्या घोषणा करण्यात येत असल्या तरी त्या घोषणांना प्रत्यक्षात अमलात आणणे कठीण आहे.

खाजगीकरणात येणाऱ्या अडचणी:-

1) भारतातील श्रमिक संघटना ह्याविकसित व संघटित असल्यामुळे उद्योगांचे अराष्ट्रीयीकरण करून खाजगीकरण करण्यास ह्या संघटनांचा जबरदस्त विरोध आहे. राष्ट्रीय काँग्रेसची शाखा असलेली मजूर संघटना इंडियन नॅशनल, ट्रेड युनियन काँग्रेस(INTUC) ला सुद्धा इतर श्रमिक संघटनांना साथ देऊनअराष्ट्रीयकरणालासतत विरोध करावा लागत आहे.ह्यामुळेखाजगीकरणाबाबतभारतसरकारलाही प्रत्येकवेळी विचार करावा लागतो.
2) भारतात लोकशाही आहे. लोकशाही अर्थव्यवस्थेत श्रमिकांच्या हिताकडे दुर्लक्ष करून खाजगीकरण करणे अत्यंत कठीण आहे
3) खाजगीकरणाला विरोध असण्याचे आणखी एक महत्वाचे कारण म्हणजे ह्यात'कामगार कपात'सहजपणे केली जाते. सार्वजनिक उद्योगात 25 ते 30 टक्के अतिरिक्त कामगार आहेत. त्यामुळे खाजगीकरणातपहिली गोष्ट म्हणजे अतिरिक्त कामगारांना काढून टाकण्यात येते व त्यामुळे असंतोष निर्माण होतो.
4) खाजगीकरणामुळे कामगार कपात करावयाची झाल्यास त्यांना नुकसान भरपाई किंवा क्षतीपूर्तीम्हणून मोठी रक्कम द्यावी लागते व हा भुर्दंड सहन करावयाची उद्योगपतींची तयारी नसते.
5) क्षतीपूर्तीचीकिंवा नुकसान भरपाईची रक्कम देण्याची टाळाटाळ कापड उद्योगातील कामगारांना ह्या नुकसान भरपाईच्या रकमेतबद्दल अत्यंत कटू अनुभव आला आहे. ह्याबाबतसनतमेहताम्हणतात, "कारखानेबंदझाल्यामुळेज्याश्रमिकांचीनोकरीसुटलीत्यांच्याजवळउपजीविकेचे करिता काहीच नव्हते व त्यांना कायद्याने मिळणारी रक्कमही पूर्णपणे मिळाली नाही. काही बाबतीत ही रक्कम मिळण्यास बेकार कामगारांना 2 वर्षापासून ते 4 वर्षेपावेतो वाट पाहावी लागते.
6) विकसित देशांमध्ये ज्याप्रमाणे सुसंघटित अशा सामाजिक सुरक्षा प्रणाली असतात तशा भारतासारख्या विकसनशील देशात नसतात.ह्यामुळेखाजगीकरणाला विरोध होतो. सामाजिक सुरक्षा प्रणालीच्या अभावामुळे कपात किंवा स्वेच्छापूर्ण सेवानिवृत्ती ह्या योजनांना विरोध होत असतो.

7) मालक वर्ग श्रमिकांना द्याव्या लागणाऱ्या नुकसानभरपाईला एक फार मोठे ओझे मानतो व त्यामुळे मालक लोक शक्य तितक्या कायदेशीर व कायदेशीर व गैरकायदेशीर मार्गांचा अवलंब करून ती नुकसान भरपाई टाळण्याचा किंवा शक्य तितक्या उशिरा देण्याचा प्रयत्न करीत असतात. मालक वर्गांची ही प्रवृत्ती व सरकारी मालकीच्या उद्योगांमधील दप्तरशाही दिरंगाईह्यामुळेआपणाला रक्कम लवकर मिळेल व ती एकाच वेळी मिळेल यावर कामगारांचा विश्वास नाही.

वरील विविध कारणांमुळे खाजगीकरणाला विरोध होत असला तरीही सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील काही उद्योग खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरित केले आहे. उदा.आंध्रप्रदेशातील सार्वजनिक क्षेत्रातीलआलविन निसार हिचे महेंद्रा कंपनीकडे हस्तांतरण, कर्नाटक सरकार चालवित असलेल्या ' मंगलोर केमिकल्स व फर्टीलायझर'चेयु.बी.ग्रुप कडे हस्तांतरण, महाराष्ट्र सरकारच्या अधिपत्याखाली स्कूटर्स उद्योगांचे बजाज ऑटो कडे हस्तांतरण, भारतात ॲल्युमिनियम कंपनी (BALCO)ची550 कोटी रु ला खाजगी उद्योगपतीला विक्री विशेष म्हणजे हा सार्वजनिक उद्योग नफ्यात चालत होता.

श्री. राजीव गांधी यांच्या शासन काळात आर्थिक सुधारणा :

1985 मध्ये पंतप्रधान झाल्यावर लवकरच नवीन आर्थिक धोरणांची रूपरेषा मांडली. उत्पादकतेत सुधारणा, आधुनिक तंत्रविज्ञानाचा वापर, उपलब्ध क्षमतेचा राष्ट्रीय पातळीवर महत्तम उपयोग करणे इत्यादी बाबी प्रामुख्याने त्यांनी मांडल्या. खाजगी क्षेत्राकडे अधिक कार्यभाग सोपविणे हे नवीन आर्थिक नीतीचे मुख्य अंग आहे. खासगीकरणाकरिता अधिक विस्तारित क्षेत्रे उपलब्ध व्हावी म्हणून धोरणात्मक बदल करण्यात आले. या परिवर्तनात औद्योगिक परवाना धोरण निर्यात- आयात धोरण, तांत्रिक विज्ञानाची प्रगती, निर्बंध हटविणे, वित्तीय व प्रशासकीय नियंत्रण पद्धती सोपी व सरळ करणे इत्यादींचा समावेश होता. अर्थव्यवस्थेत आधुनिकीकरण करण्याकरिता खाजगी क्षेत्रातून येणाऱ्या गुंतवणुकीला शक्यतो जास्तीत जास्त उत्तेजक मिळावे हा अशा परिवर्तन मार्गातील हेतू होता.

श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव सरकारच्या अंतर्गत आर्थिक सुधारणा :

आर्थिक सुधारणांना श्री. राजीव गांधीच्या राजवटीत सुरुवात झाली असली तरी त्यांना अपेक्षित यश मिळाले नाही. व्यापारातील तूट बरीच वाढली. परिणामतः भारताच्या शोधनशेषात गंभीर समस्या निर्माण झाली. या गंभीर समस्येला तोंड देण्याकरिता भारताने जागतिक अधिकोष व आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोष याकडे 7 अब्ज डॉलरचे कर्ज मागितले. या दोन संस्थांनी आर्थिक मदत देण्याचे कबूल केले परंतु भारताने आपल्या अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे अशी अट घातली.

स्त्रोत:-

1) सूक्ष्म अर्थशास्त्र 2002,2003 डॉ .जी. एन. झामरे
2) आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र 1999 डॉ.जी.एन.झामरे
3) भारतीय औद्योगिक अर्थव्यवस्था 1988 मुतालिक देसाई, श्री भालेराव निर्मल
4) औद्योगिक घडण व धोरण प्रा. की. रा. छापखाने

माणगाव परिषद 20 मार्च 1920 ते 20 मार्च 2020 शताब्दी वर्ष

डॉ. विलास भारतराव बनसोडे
सहयोगी प्राध्यापक
राज्यशास्त्र विभाग, दादापाटील राजळे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, आदिनाथ नगर, ता. पाथर्डी, जिल्हा, अहमदनगर

म. फुल्यांनी शुद्रातिशुद्र हा शब्द प्रयोग करुन ज्यांच्ये धर्माच्या नावाने शोषण करण्यात येत आहे. अशा लोकांचा एक वर्गच कल्पिला. या वर्गाने विशेषेतः धर्माच्या क्षेत्रात उठाव करुन भटा ब्राम्हणांचे धार्मिक वर्चस्व झुगारून द्यावे. या साठीचे त्यांचे प्रत्यन होते. ब्राम्हणांना धर्मामुळे प्राप्त झालेले पावित्र्यावरुनच हे एक प्रकारचे संरक्षण कवचच होते. ते भेदले की, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक इतकेच नव्हे तर आर्थिक क्षेत्रात प्रवेश करणे शुद्रातिशुद्रांना शक्य होईल, या हेतूने त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमांतून शूद्रातिशूद्रांची संवाद साधीत त्यांची अस्मिता जागरूक केली. म. फुल्यांनी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून बुध्दांनी मुहुर्त मेढ रोवलेली सामाजिक अभिसरणांची परंपरां जतन करण्याचे महान कार्य केले.

म. गौतम बुध्दांनंतर सामाजिक अभिसरणांच्या प्रयोगात अनेकांनी आपले योगदान दिलेले आहे. त्यात कुळवाडीभूषण छत्रपती शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज यांनी ही परंपरा मोठया कोशिशिने जीवंत ठेवण्याचे काम केले आहे. राजर्षी शाहू महाराज यांनी तर सामाजिक अभियांत्रिकीच्या प्रक्रियेत सक्रिय सहभागच नव्हे तर; सर्वशक्ती पणाला लावून ही प्रक्रियातेवत ठेवली.[1]

फुल्यांची सत्यशोधक समाजाची चळवळ क्षीण होऊ लागली होती. नेता राजर्षी शाहूंनी संजीवनी दिली. दिं. 31 डिसेंबर 1919 ते जानेवारी 1920 अशी दोन दिवसीय सत्यशोधक समाजाची 9 वी परिषद कऱ्हाड या ठिकाणी दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांचे अध्यक्षे खाली घेण्याचे निश्चित झाले. ही परिषद भरविण्यास तत्कालीन कर्मठांनी खूप मोठा विरोध केला. त्यांचे नेतृत्व कऱ्हाडच्या अळतेकरांनी केली. कऱ्हाडच्या उच्चवर्णीय मामले दाराने 144 कलम जारी करून सभेच्या मनाई केली होती. शेवटी सत्यशोधक समाजाने अधिकाऱ्यांची परवानगी घेऊन अधिवेशन पारपडले यासाठी कोल्हापूरचे छत्रपती शाहुंनी फार महत्वाचे सहकार्य मिळाले.. या परिषदेत शांहुनी मुंकुंदराव पाटील यांचा यथोचित गौरव करुन त्यांना वस्त्राअविष्कार व मानाचा फेटा बांधून सत्यशोधक चळवळीला उत्तेजन दिले.[2]

छत्रपती शाहु महाराजाच्या आयुष्याला कलाटणी देणारी घटना म्हणजे वेदोक्त प्रकरण. वेदोक्त प्रकरणातील अनुभवावरुन भिक्षुक शाहीच्या जाळयातून मुक्त झाल्या शिवाय उच्चवर्णी यांची धार्मिक व सामाजिक मक्तेदारी नष्ट होणार नाही. अशी शाहू महाराजांची धारणा होती. परिणामी ते महत्मा ज्योतीराव फुलेंच्या सत्यशोधक विचार सरणीकडे आकृष्ट झाले. राजर्षी शाहुंच्या प्रोत्साहनामुळे महराष्ट्रात सत्यशोधक चळवळीचे पुनरुज्जीवन झाले.

पारंपरिक प्रतिगाम्याच्या वर्चस्वाला शह देण्यासाठी शांहुनी अनेक उपक्रम हाती घेतले. 1902 साली ब्राम्हणेतरांना 50 टक्के आरक्षण देण्याचा कायदा, कोल्हापूरात ब्राम्हणेतर पुरोहितांची निर्मिती करण्यासाठी श्री. शिवाजी वैदिक स्कूलची स्थापना, मराठयांसाठी स्वतंत्र क्षात्र जगतगुरु पद निर्माण करुन सदाशिवराव पाटील या उच्चविद्या विभूशितास त्यापदावर नेमले. शिक्षणा शिवाय तरणोपाय नाही म्हणून कोल्हापूर संस्थांनात सक्तीच्या मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा केला. प्रत्येक खेडयात शाळा सुरु केली. अस्पृश्यता कायदयाने प्रतिबंधित केली, गुन्हेगार मानल्या गेलेल्या

जातींची हजेरी पध्दतीतून मुक्तता केली. भटक्या जातींना जवळ करुन त्यांचे जीवन स्थिर केले. 1918 मध्ये ग्रामीण भागातील बलुतेदारीतून मूक्त करुन त्यांना समाजातील सर्व उघोगधंदे खुले केले. 1920 साली जोगिणी–देवदासी प्रथा कायदयाने बंद केली. त्यावेळी सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीत इतर बरेच सुधारक सहभागी होते. मात्र कार्यपध्दताच्या बाबतीत त्यांच्यात मत भिन्नता दिसून येते. या मत भिन्नतेचा वैचारिक आधार कोणता होता. हे येथे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

सामाजिक सुधारणांची विशाल स्वप्न दृष्टी असणारे कृतिशील सुधारक महर्षी विट्ठलरामजी शिंदे. भारतीय समाजातील अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाचा सखोल व शास्त्रीय अभ्यास करणारे ते भारतातील आद्य व श्रेष्ठ संशोधक होते. न्या. रानडे, भांडारकरांच्या प्रार्थना समाजाच्या विचारांशी हे जरा अंतर ठेवून होते. 1903 ते 1910 पर्यंत महर्षि शिंदे यांच्या कामाच्या धडाक्याने प्रार्थना समाजाचा मुंबई–पुण्या बाहेर मोठा विस्तार झाला. लोक सहभाग वाढला. समावेशकता वाढली तरी, अस्पृश्यता निवारणाचे काम प्रार्थना समाजाने अंगावर घ्यावे. यासाठी शिंदे यांच्या आग्रहामुळे त्यांच्यात मतभेद झाले.

अस्पृश्यांच्या प्रश्नांवर काम करण्याच्या त्यांच्या ध्येयासाठी मातृ संस्था सोडण्याची मोठी किंमत त्यांना चुकवावी लागली. 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन ऑफ इंडिया' या संस्थेची स्थापना करुन पर्याय निर्माण केला. मिशनच्या कामासाठी स्वतः शिंदे, त्यांचे आई–वडील व बहीण जनाक्का अस्पृश्य वस्तीत जाऊन राहिले. जनाक्का पनवेलला एका शाळेत मुख्याध्यापिका होत्या. त्या आपली नोकरी सोडून मिशनच्या कामासाठी मुंबईत आल्या.

मिशनच्या माध्यमातून शिंदेनी मोफत शाळा, वाचनालय, धर्मार्थ दवाखाना, ग्रंथालय, महिलांसाठी शिक्षण वर्ग, धर्मशिक्षण व नीतिशिक्षण देण्याचा, रविवारच्या शाळा, आजाऱ्यांची शुश्रुशा, बाळंतपणात मदत, व्यवसायिक शिक्षण असे अनेक अभिनव उपक्रम त्याकाळात सुरु केले. त्याकामी बडोधाचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे सहकार्य घेतले. महर्शि शिंदे यांचे कार्यही समाजिक अभिसरणाच्या संदर्भात उल्लेखणीय स्वरुपाचे आहे.[3]

म. फुल्यांनी सत्यशोधक चळवळ पुढे नेत असताना राजाराम शास्त्री भागवतांनी जे की, लोकहितवादींचा परंपरेतील म्हणता येतील. त्यांनी फुले ज्यांना शुद्रातिशुद्र म्हणत त्यांच्या साठी राजाराम शास्त्रींनी 'ब्राम्हणेतर' या शब्दाची योजना केली. शाहुंच्या कालावधीत ब्राम्हण व ब्राम्हणेतर वाद दिसून येतो. महर्शि शिंदेनी प्रचलीत राजकीय परिभाषेत प्रमाणक परिवर्तन घडवून आणणारी बहुजनही संकल्पना मांडून ब्राम्हण–ब्राम्हाणेतर वादाला त्यांनी सर्जनशील पर्याय दिला.

1918 साली जेव्हा भारतात साऊथ ब्युरो कमिशन आले. तेव्हा राजर्षि छत्रपती शाहुंनी भास्कराव जाधवांना प्रतिनिधित्वाची (मराठा) मागणी करावयास सांगितली. डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात पर्याप्त प्रतिनिधित्व मिळावे. अशी कमिशन पुढे मागणी केली.[4]

डिप्रेस्ड क्लासच्या वतीने महर्शि वि. रा. शिंदे यांनी अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी हे कायदे मंडळाने निवडावे अशी भूमिका घेतली होती. त्यावेळी डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की, वरिष्ठ हिंदू हे अस्पृश्यांवर राष्ट्रीय गुलामगिरी लादू पाहत आहेत. पण अस्पृष्य लोक त्यांचे प्रयत्न हाणून पाडतील. या संदर्भात टाईम्स ऑफ इंडियाच्या 16 जानेवारी 1919 च्या अंकात महार हे टोपण नाव वापरुन डॉ. आंबेडकर यांनी 'अ महार ऑन होमरुल' हे पत्र लिहुन"स्वातंत्र्य मिळविणे हा टिळकांचाच नव्हे, तर महारांचा देखील जन्म सिध्द हक्क आहे." असे स्पष्ट केले होते. हा जातिसंस्थेने अस्पृश्य ठरविलेल्या समाजाचा हा स्वाभिमानाचा हुंकार होता.[5]

27 जानेवारी 1919 रोजी डॉ. आंबेडकरांनी साऊथ ब्युरो कमिशन ला साक्ष दिली. सर्व भारतीयांना मानवाधिकार मिळाला पाहिजे. अशी ऐतिहासिक मागणी केली. या क्रांतीकारक मागणीला

वर्तमानपत्रांनी प्रसिध्दी दिली नाही. आपले स्वतःचे वर्तमापनत्र असावे म्हणून 31 जाने 1920 रोजी त्यांनी 'मूकनायक' वर्तमानपत्र सुरु केले. त्यास राजर्षि शांहूनी आर्थिक पाठबळ दिले.

महर्शि शिंदे अस्पृश्यतेच्या प्रश्नांवर शास्त्रीय निकषांचा अभ्यास करणारे संशोधक म्हणून ओळखले जात. अस्पृश्यतेचा प्रश्न कसा सोडवायचा याबाबत महर्षि शिंदे व डॉ. आंबेडकर या दोघांच्या दृष्टीकोनात मूलभूत फरक होता. शिंदे हे न्या. रानडे, भांडारकर यांच्या विचार विश्वातले उत्क्रांतीवादी होते. डॉ. आंबेडकरांनी धार्मिक–सामाजिक क्रांती शिवाय हा प्रश्न सुटणार नाही. असे ढामपणे वाटत होते. शेवटी डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन चा शिंदेना 1923 मध्ये त्याग करावा लागला.

प्रबोधनाच्या काळात न्या. रानडे, आगरकर, राजाराम शास्त्री भागवत या प्रभुतींनी सामाजिक सुधारणेच्या संदर्भात महत्वाचे कार्य केलेले आहे. यात दुमत नाही.

माणगाव परिशदेतील महत्वाचे ठरावः

माणगाव दक्षिण महाराष्ट्रातील बहिष्कृत वर्गाची परिषद स्वागताध्यक्ष दादासाहेब इनामदार, अध्यक्षस्थानी आंबेडकरांची निवड करण्यात आली. भीमराव भारताचे नेते होतील. असे भाकित या परिषदेत शाहुंनी केले होते. याच परिषदेत आंबेडकरांना पंडित ही पदवी देण्यात आली. या परिषदेत अस्पृश्यांसाठी राजकीय प्रतिनिधित्वाची मागणी करण्यात आली. स्वतंत्र मतदार संघ मिळाले पाहिजेत. हीच मागणी त्यांनी पुढे 13 वर्ष लावून धरली. छत्रपती शाहूंचा वाढदिवस सणा प्रमाणे साजरा करण्याचा निर्णय परिषदेत घेण्यात आला. धार्मिक कार्य करण्याचा अधिकार त्या–त्या जातीतील सुशिक्षितांना मिळावा हा ठराव करण्यात आला. म. फुले 1880 मध्ये सार्वजनिक शिवजयंती उत्सव सुरु केला होता. ठीक 40 वर्षांनी 1920 मध्ये बाबासाहेबांनी शाहू जयंती साजरी करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

गुणवत्ताही संधी मिळाल्यावर अवलंबून असते. ती जन्मजात मिळत नाही. संधी मिळाल्यावर ती अवलंबून असते. अस्पृश्यांना व ब्राम्हणेतरांना कायम संधी नाकारुन उच्चवर्णीयांनी आपली तथाकथित गुणवत्ता संपादन केली आहे. असे खडेबोल माणगाव परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी दिली. ज्यांना पिढयांनपिढया संधी नाकारली गेली. त्यांना विशेष संधी, हे तत्वज्ञान महाराजांनी संस्थांनात 1902 रोजी स्वीकारले.

योग्य नेता असेल तर समाजाची प्रगती होते. असे मत शाहूनी मांडले. माणगाव परिषदेत अस्पृश्य व ब्राम्हणेतर यांच्या सहकार्यांच्या वाटचालीला सुरुवात झाली. ही एका नव्या राजकीय प्रवासाची सुरुवात होती. ही एका अभिनव सामाजिक अभियांत्रिकीच्या राजकारणाची पायाभरणी होती. ती काळात टिकली असती तर ..... जातीवादाचा पराभव अटळ होता.[6]

संदर्भ

1. डॉ. सदानंद मोरे, यशवंतरावांच्या बहुजनवादाची वैचारिक जडणघडण, डॉ. कुंभार नागोराव, विचारशलाका, ऑक्टो 2012 ते जुलै 2013 यशवंतराव चव्हण विचार विश्व विषेशांक,
2. माधवराव पाटील संपा, सत्यवेध, प्रकाशक, दीनमित्रकार मुंकुंदराव पाटील स्मारक समिती, अहमदनगर पृ. क्रं. 10
3. दै. लोकसत्ता, लोकरंग, रविवार, दि. 15 मार्च, 2020, पृ.क्रं.4, सदाडुम्बरे,महर्षिशिंदे यांच्यावैचारिक योगदानाची मांडणी
4. https:m.facebook.com.South buro commission
5. दै. लोकसत्ता, रविवार, दिं. 15 मार्च 2020, माणगावपरिषद, प्रा. विजय मोहिते, पृ. क्रं. 6
6. दै. पुढारी, प्रा. हरीनरके, संपादकीय पृष्ठ, शनिवार, दिं. 21 मार्च 2020

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या प्रेरणादायी विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

राज्यशास्त्र विभाग, श्री.शि.वि.प्र.संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य आणि मु.फि.मु.अ.वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना -

स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या विचारांपासून भारतीय राजकीय विचारांचा प्रबोधनाचे नवे युग सुरु झाले. त्यांच्या विचारातुन खऱ्या अर्थाने भारतीय राजकीय विचारांच्या उदारमतवादी धोरणाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. भारतीयांना गौरवशाली, विज्ञानाचा वारसा सांगुन त्यांना जागृत करण्याचे महत्वाचे कार्य त्यांनी केले. त्यांनी स्विकारलेल्या प्रबोधनाचा मार्ग इतर प्रबोधनकारापेक्षा पुर्णतः भिन्न होता. त्यांच्या प्रबोधनामध्ये राष्ट्रीयत्वाची महान भावना होती, विवेक होता आणि त्यांचा आधारवेद होता. स्वामी दयानंद सरस्वती हे वेदाचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचे वैशिष्टये म्हणजे त्यांनी भारतीय वैचारिक परंपरेचे प्रामुख्याने वेदाचे दाखले देत. मूर्तीपुजा,जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता यांना विरोध केला. भारतीय धार्मिक राजकीय वसाहतवादाला विरोध करण्यासाठी त्यांनी भारतीय विज्ञानाचा आधार घेतलेला दिसून येतो. त्यांनी आर्यसमाजाची स्थापना केली. भारतामध्ये त्यांना नविन सामाजिक व्यवस्था परंपरागत सामाजिक, धार्मिक कर्मकांडा पासुन सुरु असेल. राजकीय वसाहत वादापासुन मुक्त असेल पण या मुक्ततेचा पाया आधार मात्र भारतीय तत्वज्ञान असेल. वेदातील विचारांनी, तत्वज्ञानाने त्यांना प्रभावित केले होते. वेदाभ्यासानेच त्यांच्यात सामाजिक सुधारणा, राष्ट्रभक्ती व स्वातंत्र्याच्या कल्पना आल्या होत्या. त्यांचा विचारांचा स्त्रोत, वेद होता. दयानंद योगी होते. समाजसुधारक होते. राष्ट्रभक्त होते. तत्वज्ञ होते. वर्तमान भारतीय समाजिक, राजकीय स्थिती लक्षात घेता त्यांच्या विचारांची प्रफुलता तीव्रतेने जाणवते. भारतीय सामाजिक, राजकीय प्रश्नांवर उत्तर भारतीय तत्वज्ञान व परंपरेचे उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. आर्य समाजाच्या व्यासपिठावरुन त्यांनी हिंदुच्या प्रबोधनाचे कार्य केले. जग हे अंधश्रध्दा व अज्ञान यांनी व्यापले आहे. त्यांच्या गुलामगीरीतुन जगाची सुटका करण्याचे कार्य माझ्यावर सोपवले आहे असे ते म्हणत. सनातनी हिंदूच्या प्रलोभनांना त्यांनी थारा दिला नाही. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांची अनिष्ट तत्वे त्यांनी उघड केलीत. त्यांचे कार्य दुहेरी स्वरुपाचे होते. एका बाजुला अज्ञान, अंधश्रध्दा, कर्मकांड यांच्या विरोधात क्रांती करणे, तर दुसऱ्या बाजुला वेदाचा प्रसार करुन वेदांवरील निष्ठा व श्रेष्ठत्व याविषयी लोकांमध्ये जाणिव वाढविणे आणि सर्वोच्च सत्ता जाणून घेण्यासाठी व्यक्ती स्वातंत्र्याला पुरस्कार करणे त्यांच्या या कार्यामुळे आणि आर्यसमाजाच्या उपक्रमामुळे समाजामध्ये नवचैतन्य उभारणे त्यांचा परिणाम लोक आपल्या स्वातंत्र्याबाबत सतर्क झाले. १८७५ च्या वंगभंग चळवळीचा यातुन पाया घातला गेला. भारतीय राष्ट्रवादाला स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मोलाची भर घातली त्यांचे कार्य फार मोलाचे व उपयुक्त आहे.

संशोधनाचा उद्देश :-

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या प्रेरणादायी विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे :-

(१)स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची माहिती अभ्यासणे.

(२)स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे लोकशाही विषयी विचारांची माहीती जाणुन घेणे.

(३)स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विषयी विचारांची माहिती जाणून घेणे.

(४)स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक व शैक्षणिक विषयी विचारांची माहिती जाणुन घेणे.

विषयाचे महत्व :-

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक थोर विचारवंत व मार्गदर्शक होते. आचार व विचारात संमती असणारे विचारवंत होते असे म्हटले जाते. त्यांचा प्रत्यक्ष कृतीवर व कार्यावर भर होता ते समाजापुढील आदर्श होते. भारतीयांना त्यांच्या गौरवशाली, संपन्न ज्ञानविज्ञानाचा वारसा साधुन त्यांना जागृत करणारा विचारवंत म्हणून स्वामी दयानंद सरस्वती यांना गौरविले जाते. त्यांच्या प्रबोधनात राष्ट्रीयता होती, भारतीय धार्मिक राजकीय वसाहतवादास विरोध करण्यासाठी त्यांनी भारतीय तत्वज्ञानाचा आधार घेतला. भारतीय प्रबोधनाच्या कार्याला जीवन आणि शक्ती स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मिळवून दिली. हे जग अज्ञान आणि अंधविश्वासाच्या शृखलांनी जखडलेले आहे. त्यातुनच जगाला मुक्त करण्यासाठीच माझा जन्म आहे असे ते म्हणत. वैदीक आदर्शवादाने ते प्रभावीत झाले होते आणि या आदर्शवादाने प्रेरीत होऊन त्यांनी आपल्या आयुष्याची चाळीस वर्ष त्यासाठी खर्च केल्याचे दिसून येते. स्वामी दयानंद सरस्वती रहस्यवादी श्रेष्ठ समाजसेवक आणि निर्भिड विचारवंत होते. वेदाच्या तत्वज्ञानावर आधारीत राष्ट्र व समाजाची निर्मिती हे त्यांचे ध्येय होते.

(१)**राजकीय विचार :-** स्वामी दयानंद सरस्वती हे राजकीय विचारवंत नव्हते. राजकीय सिध्दांतावर त्यांनी ग्रंथ लिहीला नाही. सक्रीय राजकारणात त्यांनी भाग घेतला नव्हता. आदर्श वादाने त्यांना झपाटलेले होते. आपली वेगवगेळी भाषणे आणि त्यांनी केलेले लिखाण यातुन त्यांचे राजकीय विचार स्पष्ट झाले आहे. भारतीय राष्ट्रवादाच्या वाढीत त्यांनी फार मोठे योगदान दिले आहे. आपण सन्यासी आहोत. आर्य समाज ही धार्मिक व सामाजिक संघटना आहे. राजकीय उध्दांष्टांनी ती कार्य करीत नाही असे स्पष्टीकरण त्यांनी केले होते. आरंभी ब्रिटीश अधिकाऱ्यांना स्वामी दयानंद सरस्वती व त्यांची संघटना ही गुप्तरितीने राष्ट्रीय आंदोलनात भाग घेते आणि कटकारस्थाने करते असा संशय होता. मात्र त्यांचे कार्य हे धर्म सुधारणेचे व समाजसुधारणेचे आहे. या निर्ष्कषात ते आले अर्थात ते सक्रीय राजकारणात नसले तरी त्यांचे देशावर प्रेम होते. ते उत्कृष्ट देशभक्त होते. भारताचे वर्णन ते आर्यवर्त असे करीत होते. ते केवळ वक्ते नव्हते तर आपले विचार व शिकवण यांचे आग्रही प्रचारक होते. त्यासाठी संघटन बांधणी त्यांनी केली. युवकांना त्यांचे आकर्षण होते. त्यांच्या सार्वजनिक कार्याविषयक पुढाकारातुन राष्ट्रीय चळवळीत चैतन्य निर्माण झाले. तिला दिशा प्राप्त झाली. ते समाजचिंतक होते. त्यातुन त्यांनी व्यक्ती स्वातंत्र्य, व्यक्तीचे अधिकार यांची चर्चा केली. आर्य समाजाच्या रचनेच्या अनुषंगाने त्यांनी लोकशाही शासन व्यवस्थेवर प्रकाश टाकला. प्राचीन आदर्श शासनाची संकल्पना विषद केली. ग्रामस्वराज्य, ग्रामीण शासन यावर विचार मांडले. या त्यांच्या मांडणीतुन त्यांच्या राष्ट्रवादातुन स्वराज्य, लोकशाही शासन व्यवस्था, स्वातंत्र्य, कायद्याचे क्षेष्ठत्व, विकेंद्रीकरण अशा काही संकल्पनांचा वेध घेता येतो. याशिवाय अहींसा, कायदेभंग यासारख्या तंत्राबाबतही त्यांनी स्पष्टीकरण केले. भारतीय राजकीय विचारवंत जे सार्वजनिक जीवनात जी भूमिका बजावितात वेळोवेळी त्यांच्या काळातील समस्यांवर प्रकाश टाकतात. यासाठी जी सैध्दांतिक अपक्रम मांडतात यातुन त्यांच्या राजकीय चिंतनाचे दर्शन घडते. स्वामी दयानंद सरस्वती हया विचारवंतांच्या शृखंलेतील एक आधुनिक भारतीय, राजकीय विचारवंत होते. भारतीय राष्ट्रवादाला त्यांनी वैदिक तत्वज्ञान उपलब्ध करुन दिले. वैदीक धर्म राष्ट्राचा आधार असे जेव्हा स्वामी दयानंद सरस्वती म्हणतात तेव्हा त्यांना भेदभाव विरहीत न्याय व समानता बिंबविणारा विचार, ऊच्चार आणि कृती यातील सत्याची शिकवण देणारा धर्म अभिप्रेत आहे असा धर्म देवाची इच्छा असून वेदांचे मुर्त स्वरुप आहे असे ते म्हणतात त्यासाठी व्यक्तीचे नैतिक शुध्दीकरण आणि समाजाची पुर्नरचना यावर त्यांचा भर आहे. वैदीक प्रबोधनासाठी भारतीयांच्या नैतिक आणि सामाजिक उध्दाराचा कार्यक्रम स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी हाती घेतला होता. निर्भयता या घटकाला दयानंदांच्या राष्ट्रवादात महत्वाचे स्थान होते. जुलमी साम्राज्यशाहीच्या छळवणूकी विरोधात निर्भयता हा राजकीय शक्ती घटक तोंड देवू शकतो. असा त्यांचा विचार होता. त्यासाठी त्यांनी विरपुरुष शब्दप्रयोग वापरला. निर्भय मनुष्य सत्याची व न्यायाची सिध्दता करु शकतो. त्यांच्या विरपुरुष संकल्पनेत राजकीय अनिष्ठ व जुलमाशी मुकाबला करण्याचा प्रत्यक्षपणे दिलेला संदेश होता. सेमेरिक संस्कृती आणि सभ्यता यांच्या आव्हाहनाला वैदीक

पुनरुज्जीवनच तोंड देवू शकते असा त्यांचा आत्मविश्वास होता. त्यांनी अशा पुनरुजीवनातुन राष्ट्रीय स्वातंत्र्याला पाठींबा दिला. वैदीक आर्य संस्कृती मुळ स्वरुपात प्रस्थापीत व्हावी असे त्यांना वाटत होते. त्यांना देशाबद्दल खूप प्रेम वाटत होते. भारताला ते आर्यवणे संबोधित. पारसमणी म्हणून गौरव करीत. सुवर्ण भूमी मानत. अखंड स्वतंत्र, स्वाधीन, निर्भय स्वरुपात भारत देश नसल्याचे त्यांनी दु:ख व्यक्त केले होते. भारताच्या गुलामगिरी स्थीतीवर त्यांनी शोक व्यक्त करुन भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी देवाकडे त्यांनी साकडे घातले होते.प्रार्थना समाज व ब्राम्हो समाजाच्या दुर्बल देशभक्तीवर त्यांनी दु:ख व्यक्त केले होते.

(२)**लोकशाही विषयी विचार** :- स्वामी दयानंद सरस्वतींनी जरी प्राचीन भारतीय विचारांचे पुनरुज्जीवन व्हावे असा आग्रह धरला असला तरीही एकाधिकारशाहीच्या विरोधात होते. त्यांनी लोकशाही तत्वांचा अंगीकार केला होता. त्यांच्या जातीव्यवस्थेस असणारा विरोध अस्पृश्यतेच्या विरोधात अभियान, स्त्रियांना समाजामध्ये योग्य स्थान मिळावे म्हणून मांडलेली मते त्यासाठी केलेली चळवळ समाजहीतासाठी शासनाने काम करावे यासाठी मांडलेली मते दाखवितात की, समाजात बंधुभाव, स्त्री-पुरुष समानता न्याय ही मुल्ये त्यांचा आदर्श होती. त्यांच्या मते वैदीक काळात लोकशाही होती ते कायद्याच्या राज्याच्या कल्पनेने समर्पक होते. व्यक्ती नव्हे तर कायद्यावे श्रेष्ठत्व त्यांना हवे होते. व्यक्ती श्रेष्ठत्वाच्या ते विरोधात होते. कायद्यासमोर सर्व समान असावेत, कायद्याची अंमलबजावणी व्यक्तीनिरपेक्ष व्हावी. मोठया अधिकाऱ्यांनी कायद्याचा भंग केल्यास त्यांना शिक्षा दिली पाहीजे. राजा हा कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ असता कामा नये तर कायदा हा राजापेक्षा श्रेष्ठ असावा. जनता व सत्ताधीश यांच्यात परस्पर आदर असावा. परस्परांनी जबाबदारी ओळखावी. शासकांनी जनतेस पुजेप्रमाणे तर जनतेने शासनास पित्यासमान वागणूक दिली पाहीजे. कामगार श्रमीक व शेतकरी राजाचे राजा आहेत हाच भाव सतत सत्ताधिशांचा जनतेविषयी असावा. जबाबदार शासनाची ते आवश्यकता प्रतिपादन करतात. लोकशाहीच्या प्रक्रियेद्वारे सत्तेवर यावेत. समाजातील बुध्दीवंतांना समाजाने विधीमंडळामध्ये पाठवावे. चारित्र्यसंपन्न व्यक्तीनाच प्रतिनिधी म्हणून निर्वाचीत करावे. अध्यक्षपद हे मोठया व्यक्तीकडे सोपवावे. समाज हीतासाठी कायदे केले पाहीजेत.समाजाच्या बाबतीत सर्वांनी एकमताने निर्णय घ्यावेत. त्यांनी तीन मंडळांचा पुरस्कार केला आहे. त्यानुसार शासनाची तीन अंगे असावी. या तीन अंगाकडुन शासनाची कार्य केली जावीत. धर्मसभा, विद्यासभा आणि राज्यसभा या तिनही संस्थांचे सभासद लोकांनी निवडुन द्यावे असा विचार ते मांडतात. परंतु कोणाकडुन या सभासदांची निवड व्हावी ते गुणवत्तेचा मुद्दा उपस्थित करतात. त्यांनी दिलेल्या योजनेप्रमाणे धर्माचरणाला वाहून घेतलेल्या सर्वाधिक एकनिष्ठांमधुन धर्मसभेचे सभासद निवडून द्यावे. सर्वाधिक विव्दानांची निवड करावी. राज्यसभेच्या सभासदांसाठी प्रशंसनीय कार्य करणाऱ्या निस्पृह चारित्र्यवान लोक निवडावेत. राज्यसभेतील सर्वात चांगला, उत्कृष्ठ गुणांचा यशस्वी सभासद हा राज्यसभेचा प्रमुख असतो. या तिन्ही सभांनी एकजिन्सी स्वरुपाचे कार्य करावे. त्यांच्यात सुसंवाद असावा. चांगल्या कायद्याची निर्मीती करावी. सर्वानीच कायद्याचे पालन करावे. विशेषत: सर्वसाधारण कल्याणाच्या कायद्यांना प्राधान्य देण्यात यावे. व्यक्तीहीत बाजुला ठेऊन या कायदयातील लोकांनी आदर केला पाहीजे. त्यांच्या अधीन रहावे. व्यक्तीगत कल्याण, हित याबाबत व्यक्तींना मोकळीक असावी. स्वामी दयानंद सरस्वती हे लोकशाहीचा सिध्दांत स्विकारतात. तसेच प्रत्यक्ष व्यवहारात लोकशाही अवतीर्ण व्हावी म्हणून संरचनात्मक चौकट ही पुरवितात. विशेष म्हणजे त्यासाठी निर्वाचनाचे तत्व लागू करतात. वेदांमध्ये निर्वाचीत सभा आणि राजा यांचे सदंर्भ सापडतात त्याचा आधार त्यांनी घेतला. त्यांचा आर्य समाज खालून ते वरपर्यंत लोकशाही रचनेचा होता.

(३) **सामाजिक विचार**:- स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार हे त्यांच्या धर्मविषयक विचारातुन व पाश्चिमात्यकरणाच्या विरोधातुन पुढे आलेले आहेत. त्यांनी वेद काळातील आदर्श अशा प्रकारची समाजरचना निर्माण करावयाची होती. म्हणून त्यांनी हिंदू धर्मामध्ये असलेल्या जुन्या रुढी प्रथा या विरोधी आवाज उठविला. वेदांकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे भारतीय समाजात विघटन आणि वाद होऊ लागले. मुर्तीपुजा, बालविवाह, अस्पश्यता, समाजातील स्त्रियांचे कनिष्ठ

स्थान, जातीव्यवस्थेवर असलेली ज्ञानार्जन घेण्याची बंधने इत्यादी अनिष्ठ प्रथांना वेदाची मुळीच मान्यता नाही. वर्णव्यवस्थेचा आधार जन्म हा नसुन गुण आहे. अशा प्रकारचे परिवर्तनवादी विचार त्यांनी प्रभावीपणे मांडले. त्यांना जातीव्यवस्था मान्य नव्हती. जाती प्रथा हा हिंदु समाजाला लागलेला तो एक कलंक आहे. हिंदु समाजास आलेली अवकळा जर आपणास मोडुन काढावयाची असेल तर जातीव्यवस्थेचे जे अवडंबर समाजात आहे ते दुर केल्याशिवाय समाज सुधारण नाही याची जाणिव त्यांना होती. जातीव्यवस्थेने माणसामाणसात एक प्रकारची दरी निर्माण केली आहे.त्यामुळे आपला शैक्षणिक, सांस्कृतिक राष्ट्रीय विकास खुंटला आहे. त्यामुळे त्यांनी ंसर्वात जोरदार अस्पृश्यते विरोधात आंदोलन केले. जाती व्यवस्थेमुळे हिंदु धर्मातील उच्च निच्च ते मुळे ज्यांनां खालचा दर्जा दिला जाई व त्यांना अपमानीत केले जाई ते सर्व लोक अपमान सहन करण्यापेक्षा आपण धर्मांतर करुन चांगले जीवन जगता येईल म्हणून हिंदू धर्माचा त्याग करुन इतर धर्माचा स्विकार करत होते. परिणामतः हिंदु धर्माचे फार मोठया प्रमाणात विघटन होत होते. त्यामुळे या वर्गाला अन्य वर्गाच्या बरोबरीचे अधिकार व वागणुक देण्याची आवश्यकता आहे. समाजीतल उच्च-नीच्च, स्पृश्य-अस्पृश्य, भेदभाव जर नष्ट केले नाहीत तर हिंदु समाज जास्त काळ टिकणार नाही असे दयानंद सरस्वती यांना वाटत होते. मुर्तीपूजा आणि अंधश्रध्दा याला विरोध-मुर्तिपुजा ही समाज विघटनास आणि गुलामगिरीस कारणीभूत आहे. गंगा स्नान, मुहूर्त पाहणे, पशुहत्या, नरबळी अशी अनेक कारणे हिंदु समाजाच्या नाशाला कारणीभुत आहेत. त्यामुळे हिंदु समाजाचे अधःपतन झाले. त्याविरुध्द त्यांनी आंदोलन केले. हिंदु समाजाच्या ऐक्यासाठी आणि वाढीसाठी या सर्व अंधश्रध्दा नष्ट करणे ही काळाची गरज आहे म्हणून त्यांनीं मुर्तीपूजा वअंधश्रध्दा यावर कठोर प्रहार केलेत. अस्पृश्यतेला त्यांनी कठोरपणे विरोध केला कारण अस्पृश्यतेस वैदीक धर्मात स्थान नाही असे त्यांचे मत होते. हि अमानवीय प्रथा आहे. तेव्हा ती समाजाच्या कोणत्याच घटकाला लागू केली जाऊ नये. अस्पृश्यतेचा संबंध स्वच्छतेशी असावा, जन्माशी नव्हे, घाणेरडी प्रवृत्ती, घाणेरडी रहाणी, अस्पृश्य असावी. स्वामी दयानंद यांच्या काळात स्त्रियांची स्थिती अतिशय शोचनीय, दुय्यम स्वरुपाची होती. स्त्रियांना पडदा पध्दतीत रहावे लागत होते. बालविवाहाची पध्दती होती. बालविवाहांना पूर्ण आयुष्य वैधव्यात घालवावे लागत होते. त्यांना पुनर्विवाह करण्यास मज्जाव होता. त्यांनी व आर्य समाजाने स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा व वेदाचा अभ्यास करण्याचा अधिकार आहे. स्त्रियांना शिक्षणाच्या क्षेत्रात पुरुषाप्रमाणेच अधिकार असावेत तोच वेदाचा अर्थ होता. वेदकालीन समान अधिकारांचा दर्जा स्त्रियांना असावा या मताचे ते होते. स्त्री-पुरुषातील एक घटक निरक्षर असेल तर घरात नेहमीच खटके उडतील. परस्परांना समजून घेण्यासाठी ते अपुरे असतील. घरात सुख व समाधान असणार नाही. महिलांनी अनिती, कुनिती, धर्मशास्त्रे, व्याकरण इत्यादी करण्याचे कौशल्य आत्मसात करावे. त्यांनी अनेक महिला महाविद्यालयाची स्थापना केली. बालविवाहास विरोध, विधवांचा पुर्नविवाहास प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांनी आर्यसमाजाच्या माध्यमातुन अभियान चालविले.

(४)**शिक्षण विषयक विचार** :- दयानंद सरस्वती यांनी `सत्यार्थ प्रकाश` या पुस्तकामध्ये शिक्षणविषयक विचार मांडलेले आहेत. त्यांना शैक्षणिक प्रश्नात अधिक रस होता. शिक्षणाअभावी भारतीय लोकांचा विकास होणार नाही असा त्यांना विश्वास होता. त्यांच्या शिक्षणाबाबतचा दृष्टीकोन अधिक व्यापक होता. इंद्रिय साधना, बौध्दीक शक्तीचा विकास आणि शारिरीक शिक्षण असा शिक्षणाचा अर्थ दयानंद सरस्वती यांना अभिप्रेत होता. ब्रम्हचर्य हा शिक्षणाचा महत्वाचा घटक बनविण्यात यावा. शिक्षणाचे कार्य चारित्र्यवान, विद्वानाकडेच सोपविले जावे. ५ ते ८ वर्षांच्या मुलामुलींसाठी शिक्षण सक्तीचे असले पाहीजे तसेच राज्य आणि समाजाने जनतेला अशी सक्ती केली पाहीजे की, त्यांनी आपली मूले पाचव्या किंवा आठव्या वर्षानंतर शाळेत पाठविली पाहीजेत. यानंतर जर मुलामूर्लीना शाळेत न पाठविले तर तो दंडपात्र गुन्हा समजण्यात यावा. सेवानिवृत्त व्यक्तींनी समाजात शिक्षण प्रसाराचे कार्य करावे असे दयानंद सरस्वती यांना वाटत होते. सर्व सुधारणांना मुळ शिक्षणातच असल्याने शिक्षणाचा हट्ट धरला होता. आई-वडील हे मुलांचे आद्य गुरु त्यांच्या शिक्षणाने मुलांचे जेवढे कल्याण होते तेवढे कुणीच करु शकत नाही. समाजात विद्यार्थी व विद्यार्थीनिंसाठी वेगवेगळया शाळा काढण्यात याव्यात.

तसेच यातील अभ्यासक्रमासाठी गरजेनुसार बदल करण्यात यावा.स्त्री शिक्षणाला त्यांनी कोणताच विरोध केला नाही. गुरुकूलाची स्थापना केली पाहीजे अशी शिफारस त्यांनी केली. जेथे ब्रम्हचारी तरुण गुरुंच्या मार्गदर्शनाखाली विद्यार्जन करु शकले या गुरुकुलातील सर्व जाती आणि वर्णाच्या मुलांना क्षमतेनुसार प्रवेश देण्यात येऊन श्रीमंत व गरीब असा कोणताही भेदभाव करता कामा नये. म्हणजेच संपूर्णत: राष्ट्रीय स्वरुप असलेल्या शिक्षण पध्दतीची शिफारस त्यांनी केली. ज्याद्वारे समाजाप्रती कर्तव्याची जाणिव असणाऱ्या नागरिकांची निर्मिती होऊ शकेल. आपल्या शैक्षणिक विचारात दयानंदानी इंग्रजीच्या शिक्षणालाही स्थान दिले होते. अभ्यासक्रमाच्या बाबतीत त्यांच्या मते भाषा विषय कला, विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा समावेश असावा. मात्र नैतिक व धार्मिक प्रशिक्षणाद्वारे व्यक्तीमत्व विकासावर भर दिला जावा. ज्या व्यक्तींनी या विषयावर प्रभूत्व संपादन केलेले आहे जे चारित्र्यवान आहेत. सहृदयी आहेत. त्यांनाच शिक्षक म्हणून नियुक्त करण्यात यावे कारण शिक्षण घेतांनां ब्रम्हचारी असतात. विद्यार्थ्याचे वय, संस्कारक्षम व संवेदनाक्षम असते. अशास्थितीत शिक्षक हा चारित्र्यसंपन्न व गुणवंत असणे आवश्यक आहे. शिक्षणविषयक दयानंद सरस्वती यांचे विचार व प्लेटोच्या विचारात सारखेपणा दिसून येतो. मात्र प्लेटो फक्त श्रीमंतासाठीच शिक्षणाची संधी देतो. दयानंद सरस्वती मात्र सर्वांना शिक्षण द्यावे असे विचार मांडतात.

मुल्यमापन :-स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी विविध अंगांनी कामगिरी बजावली आहे. पुरोहीतशाहीवर प्रहार केलेत. अंधश्रध्दा व कालबाहय रुढी यांच्या विरोधात बंड पुकारले. थंडगोळयाप्रमाणे मरगळलेल्या समाजात नवचैतन्य आणले. त्यासाठी नविन मुल्य तसेच नैतिक शिक्षण, चारित्र्य घडण, शुध्दता, पावित्र्य यांचे धडे समाजास दिले. परिणामी समाजात नविन विश्वास, पुढाकार, नैतिक व सामाजिक जबाबदारीची जाणिव व आत्मविश्वास यांची प्रेरणा दिली. शितल, संपन्नता, स्वातंत्र्य व विपुलता ही वैशिष्टये धारण करणाऱ्या वेदांवर आधारीत स्वराज्य उभारणीसाठी लागणाऱ्या सेंद्रीय आणि परस्परावलंबी सामाजिक ऐक्याची प्रक्रिया स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी गतीमान केली. भारतीय सामाजिक व आर्थिक स्वातंत्र्याचे प्रतिपादन करणारा पहिला भारतीय असे स्वामी दयानंद सरस्वती बाबतीत म्हटले जाते. त्यांनी पुर्ण स्वदेशाची कल्पना मांडली. त्यांचे विचार कृती, पध्दती पुर्णत: भारतीय पध्दतीची होती. ते राष्ट्रभक्तीचे प्रेरक होते. त्यांनी राष्ट्रीय एकात्मतेची प्रक्रिया सुरु केली. भारतीयांना स्वामीभान असावा असा त्यांचा गतलौकीक सांगून त्यांनी भारतीयांतील क्रमाने निर्माण होणारा न्युनगंड कमी केला. आत्मविश्वास वाढविला. भारतीय राष्ट्रीय चळवळ भारतीय असावी यासाठी आवश्यक ते तत्वज्ञान त्यांनीच पुरविले. हिंदु धर्मातील अंधविश्वासाचे सत्यदर्शन त्यांनी घडवून दिले. हिंदु समाजातील दोषांवर प्रहार केला. अस्पृश्यता, मुर्तीपूजा, बालविवाह, जातीप्रथा आदिविरुध्द त्यांनी प्रखरतेने लढा दिला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांना भारताच्या राजकीय विचारांच्या इतिहासात महत्वाचे स्थान आहे. कारण त्यांच्या कार्यानेच भारताच्या राजकीय आंदोलनाला शक्ती मिळवून देण्याचे कार्य केले.

संदर्भग्रंथ सुची

(१) डॉ.ढोबळे रमेश - आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद.
(२) डॉ.कळंबे दिनकर एस - भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलास पब्लीकेशन्स, औरंगाबाद.
(३) प्रा.कुळकर्णी बी.वाय - भारतीय राजकीय विचारवंत प्रा.नाईकवाडे अशोक श्री.विद्या प्रकाशन, पुणे.
(४) प्रा.चोपडे किसन - भारतीय राजकीय विचार विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद.
(५) प्रा.कुळकर्णी बी.वाय - भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्याभारती प्रकाशन, लातुर
(६) डॉ.पाटील वा.भा. - प्राचीन व आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत प्रशांत पब्लीकेशन्स, जळगांव
(७) डॉ.गोखले वि.म. - निवडक चरित्रे ज्योस्ना प्रकाशन, पुणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता

प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर नामदेव सोनवणे

महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय, मालेगाव- कॅम्प ,(***नाशिक***).

गोषवारा:

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार ,दलित व शोषितांचे उद्धारक, कायदेतज्ज्ञ, इतिहासतज्ज्ञ, राजनीतिज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ तसेच धर्म व समाजकारणाचे जाणकार म्हणून डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे सर्वांना सुपरिचित आहेत. तसेच ते एक जगप्रसिध्द अर्थतज्ज्ञ आहेत म्हणूनच स्वतंत्र भारताचे आर्थिक धोरण ठरविताना धोरणकर्त्यांनी डॉ .आंबेडकरांच्या विचारांना अधिक प्राधान्य दिले. आजच्या वर्तमान काळातही बाबा साहेबांचे आर्थिक विचारहे प्रासंगिकवउपयुक्त असल्याचे निदर्शनास येते.

सूचक शब्द **:** *डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, भारतीय अर्थव्यवस्था, आर्थिक विचार.*

प्रस्तावना **:**

भारतरत्न डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि आधुनिक भारताचे जनक म्हणून ओळखले जातात. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या आर्थिक नियोजनात डॉ .आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसून येते.त्यांच्या आर्थिक विचाराचे प्रारूप हे आर्थिक ,सामाजिक, धार्मिक ,भौतिक तंत्रज्ञान व मानवी मूल्यांचे मिश्रण आहे .त्यांनी आर्थिक विश्लेषण अनुभवावर व वैज्ञानिक मापदंडांवर आधारित केले.आपल्या आर्थिक तंत्रातरुपयाच्या प्रश्न , कृषी, उद्योग , व्यापार ,श्रमविभागणी, मजूरी, श्रमिकांचे शोषण वकल्याण, भूमी सुधारणा,जल व ऊर्जा व्यवस्थापन, सार्वजनिकआयव्यय, महिला विकास व भागीदारी ,करपद्धती यांसारख्या अनेकविध आर्थिक घटकांचा आपल्या अनेकविध ग्रंथांतून व भाषणातून परामर्श घेऊन विश्लेषण मांडलेले आहे.त्यांचे आर्थिक विचार हे एक शताब्दी पुढे असल्याने आजच्या वर्तमान स्थितीतही त्यांचीउपयुक्तता जाणवते.

शोधनिबंधाचे उद्दिष्टे **:**

१.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांची माहिती घेणे.

२. डॉ. आंबेडकरांच्याआर्थिक विचारांच्या उपयुक्ततेचा आढावा घेणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी रूपयांचा प्रश्न- उगम आणि निरसन,ईस्ट इंडिया कंपनी- प्रशासन आणि अर्थनीती,ब्रिटिशभारतातीलप्रांतिकवित्ताचीउत्क्रांती, संघराज्य विरुद्ध स्वातंत्र्य, पाकिस्तान *अथवा भारताची फाळणी, संस्थाने आणि अल्पसंख्याक, हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनीती, भारतातील जाती व्यवस्था ,तिची उत्पत्ती आणि विकास यासारखे अनेक ग्रंथ लिहून आपल्या विविधांगी विचारांची आर्थिक विचारांशी सांगड घातली .*

रुपयाच्या प्रश्न:

डॉ .आंबेडकरांनी डॉक्टर ऑफ सायन्स पदवीसाठी The problem of the rupee :Its origin and its solution हा प्रबंध लिहिला. ब्रिटिश शासकांनी भारतीय रुपयाच्या किमतीला पाउंड सोबत जोडून आपला महत्तम फायदा करून घेतला. देशाची संपत्ती ब्रिटिशांच्या खजिन्याच्या दिशेने जात राहिली त्यामुळे भारतीय जनतेचे नुकसान होऊन ब्रिटिश जनतेचा फायदा होत राहिला.यासाठी सुवर्णपरिमानपध्दती जबाबदार असल्याचे त्यांनी सांगितले.भारतीय चलन पध्दतीच्या उत्क्रांतीचे अध्ययन करून तत्कालीन सुवर्णपरिमान चलन पध्दतीचा त्याग करून अपरिवर्तनीय कागदी चलन पध्दतीचा पुरस्कार मर्यादित चलन निर्मितीसह सुचविला तसेच चलनाचे मूल्य आणि त्याची क्रयशक्ती या सर्व बाबी आंतरराष्ट्रीय अर्थकारणाशी कशा संबंधित आहेत याविषयी सखोल विचार मांडले .

कृषीविषयक विचार :

पुरातन काळापासून शेती क्षेत्र हा देशाच्या आर्थिक विकासाचा मूलाधार असताना शेतीक्षेत्रापुढे लहान धारणक्षेत्र ,विखुरलेले धारणक्षेत्र,कोरडवाहू क्षेत्राचे प्रमाण,अल्प उत्पादकता यासारख्या समस्या आहेत. या समस्यांचे समाधान करण्यासाठी डॉ आंबेडकरांचे विचार उपयुक्त ठरतात.

वारसाहक्क हाजमिनीच्या विभाजनाचे मूळ कारण नसून शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार हे मूळ कारण आहे. शेतकऱ्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा निम्नअसतो म्हणून लोक लहान लहान तुकडे करण्याचे प्रयत्न करीत नसून त्यांना उपजीविकेचेदुसरे कोणतेही साधन उपलब्ध नसते. यावर जलद औद्योगिकीकरण घडवून आणण्याचा त्यांनी उपाय सुचवला. त्यामुळे शेतीवरील अवलंबित्व कमी होऊन तुकडीकरण व विभाजन कमी करता येईल.

विखुरलेल्या व लहान धरणक्षेत्राच्या समस्येवर उपाय म्हणून डॉ आंबेडकरांनी सहकारी शेतीचा एक उपाय सुचवला. सहकारी क्षेत्रामुळे धारणक्षेत्राचे प्रमाण कायम राहील .लहान - लहान धारणक्षेत्रएकत्र करूनधारणक्षेत्राचे प्रमाण वाढवण्यास मदत होईल.

देशात भूमिहीन लोकांचा प्रश्न मोठा असताना हा प्रश्न सोडविण्यासाठी कूळकायदा हा प्रमुख उपाय नसून पडित जमीन लागवडीखाली आणणे तसेच जमीनदारांचे उच्चाटन करून भूमिहिनांना जमिनीची वैयक्तिक मालकी प्रदान करणे ऐवजी सामुहिक शेती करण्यावर भर देण्यात यावा .

शेती हा शासकीय उद्योग असावा. शासनाने सर्व जमीन ताब्यात घेऊन ज्यांची जमीन असेल त्यांना नुकसानभरपाई देऊन नंतर जमिनीचे भाग करून ग्रामस्थांना विविध अटींच्या आधारावर कसण्यासाठी द्यावी.

खोती प्रदेशातील शेतकऱ्यांचीपिळवणूक थांबविण्यासाठी खोती पद्धतीचे समूळ उच्चाटन करावे. जमीन कसणाऱ्याना कुळवहिवाटीचे हक्क मिळावेत.

अलीकडील काळात करचुकवेगिरीसाठी सत्ताधारी ,उद्योजक, सनदी अधिकारी, पांढरपेशा वर्गातील लोक जमीन खरेदी करतात. त्यामुळेमूळशेतकरीनष्टहोण्याचीभीतीवाढीसलागलीआहे.यावर उपाय म्हणून सर्व

शेतकर्यांकडून एकसारखा कर घेण्याऐवजी जमीन महसूल संहितेचे 107 वेकलम रद्द करून जमीन महसूल प्राप्तिकराच्या कक्षेत आणला पाहिजे असे विचारमांडले.

भारतात फार पूर्वीपासून शेती आणि शेतकरी यांच्या आर्थिक अवनतीस खासगी सावकारांचा कर्जपुरवठा कारणीभूत आहे.खाजगी सावकार शेतकर्यांची प्रचंड प्रमाणात पिळवणूक आणि फसवणूक करतात.त्यामुळे सावकारांच्या पाशातून शेतकऱ्यांची मुक्तता करणे आवश्यक आहे त्यासाठीसंस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचे आवश्यकता आहे. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रात बँकांची स्थापनाकरूनशेती विकास आणि शेतकर्यांचे उत्थान घडवून आणले पाहिजे.

उद्योगविषयक विचार

अठराव्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीमुळे युरोपातील अनेक देशांमध्ये आर्थिक विकासाला गती मिळाली .अशाच पध्दतीने भारताचा जलद आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी जलदऔद्योगिकीकरणाची नितांत आवश्यकता आहे असे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मत व्यक्त केले होते.शेती क्षेत्रावर अवलंबून असणारा अतिरिक्त भार कमी करून वाढणाऱ्या लोकसंख्येला रोजगार पुरवठा करणे आणि त्या माध्यमातून आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी औद्योगिकीकरणाची आवश्यकता आहे..औद्योगिकीकरण घडवून आणताना शासनाच्या पातळीवर सार्वजनिक क्षेत्रात मूलभूत उद्योग सुरू करणे त्यासाठी विविध महामंडळे निर्माण करणे. विमा उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण करणे,आधुनिक तंत्राचा वापर करणे आवश्यक आहे. मात्र औद्योगिकीकरणातुन निर्माण होणारी आर्थिक विषमता, संपत्तीचे केंद्रीकरण आणि प्रादेशिक असमतोल निर्माण होऊ नये यासाठी शासनाने दक्षता घेण्याची आवश्यकता आहे.

आर्थिक अस्पृश्यतेविषयी विचार:

भारतीय समाजव्यवस्थेच्याआर्थिक मागासपणाचे व दुरावस्थेचे मूळ जातिव्यवस्थेत आहे.जातिव्यवस्थेतून निर्माण झालेली अर्थरचनेची हीन अवस्था ही अस्पृश्यतेमुळे निर्माण झालेली आहे .अस्पृश्यता ही केवळ धार्मिक रचनाच नसून गुलामगिरी पेक्षाही भयंकर आर्थिक रचना आहे. गुलामगिरीत गुलामाचीकिंमत कमी होऊ नये म्हणून मालक त्याला कपडेदेतो, खाऊपिऊघालतो. पण अस्पृश्यतेच्या रचनेत मालक कोणतीही जबाबदारी न स्वीकारता या समाजाची आर्थिक पिळवणूक करतो. म्हणून जोपर्यंत व्यावसायिक स्वरुपात परिवर्तन होणार नाही,तोपर्यंत खालच्या वर्गामध्ये आर्थिक उत्थान होऊच शकत नाही. सामाजिक स्तरावरील अस्पृश्यता ,जातीभेद यासारख्या समस्या महात्मा गांधींच्या सहानुभूतीपूर्वक नीतीने दूर होऊ शकणार नाही तर त्यासाठी आर्थिक स्तरावर मूलभूत संस्थागत परिवर्तन आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय विकासाची अर्थनीती काय असावी याचे विवेचन डॉ.आंबेडकरांनी स्टेट्स अँड माइनॉरिटीज या ग्रंथात केले. या ग्रंथात त्यांनी गरिबी हटाव, विषमता निर्मूलन आणि शोषणमुक्ती विषयी आपले विचार परखड स्वरुपात मांडलेले आहेत.डॉ आंबेडकरांच्या मते जोपर्यंत शोषणमुक्त समाजाची निर्मिती होत नाही तोपर्यंत आर्थिक अस्पृश्यता नष्ट करणे शक्य होणार नाही.

महिला विकासविषयक विचार:

डॉ. आंबेडकरांनी आर्थिक विकासामध्ये महिलांच्या योगदानाला अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले आहे.स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मूल्यांवर आधारित नवीन समाजरचना निर्माण व्हावी आणि त्यात महिलांचा सहभाग असावाअसेत्यांचेविचारहोते.एकूण लोकसंख्येमध्ये अर्धा वाटा असणार्या महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्यापासून, आत्मनिर्भरतेच्या अधिकारापासून वंचित ठेवले तर राष्ट्राच्या आर्थिक विकासाला मर्यादा पडतील म्हणून स्त्रियांसाठी आर्थिक अधिकार ,आर्थिक संरक्षण व मजुरीसंबंधी कायद्यात तरतुदी करणे आवश्यक आहे.तसेच देशातील सक्षम, बुद्धिमान, कौशल्यपूर्ण मानव संपत्तीच्या निर्मितीत महिलांचे प्रामुख्याने मातांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.म्हणून महिलांना व्यावसायिक व आर्थिक स्वातंत्र्य मिळणे वत्यांना सशक्त बनविणे आवश्यक आहे.

सार्वजनिक वित्त विषयक विचार :

डॉ. बाबासाहेबांनी दि इव्हॉलुशन ऑफ प्रोव्हीन्शियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया, ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲण्ड फायनान्स ऑफ द ईस्ट इंडिया कंपनी या ग्रंथात सार्वजनिक वित्तविषयक विचार मांडलेले आहेत. 1792 ते 1858 या कालावधीत ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासन व वित्त रचनेत झालेले बदल भारतीयांसाठी कसे व किती अन्यायकारक होते. या कालखंडात भारतीय जनतेची कशी प्रचंड पिळवणूक करण्यात आली. तसेच ईस्ट इंडिया कंपनी बरखास्त झाल्यानंतर कर्जाचा बोझा दरिद्री भारतावर टाकून कसा अन्याय केला. याबाबत डॉ आंबेडकरांनी आपले विचार मांडले. त्यांच्या मते ईस्ट इंडिया कंपनी अत्यंत कमी दरामध्ये इंग्लंडमध्ये कच्च्या मालाची आयात करत आणि इंग्लंडमधून तयार झालेल्या पक्क्या मालाची भारतामध्ये अधिक किमतीला विक्री करीत होते. त्यामुळे निर्यातीतून मिळणारे उत्पन्न कमी आणि आयातीवर होणारा खर्च अधिक अशा रीतीने तुटीचे सार्वजनिक वित्त कंपनी काळात सातत्यपूर्ण आढळून येते.

श्रमविभागणी विषयक विचार :

महात्मा गांधीनी श्रम विभागणीसाठी जाती व्यवस्थेचे अस्तित्व मान्य केले होते. परंतु डॉ. बाबासाहेबयांनी 'जातींचा उच्छेद' या ग्रंथातुनयावर कडाडून टीका केली. जाती व्यवस्थेमुळे केवळ श्रमाची विभागणी झाली नसूनश्रमिकांचीच विभागणी केली गेली हे निदर्शनास आणून दिले.जाती व्यवस्थेवरील हल्ला हा केवळ उच्चवर्णीयांच्या वर्चस्व वादाला दिलेले आव्हाननसून आर्थिक विचारांशी त्यांचा जवळचा संबंध त्यांनी जोडला. भारतात जाती व्यवस्थेमुळे श्रमाची आणि भांडवलाची गतिशीलता कमी झाली असून त्याचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि विकासावर विपरीत परिणाम झाला. यावर उपाय म्हणून त्यांनी श्रम विभागणी ही जाती व्यवस्थेवर आधारित नसावी तर ती शिक्षण, कौशल्य आणि कामाच्या अनुभवावर आधारित असावी असे सांगितले.

करप्रणाली विषय विचार:

ब्रिटिश काळातील कर आकारणीची पद्धत ही गरीब शोषित व अल्प भूधारकांसाठी अन्याय करणारी होती. शेतजमिनीवर भरमसाठ कर आकारणी केली त्यामुळे शेती क्षेत्रावर त्याचे विपरीत परिणाम झाले. गरीब श्रीमंत

असा भेद न करता कर आकारणी करणे अन्याय कारक स्वरुपाचेअसते. म्हणून ठरावीक उत्पन्न मर्यादे पर्यंत कर आकारले जाऊ नयेत. कर देण्याची क्षमता विचारात घेऊन कराची आकारणी केली जावी. ज्यांची कर भरण्याची क्षमता अधिक आहे अशा व्यक्तींवर क्षमतेनुसार कर आकारणी केली जावी...कर आकारणीचा बोझा करदात्यांवर अधिक प्रमाणामध्ये पडू नये. केंद्र आणि राज्य शासन यांच्यामध्ये कर महसुलावरून वादविवाद होऊ नये यासाठी राज्य शासनाचे आणि केंद्र शासनाचे कर वेगळे असावे. शेती आणि विक्री कर हे राज्याच्या अखत्यारीत असावे. तत्कालीन गरजांनुसार केंद्र आणि राज्य सरकारांना महसूल मिळवून देणारे कर कोणते असावे याबाबत डॉ बाबासाहेबांनी राज्यघटनेच्या 12 व्या विभागात 264 ते 300 या कलमांखाली वित्त आयोग स्थापना करण्या मागील भूमिका कळते. केंद्र व राज्य यांच्यात वित्तीय निधीचे वाटप करण्याची व प्रत्येक पाच वर्षांनी त्याचा आढावा घेण्याची ही घटनात्मक तरतूद त्यांनी केली.

किंमत अस्थिरते विषयी विचार

डॉ. आंबेडकरांच्या मते देशांतर्गत वस्तूंच्या किमतीमध्ये मोठे चढ - उतार होऊ देणे म्हणजे देशातील आर्थिक अस्थैर्याला निमंत्रण देणे होय. प्रामुख्याने महागाईमुळे कष्टकरी, गरीब व समाजातील आर्थिकदृष्टया दुर्बल असणारी जनता भरडली जाते. म्हणून किंमतवाढ होऊ देण्यास त्यांचा विरोध होता. तसेच किंमतवाढीमुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे अधिक विषम वाटप होऊन श्रीमंत अधिक श्रीमंत उलट गरीब अधिक गरीब होतात या सर्व शासनाने किंमतवाढ रोखण्यासाठी राज्यकोषीय व चलनविषयक उपाययोजनांचा अवलंब करून किंमतनियंत्रण घडवून आणले पाहिजे .

कामगार विषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगार मंत्री असताना कामगारांच्या हिताचे अनेक कायदे पास केले. कामगारांकडूनदैनंदिन बारा तास काम करून घेणे, कामाच्या ठिकाणी आवश्यक त्या सुविधा प्रदान करणे, कमी वेतन देणे, पुरूषांपेक्षा स्त्रियांना कमी वेतन देणे हा कामगारांवर अन्यायच ठरतो. म्हणून कामगारांच्या कामाच्या तासाची मर्यादा आठवड्यातून अठ्ठेचाळीस तास, स्त्री- पुरुष वेतन समानता, स्त्रियांना बाळंतपण काळात सुटी, कामाच्या ठिकाणी योग्य वागणूक व विमा संरक्षणविषयक अनेक कायदे केले. कामाच्या ठिकाणी कामगारांना योग्य वागणूक असेल तर कामगारांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होते. त्याचा फायदा उद्योगाला होतो. कामगारांचे संप, टाळेबंदी, कामबंद आंदोलन यासारख्या समस्यांपासून औद्योगिक क्षेत्राला वाचवता येते. उद्योग क्षेत्रांची भरभराटहोऊन देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना/ प्रोत्साहन मिळते. तसेच कामगारांना योग्य सुविधा प्रदान केल्यास कामगारांची कामाविषयी निष्ठा वाढण्यास मदत होत। सद्यस्थितीत उद्योग क्षेत्राच्या आणि देशाच्या आर्थिक विकासासाठी डॉ आंबेडकरांचे कामगारविषयक विचारही उपयुक्त ठरतात

जल आणि ऊर्जा विकास विषयक विचार

डॉ. आंबेडकरांनी जल आणि ऊर्जा विकास खात्याचा कार्यभार सांभाळताना जलही संपत्ती आहे .असा विचार सर्वप्रथम मांडल। आणि जलवितरण निश्चित झाले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. भारतातील पर्जन्याचे

असमान वाटप आणि अनिश्चितता यावर मात करून कोरडवाहू शेतीचे रूपांतर बागाईत शेतीत करण्यासाठी, उद्योग व्यवसायांना पाण्याची उपलब्धता करून देण्यासाठी जलसाठे निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी मोठया धरणांची निर्मिती होणेसुद्धा आवश्यक आहे असे प्रतिपादन केले.डॉ. आंबेडकर हे दामोदर, भाकरा नांगल, हिराकूड यासारख्या धरणांचे उद्गाते आहेत .डॉ. आंबेडकरांनी ऊर्जाविषयक राष्ट्रीय धोरण सर्वप्रथम आखले.त्यांच्या मते भारतात विजेची हमी असावी.कमी दरात व मुबलक प्रमाणात वीजपुरवठा व्हावा . वीजनिर्मिती ववितरण संदर्भात केंद्राची भूमिका महत्त्वपूर्ण असावी.पाणी आणि ऊर्जा यांचा एकत्रित विचार होणे गरजेचे आहे.पाण्यापासून वीजनिर्मिती, शेतीसाठी वीजपुरवठा या संदर्भातील संपूर्ण नियोजन व त्याची अंमलबजावणी करण्यात डॉ आंबेडकरांची कामगिरी अतुलनीय आहे.

निष्कर्ष

डॉ आंबेडकरांचे आर्थिक विचार हे समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या त्रिसूत्रीवर आधारित असून त्यांचे लिखाण कल्याणकारी अर्थशास्त्र व श्रमाचे अर्थशास्त्र यात मोलाची भर घालणारे आहे. त्यांनी जलद औद्योगिकरणासाठी खाजगी उद्योगांपेक्षा सार्वजनिक उद्योगांना अधिक महत्त्व दिले. ऊर्जा, कृषी जल, चलन, महिला, कामगार, नियोजन यासारख्या क्षेत्रात मोलाची भर घातली. डॉ आंबेडकरांनी आधुनिक भारतीय अर्थव्यवस्थेची खऱ्या अर्थाने मुहुर्तमेढ रोवली. भारत आर्थिकदृष्टया महासत्ता होण्याच्या उंबरठयावर असताना त्यांचे आर्थिक विचार हे आजच्या स्थितीतसुद्धा उपयुक्त ठरणारे आहेत .

संदर्भ

1.Rajkumar(2011), Economic thoughts of B.R.Ambedkar,Common wealth publishers Pvt.Ltd.Delhi.

2.डॉ जाधव नरेंद्र(1992),आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान ,सुगावा प्रकाशन, पुणे.

3.काकडे ,लांडगे, भानुपते (2005),डॉ बाबासाहेब आंबेडकर- नियोजन ,जल व विद्युत विकास : भूमिका व योगदान, सुगावा प्रकाशन ,पुणे .

4.खंदारे सुभाष(2018), रुपयाची समस्या त्याचे मूळ व त्यावरील उपाय, सुधीर प्रकाशन ,वर्धा .

5.https://www.bookganga.org

6.https://www.loksatta.com

7. https:// maharashtra times.com >article

8.https://maxwomen.in.econo

9.mr.m Wikipedia .org

ग्रामीण भागातील अंगणवाडी सेविकांच्या समस्यांचा अभ्यास.... संदर्भ - ता. शिरूर (का).

प्रा. सय्यद अफरोज अहेमद
गृहशास्त्र विभाग, कालिकादेवी महाविद्यालय शिरूर (का.) जि. बीड.

प्रस्तावना :

भारत देश आशिया खंडातील विकसनशील देशामध्ये मोडतो. भारतात ग्रामीण भागात अशिक्षित तसेच गरीब लोकांचा जास्त समावेश आहे. प्राचीन काळी शिक्षण, आरोग्य, आहार इत्यादी बाबतीत मोठया प्रमाणात उदासीनता होती, एकंदरीत ग्रामीण समाजाच्या पारंपरिक समाजरचनेत पुढे चालून बदल झाल्यामुळे हळूहळू भारत देश विकासाच्या दिशेने वाटचाल करू लागला आणि अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकात जगामध्ये अनेक महत्त्वपूर्ण बदल झाले त्यात प्रामुख्याने औदयोगीकरण आणि अन्य क्षेत्रात क्रांती झाली. संयुक्त राष्ट्र संघटना स्थापन करण्यासाठी यामध्ये वेगवेगळया पातळीवर वेगवेगळया संघटना स्थापन करण्यात आल्या. जागतिक आरोग्य संघटनेची स्थापना दुसरे महायुद्ध झाल्यानंतर झाली त्याचा मूख्य उद्देश मानवी आरोग्याचे विविध रोगापासून संरक्षण करणे असा होता. तसेच विविध संघटना मार्फत वेगवेगळया आर्थिक सामाजिक कौटुंबिक प्रश्नावर जास्त लक्ष दिले जाऊ लागले माता व बालसंगोपन या प्रश्नाला प्राधान्य दिले गेले.

भारतामध्ये लोकशाही शासन प्रणाली प्रमाणे सर्वांना विकासाच्या समान संधी यावर जास्त भर दिला गेला, जन्मास येणाऱ्या प्रत्येक बालकाला जगण्याचा अधिकार आहे याकरीता त्याच्या आवश्यक गरजासाठी प्रयत्नांची, सहकार्याची आवश्यकता भासू लागली. प्रत्येकाच्या क्षमतेचा, बुद्धीचा पुरेपूर वापर केला तर राष्ट्रीय पातळीवर भारताच्या विकासात वरचा क्रमांक येईल त्याकरीता कुटुंबातील मुले व माता यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना निर्माण झाली. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना म्हणजे एकाच ठिकाणी किंवा संघटित बालकांनासुविधा देण्याची व्यवस्था होय. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना 1975 मध्ये सुरु करण्यात आली ही योजना सुरू होण्या आगोदर बालकांची काळजी व संगोपनावर जास्त भर दिला गेला नाही परंतु बालकांचा सर्वांगीण विकास कशा प्रकारे साधता येईल यावर जास्त भर देण्यात आला. बालक देशाचा भावी आधारस्तंभ असून, देशाच्या विकासातबालकांची महत्वाची भूमिका आसते म्हणून त्याचां सर्वांगीण, एकात्मिक विकास होने महत्त्वाचे आहे. त्याकरीता एकात्मिक बाल विकास योजना सुरू करून शिक्षणाच्या माध्यमातून अंगणवाडी चा विकास झाला.

बालशिक्षणाचा विकास करण्यामध्ये 'ताराबाई मोडक' यांचा अतिशय महत्त्वाचा वाटा आहे त्याचबरोबर 'अनुताई वाघ' यांनी अंगणवाडी रुपी रोपटे लावून त्यांचे संवर्धन करण्याचे काम केले आहे.अंगणवाडीतीलमुलेव घराच्या अंगणातील फुले यांची एकत्र संकल्पना त्यांनी याव्दारे मांडली. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना प्रामुख्याने अनुसूचित जाती, जमाती भूमिहीन, शेतमजूर, दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंब, अल्पसंख्याक, रोजगार हमीवर काम करणारे कुटुंब तसेच या कुटुंबातील मुले व इतर व्यक्ती यांच्यासाठी आहे. कारण समाजातील या घटकातील लोकांचे उत्पन्न कमी असल्याने त्यांच्या अत्यावश्यक गरजा ते पूर्ण करू शकत नाहीत त्यांना पोटभर जेवण पण मिळणे शक्य होत नसुन,आरोग्या विषयी ज्ञान नसते या कुटुंबामध्ये अंधश्रद्धा, अज्ञान, बालमृत्यु, कुपोषण, इत्यादी समस्या जास्त प्रमाणात दिसून येतात.यामुळे महिला आणि बालकांच्या आरोग्यविषयक समस्या वाढत आहेत म्हणुन अंगणवाडी या प्रकल्पाला केंद्र सरकारने मान्यता दिली. अंगणवाडी प्रकल्पाला मान्यता देण्याचा केंद्र शासनाचा हेतू

हाच की आजचा बालक हा राष्ट्राचा भावी आधारस्तंभ आहे. म्हणून केंद्र शासनाने राष्ट्रीय धोरणामध्ये बालकांच्या विकासावर अधिक भर दिलेला आहे.बालकांच्या विकासाचे स्वरूप लक्षात घेऊन पोषण, आरोग्य, शारीरिक, मानसिक, नैतिक, भावनिक, सामाजिक इत्यादी विकासाच्या बाबतीत बाल संगोपन, बाल शिक्षण यांना अग्रक्रम दिला म्हणून या बालकांचा सर्वांगीन विकास होणे महत्त्वाचे आहे. बालकांचा विकास म्हणजे राष्ट्राचा विकास होय, अशा प्रकारची कल्पना या मधून साकार करण्याचा केंद्र सरकारचा निश्चित प्रयत्न आहे. भावी पिढी ही राष्ट्रकार्यात उपयोगी यावी हा त्यामागचा स्पष्ट हेतु असल्याचे आपणास त्यांच्या कार्यक्रमावरून दिसून येते. यातुनच बाल संगोपनासाठी अंगणवाडी अस्तित्वात आली आहे.

अंगणवाडीचा इतिहास व लाभार्थी :--

अंगणवाडीची संकल्पना भारतात श्रीमती 'ताराबाई मोडक',आणि'श्री गिजू भाई बधेका' यांनी आणली.एकात्मिक बाल विकास योजना ई.स.१९७५साली सुरू झाली.पहिली अंगणवाडी बोर्डी येथे सुरू केली.(बोर्डीता. डहाणू ,जि .ठाणे)ताराबाई मोडक यांनी पूर्वप्राथमिक अभ्यासाची स्थापना केली त्याच काळात नूतन बाल शिक्षण संघाची स्थापना झाली ताराबाई या स्वतः ग्रामीण भागात राहात होत्या, ग्रामीण भागात शिक्षणासाठी जागा नसल्यामुळे त्यांनी खेडयात अंगणातच शिक्षण देण्यास सुरुवात केली त्यालाच पुढे अंगणवाडी असे नाव पडले. तसेच गरिबी आणि अज्ञानामुळे आरोग्यविषयक चांगल्या सवयी चे ज्ञान नसल्यामुळे अनेक कुटुंबांमध्ये पोटभर जेवण मिळू शकत नाही. अनुसूचित जाती-जमाती, शेतमजूर, दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंब व इतर व्यक्ती यांना अनेक शारीरिक, आर्थिक, आरोग्य विषयक समस्या सतत भेडसावत असतात याचाच विचार करून ताराबाई मोडक तसेच अनुताई वाघ यांनी अंगणवाडीची संकल्पना अस्तित्वात आणली. मुले शाळेपर्यंत येत नाही तर शाळा मुलांपर्यंत पोहोचवून त्यांना शिक्षणाचे धडे देणे व जनतेला वेगवेगळया योजनांची माहिती तसेचत्यांच्या समस्यांची जाणीव करून देण्याचे महत्वाचे कार्य याव्दारे केले जाऊ लागले.

प्रामुख्याने अंगणवाडी मध्ये०० ते ०६ वर्षाची बालके गरोदर माता, स्तनदा माता, किशोरवयीन मुली, यांना प्राधान्य दिले गेले. त्यांच्या समस्या जाणून घेऊन त्या सोडविण्याचे कार्य या व्दारे केले जाते. वरील सर्व गोष्टींचा विचार करून महिला व बालकल्यणासाठी योजना राबवण्याचे काम केंद्र सरकारने ठरविले आणि बालकल्याण कार्यक्रमाचा आराखडा तयार करण्यात आला. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत या योजनेचे काम हाती घेण्यात आले. यालाच एकात्मिक बाल विकास प्रकल्प म्हणतात. ग्रामीण भागात७०० लोकसंख्येसाठी व शहरी भागात १००० लोकसंख्येसाठी एक अंगणवाडी ची मान्यता असते.

संशोधन साहित्याचा आढावा :

प्रस्तुत विषयावर संशोधन करताना या विषयाशी निगडित पुर्वी झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेण्यात आला. साहित्याचा आढावा घेताना पुस्तकांचा वृत्तपत्रातील लेख, मासिके, संशोधन लेख,संशोधन पत्रिका याचा संशोधनाकरीता अभ्यास करण्यात आला .

(१९९१) कुमारी मेघा मधुकर वालचाले यांनी "भारतातील संबंधित बाल विकास सेवा योजना"या विषयावर संशोधन कार्य केले आहे. त्यांच्या कार्यात त्यांना असे आढळले की शहरांमध्ये पूरक आहार ठेकेदारा व्दारे पुरविले जाते हे ठेकेदार निकृष्ट प्रतीचा पूरक आहार देतात त्यामुळे शहरातील मातांना व मुलांना पूरक आहार देऊन ही काही फायदा होत नाही. कारण पूरक आहाराचा दर्जा निकृष्ट प्रकारचा असतो.

(१९९४-९५) 'कुमारी ललिता पाटील' यांनी "औरंगाबाद शहरातील बालवाडी शिक्षकांच्या समस्यांचा अभ्यास" या विषयावर संशोधन केले त्यांना असे आढळून आले की, सेविकांच्या समस्या तेव्हाच निर्माण होतात जेव्हा बालक समस्याग्रस्त असेल तेव्हा पालकांनी सहकार्य करणे अपेक्षित आहे असे त्यांनी नमूद केले. त्याचबरोबर कामाचा मोबदला अपुरा पडत आसल्यामुळे काम करताना सेविका असमाधानी आहेत.

संशोधन समस्येची गरज व महत्त्व:

आज भारतामध्ये औदयोगिकरणामुळे बहुतांश लोक हे शहराकडे धाव घेत आहेत त्यामुळे झोपडपट्टयांची संख्या जास्त प्रमाणात वाढत चाललेली आहे. लहान बालके यांच्यावर चांगले संस्कार करता येत नाहीत आणि संगोपन ही नीट करता येत नाही त्यामुळे देशाचे हे भावी आधार विध्वंसक मार्गाकडे जात असल्याचे आपणास दिसून येते.

कोणतेही क्षेत्र असो त्यामध्ये समस्या असतात आणि त्या समस्येचे निराकरण करणे गरजेचे आहे कारण कोणत्याही क्षेत्रामध्ये कार्य करणारा वर्ग आपले कार्य योग्य प्रकारे तेव्हाच करू शकतो जेव्हा त्याच्या समोर काम करत असताना कोणत्याही प्रकारच्या समस्या उद्भवत नाहीत जर काम करत असताना व्यक्तिला समस्या येत असतील तर ती व्यक्ती काम करताना विचलित होऊ शकते त्यामुळेकेलेले कार्य ती व्यक्तीव्यवस्थित रीतीने पार पाडू शकत नाही. अंगणवाडी सेविकांना प्रथम स्त्री म्हणून एक भूमिकापार पाडावी लागते जिथे स्त्री या शब्दाचा वापर करण्यात येतो तेथे हमखास त्यांना समस्यांना सामोरेजावे लागते. अंगणवाडी सेविका म्हणून कार्य करीत असताना गावातील गरजू महिला, गरीब परितक्त्या, घटस्फोटीता,विधवा निराधार महिलांना प्रशिक्षण देऊन तर कधी-कधी प्रशिक्षण न देता ही त्या कार्य करीत असतात. तसेच त्यांचा अपुरा पगार, सामाजिक वातावरण समाजातील त्यांचे स्थान, असुरक्षितता, बलात्कार, आरोग्याच्या समस्या, मानधन समस्या तसेच अंगणवाडी कर्मचाऱ्यांना शासकीय कर्मचाऱ्यांचा दर्जा मिळत नाही,सेवानिवृत्तीच्या लाभसंबधी समस्या, आजारपणाची रजा, महागाई भत्ता, डिजिटल अंगणवाडयांचे प्रश्न इत्यादी अनेक लहान मोठया समस्यांचा सामना या सेविकांना करावा लागतो . त्यासाठी अशा स्त्रियांना प्रशिक्षण देऊन आरोग्याच्या बाबतीतील शिक्षण आहार संबंधित शिक्षण देऊन सक्षम करण्यासाठी या योजना अंगणवाडीच्या माध्यमातून समोर आल्या.

कोणत्याही क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणावयाच्या असतील तर सर्वप्रथम आपल्याला त्या क्षेत्रातील समस्यांचा सखोल अभ्यास करावा लागेल व त्या समस्या निर्माण होण्यास नेमका कोणता घटक कारणीभूत आहेत त्याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. बालक घडविण्याचे महत्वपूर्ण काम हे अंगणवाडी मध्ये काम करणाऱ्या सेविकांना करावे लागते. तेव्हा त्यांच्यावर देशाची खूप मोठी जबाबदारी असल्याचे आपणास दिसून येते आणि ही जबाबदारी पार पाडत असताना त्यांना अनेक समस्यांना तोंड दयावे लागते. भारत देश हा आर्थिकदृष्टया विकसनशिल देश असुन अनेक आर्थिक समस्या आहेत परिणामी आरोग्याच्या अपुऱ्या सुविधा तसेच स्थलांतरीत लोकांचे राहणीमान अत्यंत खालच्या दर्जाचे असल्या कारणाने बालमृत्यूचे प्रमाण मोठया प्रमाणात दिसते.

वरील सर्व गोष्टीचा विचार करून महिला व बालकल्याण्यासाठी योजना राबविण्याचे काम केंद्र सरकारने ठरवूनमोठया प्रमाणात बाल विकासाचे कार्यक्रम राबविण्याचा प्रयत्न केला गेला, परंतु शासनालायोग्य असा प्रतिसाद मिळाला नाही. बाल कल्याणासाठी विविध योजना या कागदोपत्री तयार झाल्या, परंतु त्यांची अंमलबजावणी प्रत्यक्षात होत नाही जागतिक आरोग्य संघटनेचा मुख्य उद्देश हा मानवी आरोग्याचे विविध रोगांपासून संरक्षण करणे हा आहे. रोगाची लक्षणे आणि उपाय योजना यांचे सर्व नियोजन या आरोग्य संघटने

मार्फत होत असते. जागतिक पातळीवर महिला व बालकांच्या समस्येला अधिक महत्त्व दिले जाते कारण माता व बालक यांच्यावर देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे जर त्यांच्या आरोग्याच्या समस्यांचे प्रश्न निर्माण झाले तर देशाची प्रगती निश्चितच खुंटणार.आज वेगवेगळया योजना असून देखील माता व बालमृत्युचे प्रमाण आज ही काही प्रमाणात कायम आहे.घटनेने स्त्रियांना समान संधी दिलेली असली तरी प्रत्यक्षात परिस्थिती मात्र विदारक आहे. समाज, शासन, कुटुंब, कार्यालय या सर्व ठिकाणी महिलांचे स्थान अजूनही दुय्यमच आहे. ती नोकरी करीत असूनही तिला आर्थिक स्वातंत्र्य नाही ,तसेच तिच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न, कामातील समस्या ,कामाच्या ठिकाणच्या समस्या, कौटुंबिक प्रश्न, समाजाचा तिच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन, नोकरी व कुटूंब यातील भूमिका व मानसिक संघर्ष इत्यादीचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. म्हणून प्रस्तुत विषयाची संशोधनासाठी निवड करण्यात आलेली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- अंगणवाडी सेविकांची सामाजिक,आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- अंगणवाडी सेविकांच्या कार्याचा सविस्तर आढावा घेणे.
- अंगणवाडी सेविकांचा पोषण आहार वाटपातील भूमिकेची कार्यपद्धती अभ्यासणे.
- अंगणवाडी सेविकांच्या स्थानिक पातळीवर येणाऱ्या अडचणीचा अभ्यासणे.
- ग्रामीण व शहरी भागातील अंगणवाडी सेविकांना येणाऱ्या समस्या अभ्यासणे.
- अंगणवाडी सेविकांना मिळणाऱ्या शासकीय सोई सुविधांचा अभ्यास करणे.
- अंगणवाडी सेविकांच्या वेतनासंबंधीची समस्या जाणून घेणे.

गृहीतके:

- बीड जिल्यातील अंगणवाडी सेविकांच्या विविध समस्या आहेत.
- अंगणवाडी सेविकांच्या वेगवेगळया समस्यामुळे त्यांच्या कामावर परिणाम होतो.
- अंगणवाडी सेविकांना मिळणारे वेतन अपुरे आहे.
- बालकांमध्ये चांगल्या सवयीचा विकास होणे महत्वाचे आहे.
- अंगणवाडीमध्ये मुलांच्या भाषिक विकासावर भर असावा.
- अंगणवाडीतील मुलांना सामाजिक समायोजनेचे शिक्षण मिळायला हवे.

विषयाची व्याप्ती वमर्यादा :

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती ही शिरूर तालुक्यातील १९९ अंगणवाडीत कार्येरत सेविका पुरतीच मर्यादित आहे. याकरिता अंगणवाडी सेविकांच्या सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, कामाच्या ठिकाणच्या समस्यांना अनुसरून अभ्यास करण्यात आला .

संशोधन पद्धती व नमुना निवड :

प्रस्तुत संशोधन करताना शास्त्रीय पद्धतीचा वापर करून प्राथमिक व दितीय माहिती गोला करण्यात आली. द्वितीय माहिती जिल्हा परिषद बीड, एकात्मिक बाल विकास केंद्र, बाल विकास प्रकल्प तसेच वेळोवेळी होणारे प्रसिद्ध अहवाल यांच्या आधारे द्वितीय माहिती संकलित केली तर प्राथमिक माहिती मिळविताना अभ्यास क्षेत्र असलेल्या शिरूर तालुक्यातून एकूण १९९ अंगणवाडी पैकी स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने २५ % नमुना

म्हणजे ५० प्रतीसादक अंगणवाडी सेविकांचा नमुना निवडण्यात आला व मुलाखात-अनुसूची, प्रश्नवली व निरीक्षणाच्या माध्यमातून प्राथमिक माहिती या प्रतिसादक अंगणवाडी सेविकाकडून गोळा करण्यात आली.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. डॉ. जयश्री गोडसे (२०१०):स्त्री-अभ्यास विविध पैलु ,कीर्ति प्रकाशन औरंगाबाद.
2. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना महाराष्ट्र राज्य, मुंबई – मार्गदर्शिका (हॅण्ड बुक)
3. प्रा.सौ.माधवी कवि (२००८) : महिला कल्याण आणि विकास , विद्या प्रकाशन, नागपूर.
4. डॉ.स्नेहा महाजणा (१९९४) : आहारशास्त्राची मुलत्तवे, श्री.मंगेश प्रकाशन नागपूर.
5. रमा शर्मा / एम.के. शर्मा (२०१०) :मातृ-कला एवं शिशु विकास , अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस , दरियागंज नई दिल्ली.
6. विमलेश कुमारी (२०१०) :मातृत्व एवं शिशुपालन ,डिसस्कवरी पब्लिशिंग हाऊस , दरियागंज नई दिल्ली.
7. डॉ. गोपीनाथ कालभोर (२०१०) : बालिका शिक्षा , कृष्णकांत ब्रदर्स ,मथुरा(उ.प्र.) प्रथम संस्करण.
8. प्रा.सौ.शोभा वाघमारे (नाईक) (२००८) :पोषण आणि आहार , विद्या बुक पब्लिशर्स , औरंगाबाद.
9. डॉ.प्रमिला जाधव-पानसंबळ (२०१५) : स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा सहभाग व सामाजिक परिवर्तन, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
10. डॉ.शोभा वाघमारे(नाईक) (२०१०) :आहारोपचार आणि सामुदायिक पोषण , विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद .
11. डॉ.दा.धो.काचोळे (२०१५) :सामाजिक समस्या आणि नागरी समस्या ,कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद.
12. भांडारकर पु. ल. (१९७६) : "सामाजिक संशोधन पद्धती"महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ नागपूर.
13. लोमटे सुमन (२०००) :नाते व्यवस्था स्त्री दर्जा आणि भूमिका , सरस्वती प्रकाशन.
14. काळदाते सुधा - भारतीय समाज - प्रश्न आणि समस्या, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद
15. पांगरीकर अनघा -अंगणवाडी योजनेची परिणामकारकता, गृहविज्ञान विभाग विज्ञान विभाग शारीरिक ज्ञान वीज्ञानकॉलेज औरंगाबाद. (अ प्रकाशित)
16. पिसाळ रजनी -अंगणवाडी शिक्षिके कडून अपेक्षा, प्रकाशन--संचालक बालविकाससेवा योजनावाशी, नवी मुंबई.

रशिया युक्रेन युद्ध जागतिक अर्थव्यवस्थे वर परिणाम

डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर
ने. सु. बो. महा. नांदेड

रशिया आणि युक्रेनमध्ये का युद्ध सुरु आहे:

युक्रेन आणि रशिया या राष्ट्रांच्या सीमारेषा या एकमेकाशेजारी आहेत. त्यामुळे युक्रेन या देशालाही आपली ताकद दाखवण्यासाठी नाटोमध्ये सामील व्हायचे होते. त्यामुळे युक्रेनने आपल्या भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेत आपल्यालाही नाटोचे सदस्य बनवण्याची मागणी अमेरिकेकडे सुरू केली. रशिया-युक्रेनच्या युद्धाची ही' तीन कारणे आहेत.

युक्रेनचा NATOमध्ये सामील होण्याला रशियाचा विरोध:

रशिया-युक्रेन युद्ध आता तिसऱ्या महायुद्धाकडे वाटचाल करत आहे. रशियाने आपल्या आणि युक्रेनमध्ये येणाऱ्यांना धमक्या दिल्या आहेत, तर अमेरिकेनेही त्याचा परिणाम फार वाईट होतील, असा कडक इशारा दिला आहे. त्याची किंमत रशियाला चुकवावी लागेल. ब्रिटनसह इतर देशही रशियाच्या विरोधात उभे ठाकले आहेत. यावेळी रशिया आणि युक्रेनमधील युद्धामागे नाटो कारणीभूत असल्याचे मानले जात आहे. NATO म्हणजे नॉर्थ अटलांटिक ट्रीटी ऑर्गनायझेशन (North Atlantic Treaty Organization) ज्याची सुरुवात 1949 साली झाली. युक्रेनला नाटोमध्ये सामील व्हायचे आहे, परंतु रशिया याच्या विरुद्ध आहे. पण नाटोमध्ये सामिल होण्याला रशियाचा विरोध का आहे हे जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे, एकेकाळी सोव्हिएत युनियनच्या काळात मित्र असलेले हे प्रांत दोन देश झाल्यानंतर एकमेकांचे कट्टर शत्रू का झाले आहेत?

याचे पहिले आणि सर्वात मोठे कारण म्हणजे नाटो संघटनेत युक्रेनचा समावेश करण्यासाठी अमेरिकेने केलेली कसरत. अमेरिकेचे वर्चस्व असलेल्या संस्थेमध्ये 30 देशांचा समावेश आहे, त्यापैकी बहुतेक युरोपमधील आहेत. मात्र, यातील बहुतांश सैनिक हे अमेरिकेतील आहेत. रशियावर दबाव आणण्यासाठी आणि जुन्या मतभेदांमुळे अमेरिका अशा प्रकारचे प्रयत्न सातत्याने करत आला आहे. अमेरिकेने यापूर्वीही रशियावर निर्बंध लादून त्यांच्यावर दबाव आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. मात्र, त्यांची ही युक्ती आजवर कामी आली नव्हती. आता अमेरिकेला हे काम युक्रेनच्या मदतीने करायचे आहे. युक्रेन NATO सोबत गेल्यास त्याचे सैन्य आणि शस्त्रास्त्रांच्या जोरावर अमेरिका रशियाचे नुकसान करण्यात अंशतः यशस्वी होऊ शकते, अशी रशियाला चिंता आहे.

नॉर्ड स्ट्रीम 2 रोखलेली पाइपलाइन

रशिया- युक्रेनच्या युद्धामागे दूसरे कारण म्हणजे यूएस आणि वेस्टर्न-युरोपियन देशांनी नॉर्ड स्ट्रीम 2 रोखलेली पाइपलाइन हे आहे. या प्रकल्पावर रशियाने अब्जावधी डॉलर्स खर्च केले आहेत. याद्वारे रशियाला फ्रान्स,

जर्मनीसह संपूर्ण युरोपला गॅस आणि तेलाचा पुरवठा करायचा आहे. यापूर्वी ज्या पाइपलाइनमधून हा पुरवठा होत असे त्या पाइपलाईन युक्रेनमधून जात असंत. यासाठी रशिया दरवर्षी युक्रेनला लाखो डॉलर्स देत असे. नवीन पाइपलाइन बांधल्यास युक्रेनची कमाई बंद होईल. युक्रेनच्या रशियापासून वेगळे होण्याच्या प्रमुख कारणांमध्ये याचाही समावेश आहे.

रशियाचे युक्रेनशी असलेले भावनिक नाते:

तिसरे कारण म्हणजे रशियाला युक्रेनने कोणत्याही प्रकारे अमेरिकेसोबत जाऊ नये असे वाटते. याचे एक मोठे कारण म्हणजे रशियाचे युक्रेनशी असलेले भावनिक नाते आहे. युक्रेनच्या मातीतूनच रशियाचा पाया रचला गेला. रशियाची ओळख, उरल पर्वतरांगही युक्रेनमधून जाते. अमेरिका आणि रशिया यांच्यात दीर्घकाळापासून वाद सुरू आहे. शीतयुद्धानंतरही परिस्थिती बदललेली नाही. दुसरीकडे, रशियाच्या सामर्थ्याकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकत नाही. रशियाला फक्त आपली प्रतिष्ठा राखायची आहे आणि त्याची बदनामी थांबावी असाही हेतू आहे.

दरम्यान, युक्रेनच्या पश्चिमेला युरोप आणि पूर्वेला रशियाची सीमा आहे. 1991 पर्यंत, युक्रेन पूर्वेकडीलच्या सोव्हिएत युनियनचा (USSR) भाग होता. वेगळे झाल्यानंतरही युक्रेनमध्ये रशियाचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात दिसून येत होता. युक्रेन सरकारही रशियन सरकारच्या आदेशानुसार काम करत होते. मात्र खालावत चाललेली अर्थव्यवस्था, वाढती महागाई आणि बहुसंख्य युक्रेनियन नागरिकांवर अल्पसंख्यांक रशियन भाषिक लोकांवरील राज्य, यामुळे या बंडाला खतपाणी मिळाले.

एकमेकांची शेजारील राष्ट्रं:

ज्या प्रकारे स्वतंत्र भारत आणि पाकिस्तान ही राष्ट्रं एकाच दिवसात अस्तित्वात आली आहेत, तशीच आणि त्याच प्रकारे रशिया आणि युक्रेन ही राष्ट्रं एकाच दिवशी जन्मला आली आहेत. ज्या दिवशी या राष्ट्रांची निर्मिती झाली तो दिवस होता, 25 डिसेंबर 1991. या दिवशी सोव्हिएत रशियाचे (युएसएसआर) विघटन झाले आणि नव्या 15 देशांची निर्मिती झाली. याच 15 देशांमध्ये ही दोन राष्ट्रं होती रशिया आणि युक्रेनही. 1991 पूर्वी, सोव्हिएत रशिया जगातील दोन ध्रुवीय प्रणालीमध्ये कम्युनिस्ट गटाचे नेतृत्व करत होता आणि सोव्हिएत रशिया अमेरिकेशी जोरदार स्पर्धा करत होता. सोविएत रशिया आणि अमेरिका या दोन देशांमध्ये कट्टर शत्रूत्व होते, त्यामुळे हे दोन्हीही देश अनेकदा एकमेकांसमोर युद्धासाठी उभे राहिले होते. 1945 ते 1991 पर्यंतचा हा काळ खरं तर शीतयुद्धाचा समजला जातो. मात्र या युद्धमैदाना भांडवशाली अमेरिका विजयी होत आली आहे. 25 डिसेंबर 1991 मध्ये मात्र Union of Soviet Socialist Republics हे 15 देशांमध्ये विभागले गेले. USSR हे 15 देशात विभागल्या गेल्यानंतर अमेरिका जगाचे नेतृत्व करु लागली.

सोव्हिएत समाजवादी प्रजासत्ताक संघ:

1991 सोव्हिएत समाजवादी प्रजासत्ताक संघ पंधरा देशात विभागला गेल्यानंतर रशियातील काही नागरिकांनी हा झालेला अपमान सहन केला. कारण रशियन प्रजासत्ताक हा युएसएसआरमध्ये सामील असलेल्या 15 प्रजासत्ताक राष्ट्रांचा प्रमुख बनला होता. आणि हेच त्यांच्या दृष्टीने त्यांना त्रासदायक होते. त्यावेळी रशियाची परिस्थिती कमकुवत होती, आणि त्यामुळे त्यांना आपल्या राष्ट्राचा अपमान गपगुमान सहन करावा लागला होता. सोव्हिएत समाजवादी प्रजासत्ताक संघ विभागला गेला तरीही अमेरिकेकडून रशियावर नेहमीच दबाव तयार करण्यात आला.

नाटो (नॉर्थ अटलांटिक ट्रीटी ऑर्गनायझेशन) या लष्करी संघटनेच्या माध्यमातून अमेरिकेने यूएसएसआरपासून विभक्त झालेल्या सगळयांना देशांना आपल्या अधिपत्याखाली घेण्यास सुरुवात केली.युक्रेनला नाटोचे सदस्य बनायचे होते, मात्र पुतिन नाराज होते...

युक्रेन आणि रशिया या राष्ट्रांच्या सीमारेषा या एकमेकाशेजारी आहेत. त्यामुळे युक्रेन या देशालाही आपली ताकद दाखवण्यासाठी नाटोमध्ये सामील व्हायचे होते. त्यामुळे युक्रेनने आपल्या भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेत आपल्यालाही नाटोचे सदस्य बनवण्याची मागणी अमेरिकेकडे सुरू केली. युक्रेनचे राष्ट्राध्यक्ष गेल्सिन्की यांच्या या हालचालीमुळे पुतिन प्रचंड नाराज झाले. त्यामुळे त्यांनी आपले सैन्य युक्रेनच्या सीमेवर पाठवण्यास सुरुवात केली. आणि हेच रशिया-युक्रेनच्या तणावाचे तात्कालिक कारण आहे असल्याचे म्हटले जाते.

रशियाने युक्रेनवर आक्रमण केले आणि अमेरिका आणि त्याच्या इतर नाटो सहकाऱ्यांमध्ये मोठा संघर्ष झाला तर अमेरिका आणि इतर प्रगत देश रशियावर आर्थिक निर्बंध लादतील अशी अपेक्षा आहे. बऱ्याचदा हे निर्बंध आक्रमकांसोबत व्यवसाय करणाऱ्या देशांनाही लागू होतात.

रशिया-युक्रेन तणाव वाढल्याने संघर्ष थांबविण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेने **(United Nations Security Council)** मंगळवारी तातडीची बैठक बोलावली. वृत्तसंस्था असोसिएटेड प्रेसने दिलेल्या वृत्तानुसार, जागतिक शांतता संस्थेच्या **(World Peace Council)** राजकीय प्रमुखांनी पूर्व युक्रेनमधील डोनेस्तक **(Donetsk)** आणि लुहान्स्क **(Luhansk)** या फुटीरतावादी प्रदेशांना रशियाने मान्यता दिल्याचा निषेध केला आहे.

एएफपी वृत्तसंस्थेच्या वृत्तानुसार, यूएनमधील **(UN)** अमेरिकेच्या प्रतिनिधीने दोन प्रदेशांना मान्यता दिल्याबद्दल रशियाला लक्ष्य केले आणि पुतिन **(Vladimir Putin)** यांचे दावा फोल ठरवत, आपला देश डोनेस्तक आणि लुहान्स्कमध्ये शांततारक्षकांची भूमिका बजावेल असे त्यांनी सांगितले. दरम्यान या घटनेनंतर अमेरिका**(America)** आणि रशिया यांच्यातील चर्चेत प्रगती न झाल्याने जगभरातील शेअर बाजारात जोरदार

घसरण झाली. तसेच या अनिश्चिततेमुळे कच्च्या तेलाच्या किमतीतही **(Crude oil prices)** मोठी वाढ नोंदवण्यात येत आहेत.

वाढू शकते महागाई:

काळ्या समुद्राच्या प्रदेशातून अन्नधान्याच्या प्रवाहात कोणताही व्यत्यय आल्यास त्याचा किमतींवर आणि पुढे चालून अन्नधान्याच्या महागाईवर मोठा परिणाम होण्याची शक्यता आहे. चार प्रमुख निर्यातदार – युक्रेन, रशिया, कझाकस्तान आणि रोमानिया हे काळ्या समुद्रातील बंदरांमधून धान्य पाठवतात. मात्र युद्धजन्य परिस्थितीत यामध्ये कोणत्याही लष्करी कारवाई किंवा निर्बंधांमुळे व्यत्यय येऊ शकतो.

नैसर्गिक वायू आणि तेलाच्या किमती वाढतील:

युक्रेन आणि रशियामधील तणावाचे रुपांतर संघर्षात झाले तर ऊर्जा बाजारावर परिणाम होण्याची शक्यता आहे. युरोप आपल्या 35% नैसर्गिक वायूसाठी रशियावर अवलंबून आहे. हा वायू मुख्यतः जर्मनीमधून बेलारूस आणि पोलंड ओलांडून पाइपलाइनद्वारे युरोपात येतो.

97 डॉलरवर पोहेचले कच्चे तेल:

या वर्षीच्या आर्थिक सर्वेक्षणात 2022-23 या आर्थिक वर्षात कच्च्या पेट्रोलियमच्या किमती प्रति बॅरल 70-75 डॉलरच्या श्रेणीत असण्याची अपेक्षा आहे. क्रूडच्या किमती गेल्या एका आठवड्यापेक्षा जास्त काळापासून प्रति बॅरल 90 डॉलरच्या वर सुरू आहेत. यामागील प्रमुख कारण युक्रेन आणि रशिया यांच्यातील तणाव हे आहे. कच्च्या तेलाच्या किमती आज सात वर्षांतील उच्चांकी म्हणजेच 97 डॉलर प्रति बॅरलवर पोहोचल्या आहेत.

संघर्षाचे व्यापारावर परिणाम:

रशियाने युक्रेनवर आक्रमण केले आणि अमेरिका आणि त्याच्या इतर नाटो सहकाऱ्यांमध्ये मोठा संघर्ष झाला तर अमेरिका आणि इतर प्रगत देश रशियावर आर्थिक निर्बंध लादतील अशी अपेक्षा आहे. बऱ्याचदा हे निर्बंध आक्रमकांसोबत व्यवसाय करणाऱ्या देशांनाही लागू होतात.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर परिणाम:

सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी **(CMIE)** डेटाबेसमधील डेटातून लक्षात येते की भारतासोबत व्यापारामुळे रशियाचे महत्त्व कमी होत आहे. सोव्हिएत युनियनच्या पतनापूर्वी रशिया हे भारतासाठी एक महत्त्वाचे निर्यातीचे ठिकाण होते आणि भारताच्या एकूण निर्यातीत सुमारे याचा 10 टक्के भाग होता. 2020-21 पर्यंत ही संख्या 1% पेक्षा कमी झाली आहे. या काळात भारताचा एकूण व्यापार नक्कीच वाढला आहे. 2020-21 मध्ये भारताच्या एकूण आयातीमध्ये रशियन आयातीचा वाटा 1.4% होता.

भारताच्या संरक्षण गरजांवर होणार परिणाम:

रशियन निर्यातीवरील निर्बंध भारताच्या संरक्षण गरजांसाठी समस्या निर्माण करू शकतात. स्टॉकहोम इंटरनॅशनल पीस रिसर्च इन्स्टिट्यूटच्या **(SIPRI)** मार्च 2021 च्या फॅक्टशीटनुसार 2016-2020 मध्ये रशिया हा दुसरा सर्वात मोठा जागतिक शस्त्रास्त्र निर्यातक होता आणि भारत हे त्याचे सर्वात मोठे निर्यात गंतव्यस्थान होते, जे रशियन संरक्षण निर्यातीपैकी 23% होते.

रशिया-युक्रेनमधील युद्धाचे जागतिक अर्थव्यवस्थेवर परिणाम, शेअर बाजार कोसळले, सोने महागले – चांदी 66,000 पार

संदर्भ:

1. दै. लोकमत 28-2-2022
2. दै. सकाळ 28-2-2022
3. https://www.india.com/marathi/india/russia-ukraine-crisis-how-could-war-between-russia-and-ukraine-2. affect-the-indian-economy-5253509/
4. https://www.sarkarnama.in/desh/do-you-know-these-three-reasons-for-the-russia-ukraine-war-as91
5. https://thefocusindia.com/national/russia-ukraine-war-affects-global-economy-stock-market-crashes-gold-rises-silver-crosses-66000-134125/

कौटिल्याचे राजकीय विचार

डॉ. बी. व्ही. डोंगरे (पाटील)
राज्यषास्त्र विभाग प्रमुख, माधवराव पाटील महाविद्यालय,पालम ता.पालम जि.परभणी

मराठवाडा राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेच्या, अंबाजोगाई येथे होणा–या १३ व्या अधिवेशनात चर्चेसाठी निश्चित करण्यात आलेल्या विषयांमध्ये कौटिल्याचे राजकीय चिार या विषयाचा समावेश करण्यात आलेला आहे, हि निश्चितच आनंदाची आणि तत्वाज्ञानाच्या क्षेत्रातही भारताला एक प्राचीन परंपरा आहे. ह`मत आता या क्षेत्रातील विद्वान मान्य करीत आहेत.

प्राचीन राजेशाही शासनपध्दतीची जागा आता जगभर लोकशाही शासन पध्दतीने घेतली आहे. लोकाच्या हितासाठी असलेले शासन ही लोकशाहीची मध्यवर्ती संकल्पना आहे. कोटिल्याला अभिप्रेत असणारा राजा हा देखील प्रजेच्या सुखात आपले सुख माननारा असाच होता. त्यासाठी राजाची निती म्हणजे धोरणे कसे असावी याचे मार्गदर्शन कौटिल्याने केले आहे. जे आजच्या राज्य कर्त्यासाठीही उपयुक्त ठरु शकते. म्हणुन कौटिल्याच्या विचाराची उजळणी आवश्यक आहे. आजच्या विद्यार्थ्यांतुनच उद्याचेराज्यकर्ते निर्माण होणार आहेत म्हणुन अध्यापकांनी वर्तमान परिस्थितीत उपयुक्त ठरु शकतील असे कौटिल्याचे विचार विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवणे आवश्यक आहे. अशाच विचारांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न या निबंधात केला आहे.

कौटिल्याने राजाला राज्यकारभार चालवण्यासाठी मार्गदर्शक ठरावा म्हणुन ग्रंथ लिहीला असताना त्याचे नांव राजनितीशास्त्र असे न देता अर्थशास्त्र असे दिले याचे आश्चर्य वाटते. परंतु कौटिल्याने स्वत: त्याचे उत्तर पुढील श्लोकात दिले आहे.

मनुष्याणा वृत्तिरर्थ : । मनुष्यवती भूमिरित्यर्थ : तस्या :
पृथ्विव्या लाभपालनोपाय : शास्त्रमर्थशास्त्रमिति

म्हणजे मनुष्यप्रमाणेच जीवीत अर्थावर म्हणजे संपत्तीवर अवलंबुन आहे. मनुष्ये ज्या पृथ्वीवर राहतात तिला वसुधा, वसुमती, रत्नगर्भा इत्यादी अर्थनिदश्रक म्हणजे संपत्तीद्योतक नांवे आहेत तेंव्हा अशा अर्थवती पृथ्वीचा लाभ कसा करुन घ्यावा आणि तिचे पालन कसे करावे याचा मार्ग हया शास्त्रात दाखवला असल्यामुळे मी या शास्त्राला अर्थशास्त्र असे अन्वर्थक नांव दिले आहे.

कौटिल्याचेच दुसरे नांव चाणक्य असे आहे. म्हणुन या ग्रंथात सांगितलेली निती, चाणक्यनिती म्हणुन ओळखली जाते. या चाणक्य नितीचे वर्णन, मुद्राराक्षस नाटकाच्या पाचव्या अंकाच्या प्रारंभी सिध्दार्थकाने पुढील शब्दात केले आहे. चाणक्यनितीरुप लतेवर देशकालाच्या घाटांनी बुध्दीजलाचे सिंचन केले असता, कार्यसिध्दी हे सुंदर फल प्राप्त होईल, यावरुन या ग्रंथाची उपयुक्तता स्थलकालरिपेक्ष आहे असे सिध्द होते.

कौटिल्यासारखे राजाने चार विद्वांचा अथवा शास्त्रांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. त्या म्हणजे आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनितिश्चेति विद्या : आन्वीक्षिकी त्रयी, वार्ता आणि दण्डनीती या चार विद्या होत. त्याच्यामुळे मनुष्य धर्मकाय व अर्थकाय हे जाणु शकतो म्हणुन त्यांना विद्या ही संज्ञा आहे असे स्पष्टीकरण कौटिल्याने दिले आहे.

सांख्य, योग आणि लोकायत हितीन दर्शने म्हणजे आन्वीक्षिकी दृ ती.यीच्या संबंधात धर्म काय व अधर्म

काय, वार्ताव्यवहाराच्या संबंधात अर्थ काय व अनर्थ काय, दंडनीतीच्या संबंधात योग्य धोरण कोणते व चुकीचे धोरण कोणते, तसेच या तीन विद्यांचे परस्पर बलाबल, हया गोष्टींची कारण मी मांसेच्या द्वारा परीक्षा करते म्हणुन लोकांना उपकार होते, संकटकाली व अभ्युदयाच्या समयी बुध्दीला स्थैर्य प्राप्त करुन देते आणि विचार, उच्चार व आचार यात विशारदता आणुन देते.

आन्वीक्षिका सर्व विद्यांना प्रकाशीत करणारा दीप, सर्व कार्य सिध्दीस नेणारा उपाय आणि सर्व धर्मांना प्राप्त होणारा आश्रय होय असे सदा मानण्यात आलेले आहे.

ऋग्वेद, यजुर्वेद आणि सामवेद हे तीन म्हणजे त्रीयी, हया त्रीयीमध्ये निरुपिलेला धर्म, चारवर्ण आणि चार आश्रम यांचे आपआपले विशिष्ट धर्म निश्चित करतो म्हणुन तो उपकारक आहे.

टाज वर्णव्यवस्था व आश्रमव्यवस्था कालबाहय झाली असली तरी समाजात काम करणा–या प्रत्येकाचा आपला एक धर्म असतो, अदा : अध्यापन करणे हा शिक्षकाचा धर्म आहे. असाच प्रत्येकाचा धर्म असतो आणि प्रत्येकाने आपल्या धर्माचे पालन करणे समाजाता हिकारक असते, म्हणुन राजानें आपल्या प्रजेला स्वधर्मापासुन च्युत होवु देवु नये.

शेती, पशुपालन आणि व्यापार हया व्यवसायाना वार्ता म्हणतात. ती धान्य, पशु, धनु, जंगलातील उत्पन्न आणि कामगार याचा लाभ करुन देतो म्हणुन ती उपकारक आहे. बदलत्या परिस्थितीनुसार आपण यात कारखान्याचा समावेश करु शकतो.

आन्वीक्षिका, त्रयी आणि वार्ता हयाची जोपासना करण्याचे जे साधन तो दंड त्याचा यथायोग्य वापर करण्याची पध्दती म्हणजे दंडनिती. ती अप्राप्त वस्तुची प्राप्ती करुन देणारी,प्राप्त वस्तुचे संरक्षण करणारी संरक्षिताची वाढ करणारी आणि वृध्दींगत झालेल्या द्रव्याचे सुपात्री दान करणारी म्हणुन उपकारक आहे.

इतर तीन विद्या दंडधारणाच्या नीतिवर अवलंबुन आहेत म्हणुन कौटिल्य दंडाला महत्व देतो. पण त्याचा वापर मध्यम पध्दतीने व्हावा असे त्याचे मत आहे.कारण कडक शासन करणारा राजा प्राणीमात्रांना भीतीग्रस्त करतो तर सौम्य शासन करणा–या राजाची अवमानना होते आणि दंडजर उपयोगातच आणला नाही तर मात्स्यन्याय प्रवर्तित होतो. राजाच्या विनयावर आधारलेले दंडधारण प्रजेला योगक्षेम साध्य करुन देते. म्हणुन लोक यात्रा सुरळीत चालावी असे इच्छिणा–या राजाने दुष्टांना शासन करण्याकरिता आपला राजदंड नेहमी सिध्द ठेवला पाहीजे.

विद्या संपादन केली तरही षड्रिपु मुळे मनुष्य भ्रष्ट होवु शकतो, म्हणुन राजाने काम, क्रोध, लोभ, मान, मद, आणि हर्ष या षड्रिपुंचे दमन करुन इंद्रिय निग्रह केला पाहिजे असे कौटिल्याचे मत आहे. राजाची वर्तणुक कशी असावी याचे स्पष्टीकरण देताना कौटिल्य म्हणतो, राजाने षड्रिपुंचे दभन करुन इंद्रियावर जय मिळवावा, विद्यावृध्द लोकांशी संपर्क ठेवुन बुध्दी समृध्द करावी, गुप्तचरांच्या स्वरुपात दृष्टीचे कार्य सिध्द करावे, उद्यमशीलतेने योगक्षेम साधावा, कार्याच्या यथोचित अमलबजावणीने प्रजेच्या स्वधर्म पालनाची सिध्दी करावी, विद्येच्या उपारुनेने विनयाची जोपासना करावी, हितकर गोष्टीची संबंध ठेवुन लोकप्रियता संपादन करावी आणि हितकारक असेच आपले वर्तन ठेवावे.

सत्ता ही माणसाला भ्रष्ट करते हे कौटिल्याला मान्य असावे, म्हणुन राजावर अंकुश असला पाहिजे असे त्याचे मत आहे. त्यासाठी राजाने आपल्या स्वत:च्या वागणुकीवर लक्ष ठेवण्याच्या कमी आचार्य अथवा अमात्य यांची योजना करावी, त्यांनी उपायकारक गोष्टीपासुन राजाला परावृत्त करावे असे तो सुचवतो.

राजाची नीती धोरण :

रामायण, महाभारत काळापासुन चालत आलेली राजाची भुमिका कौटिल्याने मान्य केली आहे. राजपद हे केवळ सुखोपभोगाचे साधन नाही तर ती प्रजेच्या कल्याणाची जबाबदारी आहे, ही भारतीय संकल्पना आहे, म्हणुनच त्याला राजधर्म असे म्हटले आहे. राजाच्या कर्तव्याबद्दल कौटिल्य म्हणतो.

प्रजा सुखे सुखं : राज्ञ:प्रजानांच हिते हित्म ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञ: प्रजानां तु प्रियं हित्म ।।

प्रजेचे जे सुख राजाचे सुख आणि प्रजेचे जे कल्याण तेच राजाचे कल्याण, केवळ स्वत:ला सुखदायक वाटणा–या गोष्टी आपल्या ख–या सुखाच्या आहेत असे राजाने केव्हाही समज ुनये.

कौटिल्याने राजासंबंधी म्हणजे राज्यकर्त्यांसंबंधी व्यक्त केलेले मत हे लोकशाहीतही तंतोतंत लागु होते. लोकशाहीत निवडणुका संपल्या की, एखादा आमदार, खासदार किंवा मंत्री याची भेट ही किती दुरापास्त असते

याचा आपणालाही अनुभव आहे. परंतु राजेशाहीतही प्रजेला राजाची भेट सुलभतेने व्हावी अशी कौटिल्याची अपेक्षा आहे. म्हणुन राजाच्या दैनंदीन व्यवहारा संबंधी मार्गदर्शन करताना तो असे सांगतो की, दरबारात गेल्यावर कार्य करुन घेण्याच्या इच्छेने जे आले असतील त्यांना दरवाज्याजवळ आत येण्यास प्रतिबंध करु देवु नये, कारण ज्या राजाची भेट होणे कठीण असते त्याच्याकडुन जवह आलेले लोक कार्य व अकार्य याची उलटापालट करुन घेतात, त्यामुळे तो प्रजाजनांच्या कोपास पात्र होण्याचा सभाव असतो.

कल्याणकारी धोरण :

आधुनिक काळात कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पने अंतर्गत नागरीकाप्रती शासनाची जी कर्तव्ये अपेक्षित आहेत तशीच कर्तव्ये राजाने आपल्या प्रजेसाठी पार पाडावीत असे कौटिल्याने सांगितले आहे. कौटिल्य हा कल्याणकारी राज्याच्या पुरस्कर्ता ठरतो. शेती आणि उद्योगाची भरभराट, उत्पादनात वाढ व भौतिक समृध्दी हे राजाचे उदिष्ट असावे असे तो सांगतो.

शेतक–याबद्दल राज्याचे धोरण उदार असावे असे कौटिल्याचे मत होते . त्याच्या मते वाजवीपेक्षा जास्त दंडाच्या रकमा भरावयास लावुन, उठल्यासुठल्या वेढीला धरुन , नाना प्रकारचे कर द्यावयास भाग पाडुन राजाने शेतकरी लोंकांना पीडा न करता त्यांना ममतेने वागवावे आणि त्यांच्या शेतीच्या जनावराचे चोर, सर्पादी विषारी प्राणी आणि रोग यापासुन संरक्षण करावे.

सर्वसामान्य नागरीकाला जीवनावश्यक वस्तु वाजवी दरात मिळाव्यात आणि नफेखेरीस आळा बसावा म्हणुन कौटिल्याने व्यापाराची पध्दत पुढील प्रमाणे सांगितली आहे. स्वदेशात उत्पन्न झालेल्या सरकारी मालाचा व्यापार एकाच मक्तेदाराकडुन करुन घ्यावा.

परदेशात उत्पन्न झालेल्या मालाचा अनेक व्यापा–याकरवी ते आणि ते दोन्ही प्रकारचे माल प्रजाजनांना फायदेशीर होतील अशा रीतीने विकावयास लावावे आणि प्रजाजनांना हानीकारक होईल असा खुप मोठा सुध्दा नफा टाळावा. ज्या वस्तु नेहमी लागणा–या आहेत, त्याच्या बाबतीत वेळ घालविल्यामुळे अडचण आणि रेलचेलीमुळे होणारा दोष उत्पन्न होवु देवु नये.

प्रत्येक व्यक्तीने आपली कौटुंबिक जबाबदारी पार पाडली पाहिजे. एखाद्या व्यक्तीने कुटुंबाच्या निर्वाहासाठी आवश्यक ती सोय न करता संन्यास घेतल्यास त्या व्यक्तीकडुन राजाने दंड वसुल करावा असे कौटिल्य सांगतो. त्याच बरोबर अनाथ असलेली लहान मुले, वृध्द माणसे, अनाथ स्त्रिया आणि संकटग्रस्त यांचे पालन राजाने करावे असे तो सुचवतो. या सर्व कल्पना कल्याणकारी राज्यामध्ये अपेक्षीत आहेत.

परराष्ट् व्यवहार :

कौटिल्याच्या विचारातील सर्वाधिक टिका होत असलेला आणि कालबाहय झाला आहे असे समजल्या जाणारा भाग म्हणजे त्याचे परराष्ट व्यवहार विषयक विचार होत. याबाबतीत त्याने मांडलेले विचार मंडल सिध्दत या नावाने ओळखले जातात. आपल्या शेजारील राज्य हे शत्रुराज्य व त्याच्या पलीकडील राज्य हे मीत्रराज्य समजावे. शत्रुचा शत्रु तो आपला मीत्र ही रीती राजाने स्वीकारावी व आपला साम्राज्यविस्तार करावा असा कौटिल्याचा सल्ला आहे. त्यामुळे काही टीकाकार कौटिल्याला आक्रमक आणि साम्राज्यवादी ठरवतात. त्याची मॅकियावेलीशी तुलना करतात. परंतु कौटिल्याला देखील मॅकियाबेली किंवा हेगेल प्रमाणे राष्ट्राज्याची निर्मीती अपेक्षीत असावी.

दुस–या कोणत्याही पाश्चात्य विचार वंताने राज्याचे घटक सांगताना मीत्र हा आवश्यक घटक मानला नाही. परंतु कौटिल्याच्या मते राज्यांसाठी, स्वामी, आमात्य, जनपद , दुर्ग , कोश , दड , व मीत्र हे सात घटक आवश्यक त मानले आहेत ज्याअर्थी कौटिल्याने मीत्र हा राज्याचा आवश्यक घटक मानला आहे. त्याअर्थी त्यांच्या साम्राज्य विस्ताराला निश्चितच मर्यादा आहेत.

परकीय नागरीकाबद्दल कौटिल्य जागरुक दिसतो. त्याच्या मते परकीय राज्यातील लोक राष्ट्घातक असतात म्हणुन त्यांना राजधानीत सक्त मनाई करावी. इतर गावात राहण्याला त्यांना बंदी नसावी पण त्यांच्यावर जबरदस्त कर बसवावा.

परकीय नागरीकाबद्दलची दक्षता आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शत्रुचा शत्रु तो आपला मीत्र हे सुत्र आजही उपयुक्त ठरणारे आहे.

अराजक :

राजाने प्रजेच्या हितासाठी काय करावे याचे सविस्तर मार्गदर्शन कौटिल्याने केले आहे, पण त्याच बरोबर राज्यात अराजकाची स्थिती निर्माण होवु नये म्हणुन राजाने काय करु नये किंवा काय करणे, कारण नसता केवळ दुर्मदाने प्रजेची कत्तल उडविणे, जाणुन बुजुन सदाचाराचा त्याग करुन दुराचरण करण्यास प्रवृत्त होणे, जे केलेच पाहिजे ते न करता जे करावयास नको ते मुद्दाम करणे, तसेच प्रजेला जे द्यावयास पाहिजे ते न देता जे तिच्यापासुन घ्यावयास नको ते बळजबरीने घेणे, निरपराध्याला कडक शासन करुन अपराध्याला मोकळा सोडणे, ज्यांना प्रतिबंधात ठेवावयास पाहिजे त्यांना हवे तसे वावरु देवुन जे मोकळे राहणेच इष्ट त्यांना प्रतिबंध करणे, ज्यात नुकसान होण्याचा संभव आहे. अशी कामे हाती घेवुन ज्याच्या पासुन प्रत्यक्ष फायदा होत आहे. अशी कार्ये बिघडवुन टाकणे , चोरांपासुन प्रजेचे संरक्षण न करता तिची संपत्ती लूबाडणे, कल्याणप्रद धाडसाची आणि चांगली कामे निंद्य मानणे, लोकनायकांना उपद्रव देणे, मनाई व्यक्तीचा अपमान करणे, आपल्या दुर्वतनाने आणि असदाचाराने वृध्दाचा संताप उत्पन्न करणे, संकटकाळी उपाययोजना न करता चालु कामाची हेळसांड करणे, आणि प्रजेचे जान आणि तीची जिंदगी याचे संरक्षण करण्याचे आपले कर्तव्य विसरणे, हे दुर्गुण ज्या राज्याच्या वर्तनात असतात त्याची प्रजा

क्षीणा : प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम्
विरक्ता यान्त्यमित्र वा भर्तार ध्वन्ति वा स्वयंम्

म्हणजे – प्रथम दरिद्री आणि दारिद्र्याला कंटाळुन पुढे लोभी आणि लोभामुळे शेवटी अराजक बनते.

आज स्वातंत्राच्या ५० वर्षा नंतर आपल्या देशातील कायदा व व्यवस्थेची स्थिती निराशाजनक आहे कोटयावधी रुपयांचा अपहार करणारे आणि निरपराध लोकांचा बळी घेणारे उजळ माथ्याने फिरतात आणि सज्जनांना मात्र घराबाहेर पडताना भीती वाटते म्हणुन कौटिल्याच्या शिकवणुकीप्रमाणे सज्जनांना अभय देणारे आणि दुर्जनांना धाक वाटणारे शासन निर्माण होणे ही काळाची गरज आहे.

थोर समाज प्रबोधनकार राजा राममोहन रॉय यांच्या सामाजिक नेतृत्वाचा अभ्यास

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

राज्यशास्त्र विभाग, श्री.शि.वि.प्र.संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य आणि मु.फि.मु.अ.वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना -

भारतात १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात प्रबोधन युगास सुरुवात झाली. धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्रामध्ये सुरु झालेल्या सुधारणा चळवळीने अखेर राजकीय क्षेत्रात प्रवेश केला व भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची सुरुवात केली. प्राचीन भारतीय संस्कृतीतील चांगली मुल्ये टिकविणे आवश्यक होते म्हणून तत्कालीन विचारवंतांनी आधुनिक पाश्चात्य विचारसरणीचा स्विकार करीत असतांना भारतीय मुल्यांशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला यात प्रयत्न करणाऱ्या विचारवंतामधील अग्रस्थानी असणारे विचारवंत म्हणजे राजा राममोहन रॉय हे होत. रॉय यांच्या कार्यमागील प्रेरणा मानवतावादाची आणि विश्वबंधुत्वाची होती ते प्रखर बुध्दीवादी होते. विविध भाषांचे व्यासंगी होते आणि अनेक कार्याच्या तत्वज्ञानाचे गाढे अभ्यासक पंडीत होते. तसेच त्यांच्या सर्व कार्यामागची प्रेरणा ही माणूसकीची होती. त्यांच्यात माणूसकीचा ओलावा होता. शिवाय हा मानवतावाद संकुचित नव्हता. तो वैश्विक होता. त्यामुळे त्यांच्या सर्वच कार्याला उदात्तता प्राप्त झाली होती. भारतीय संस्कृतीतील आदर्श तत्वे आणि आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीतील आदर्श विचार यांच्या समन्वयातुन त्याने आचारविश्व निर्माण झालेले होते. रॉय यांनी समाजात सुरु असलेली सती प्रथा बंद करण्याचा प्रयत्न केला. त्यातुनच त्यांनी स्त्री स्वातंत्र्यांचा विचार मांडला. हिंदु धर्मातील अनेक देवांचा कल्पनेतुन अनेक धर्म व पंथ निर्माण होऊन एक संघ समाजात फुटीरता निर्माण झाली. ही फुटीरता नष्ट करण्यासाठी व मानवी कल्याणासाठी त्यांनी एकेश्वरनादाची कल्पना मांडली व त्यांचे ब्राम्हो समाजाच्या माध्यमातुन समाजाला पटवून देण्याचे कार्य रॉय यांनी शिक्षणामध्ये आमुलाग्र स्वरुपाचा बदल झाला पाहीजे. वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा स्विकार केला. भारतीयांनी स्वतःची प्रंगती घडवुन आणण्यासाठी पाश्चात्य शिक्षणाचा अवलंब केला पाहीजे असे रॉय यांचे मत होते. रॉय यांच्या काळात भारतीय समाजात असलेली जातीयता विषमता यामुळे समाजात काही व्यक्तींचा श्रेष्ठ तर काहींना अनिष्ठ मानले जात होते. धर्म, वंश,जात, लिंग, पैसा या आधारे भेदभाव केला जात असे. यामुळे देशात एकात्मतेच्या मार्गात अडथळें निर्माण झालें होते हा भेद रॉय यांना मान्य नव्हता. सर्वांना समान मानावे माणूस म्हणून सर्वांसाठी समान कायदा असावा असा मानवतावादी दृष्टीकोनाचा स्विकार रॉय यांनी केला. भारतात अनेक जाती धर्माच्या आधारावर कायदा न करता सर्वांसाठी समान नागरी कायदा करण्यात यावा यासाठी रॉय झटले.

शोध निबंधाचा उद्देश :-

थोर समाज प्रबोधनकार राजा राममोहन रॉय यांच्या सामाजिक नेतृत्वाचा अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे :-

(१) राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक विचाराविषयी माहीती जाणुन घेणे.

(२) राजा राममोहन रॉय यांचे राज्य व कायदा या विषयी विचारांची माहिती अभ्यासणे.

(३) राजा राममोहन रॉय यांचे आणि आर्थिक विचारांविषयी माहिती जाणून घ्ेणे.

(४) राजा राममोहन रॉय यांचे शिक्षणा विषयी विचारांची माहीती जाणून घेणे.

माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण :-

थोर समाज प्रबोधनकर राजा राम मोहन रॉय यांच्या योगदानाचा अभ्यास करतांना त्या काळातील घडलेल्या घडामोडी यांची माहिती विविध साधनंद्वारे प्राप्त केलेली आहे. या लघुशोध निबंधासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ,मासिके, साप्ताहीके, इंटरनेट, वर्तमानपत्रे इ. दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

(१) **सामाजिक विचार** :- रॉय हे थोर समाजसुधारक होते. त्यांच्या संपुर्ण विचारांना आणि कार्याला अध्यात्मिक अधिष्ठान होते. सर्व मानव जातीचे कल्याण त्यांना अभिप्रेत होते. भारतीय राजकीय परिस्थितीच्या अधपतनाला धार्मिक आणि सामाजिक अधपतन कारणीभूत आहे. याची खात्री त्यांना पटली होती म्हणून सामजिक आणि धार्मिक परिस्थिती सुधारल्या शिवाय राजकीय परिस्थितीत सुधारणा होणे शक्य नाही असे त्यांचे मत होते. या विचारसरणीचे राजा राममोहन रॉय होते. ते म्हणतात ``ज्या प्रकारच्या धार्मिक परंपरांना हिंदू लोक चिकटून बसले आहे त्यांमुळे त्यांचे राजकीय हीत साध्य होत नाही याची मला खंत वाटते. जात आणि पंथ अशा भेदाभेदामुळे त्यांच्यात राजकीय जाणीव निर्माण होत नाही. तसेच विविध प्रकारचे धार्मिक आचरण व विधी धर्म शुध्दीच्या कल्पना यामुळे हा समाज कोणतेही महत्वाचे कार्य हाती घेण्यास कुचकामी ठरलेला आहे म्हणूनच मला वाटते की, राजकीय फायद्याच्या दृष्टीने तसेच सामाजिक स्वास्थ निर्माण होण्याच्या दृष्टीने धार्मिक बाबतीत सुधारणा होणे गरजेचे आहे.`` यावरुन रॉय हे राजकीय विकास आणि धार्मिक सुधारणा यांचा निकटचा संबंध कसा मानत होते हे यावरुन दिसून येत होते. रॉय यांची समाज सुधारणेची सोय त्यांच्या धार्मिक विचार सरणीशी सुसंगत होती. मुर्तीपूजा आणि हिदूंच्या अनेक देवदेवता यामुळे समाजामध्ये पथ, उपपंथ निर्माण झाले असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या मते अनेक देवदेवतांची कल्पना बुध्दीला पटलेली नाही पण त्यास वेद आणि उपनिषीदे या अहिंदूच्या मुळ धर्मग्रथांचा आधारही नाही. आपले हे मत सिध्द करण्यासाठी आणि हिंदू धर्माचे शूध्द स्वरुप दाखवून देण्यासाठी त्यांनी उपनिषदांची इंग्रजी व बंगाली भाषेत भाषांतर केली. ती स्वखर्चाने छापून विनामुल्य लोकांना वाटली. ज्या समाज सुधारणेशी रॉय यांचे नांव जोडले गेले ती सुधारणा म्हणजे सतीची प्रथा बंद करण्याविषयीचा कायदा होय. भारतात अनेक शतकांपासुन सतीची अमानुष आणि क्रूर प्रथा सुरु होती. ब्रिटीशांच्या आगमनापुर्वी ही प्रथा नष्ट करण्याबाबत झालेले प्रयत्न अयशस्वी ठरते. सुरुवातीस देखील ब्रिटीशांनी काही केले नाही कारण धार्मिक बाबतीमध्ये हस्तक्षेप करायचे नाही असे ब्रिटीशांचे धोरण होते. रॉय यांनी अवितरपणे सतीच्या चालीविरुध्द लोकभावना जागृत करण्याचे कार्य सुरुच ठेवले यामुळे या चालीविरुध्द लोकमत तयार होण्यास मदत झाली व सरकारला तसा कायदा करणे सोपे झाले. १८१८ पासून सुरु केलेल्या त्यांच्या चळवळीला १८२८ मध्ये यश आले. अखेर गव्हर्नर लॉर्ड विल्यम बेटींगच्या काळात ४ डिसेंबर, १८२९ मध्ये सतीची प्रथा बंद करण्याविषयी कायदा करण्यात आला. या घटनेमुळे एक गोष्ट झाली आर्थिक रुढी परंपरा अपरिवर्तनीय नसतात. परिस्थितीप्रमाणे त्या बदलाव्या लागतात अगर नष्ट कराव्या लागतात याची जाणिव हिंदू समाजाला झाली व समाज सुधारणेचा मार्ग खुला झाला. अशा प्रकारे राजा राममोहन रॉय हे हिंदु समाज सुधारणेच्या चळवळीचे नेते व आर्यप्रवर्तक ठरतात. स्त्रियांना मालमत्तेचा हक्क त्यावेळेस नव्हता.पतीच्या निधनानंतर पतीची मालमत्ता मुलास मिळत होती. मुलीस मालमत्तेपासुन वंचित ठेवले जात असे. त्यामुळे रॉय यांनी स्त्रियांना मालमत्तेचा अधिकार असावा असा आग्रह धरला तसेच विधवांचे जीवन दु:खी व उपेक्षित होते. जीवंतपणीच त्यांना मरणप्राय वेदना भोगाव्या लागत या अनिष्ट गोष्टींकडे समाजाचे लक्ष वेधुन स्त्रियांना स्वाभीमानाने जगता यावे यासाठी प्रयत्न केले होते. तसेच त्यावेळेस बहुपत्नीत्वाची पध्दत अस्तित्वात होती. या प्रथेमुळे स्त्रीयांना हलाकीचे जीवन जगावे लागत होते म्हणून रॉय यांनी असा विचार मांडला की, पहिली पत्नी जीवंत असतांना पुरुषाला दुसरा विवाह करावयाचा असल्यास त्यांनी दंडाधिकाऱ्यांची परवानगी घ्यावी.स्त्रीयांना समाजामध्ये स्वतंत्रपणे जीवन जगता यावे तसेच त्यांचा सर्वागीण विकास घडून यावा. या उद्देशानी त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. अशा प्रकारे स्त्रियांच्या जीवनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी रॉय यांनी स्त्री स्वातंत्र्याचे महत्व जनतेला पटवून दिले. रॉय यांचे असे मत होते की, स्त्रीयांच्या शारिरीक

दुर्बलतेचा व असहयतेचा फायदा पुरुषांनी घेऊन स्त्रियांच्या विकासात अडथळे निर्माण केलेत म्हणून देशाच्या विकासातही अडथळे आलेत त्यासाठी स्त्रियांचे जीवनमान सुधारणे आवश्यक असल्याचे मत त्यांनी मांडले. रॉय यांनी व्यवस्था आणि व्यवस्थेला विरोध केला. स्त्री-पुरुष समाजतेच्या तत्वाचा स्विकार त्यांनी केला.

(२) **राज्य व कायदेविषयक विचार** :- ब्रिटीशसत्तेचे राजा राममोहन रॉय समर्थक होते. मात्र ब्रिटीशांकडुन उदारमतवादी राजवट, हक्कांचे संरक्षण जनतेचे कल्याण, स्वातंत्र्याचा परिपोष, देशाची आर्थिक सामाजिक प्रगती, लोकशाही मूल्यांची प्रस्थापना अशा अनेक चांगल्या गोष्टींची अपेक्षा करतात. त्या मिळत नसल्यामुळे त्यांनी नोकरशाहीवर कठोर टिका केली. यातुन त्यांचे राज्य व शासनविषयक विचार स्पष्ट होतात. राज्याची कार्ये पुढीलप्रमाणे - (१) सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात उपक्रमशिलता, (२) शिक्षणाचा प्रसार, (३) सत्ता व अन्य अनिष्ट चालीरितींचे उच्चाटन, (४) अंधश्रध्दा, भ्रामक कल्पना यापासुन स्त्रीयांची मुक्तता. (५) लोकशाही व स्वातंत्र्य, समता बंधुना या मुल्यांचा आदर, (६) न्यायतत्वांचा आदर, (७) शेजारी राष्ट्रांशी योग्य समन्वय ठेवणे. (८) शेतीची प्रगती व शेतकऱ्यांना शिक्षण, (९) जिवीत व वित्तविषयक संस्था, (१०) आक्रमणापासुन देशाचे रक्षण रॉय यांनी प्रातिनिधीक लोकशाहीचा पुरस्कार केलेला आहे. अमर्याद राजेशाहीस त्यांनी विरोध केला आहे. निरंकुश राजेशाही हि एका व्यक्तीचे लहरी शासन असते. अशा शासनात प्रजेला पशुवत वागवले जाते. सर्वोत्तम शासनप्रकार म्हणून ते मर्यादीत घटनात्मक राजेशाहीस मान्यता देतात. न्यायव्यवस्थेवर त्यांनी सखोल विचार केला होता. न्यायीक प्रक्रिया योग्य, निःपक्षपाती आणि न्यायतत्वाला धरुन असावी. कायदा व समन्वय बुध्दीने न्यायदान केले जावे. न्यायाधीश कायदा व समन्यायबुध्दी नुसार न्यायप्रदान करतात की नाही हे जाणुन घेण्यासाठी लोकमताची त्यावर देखरेख असावी असा सल्ला ते देतात. देशी भाषेत खटले चालवले जावे. त्यांना प्रसिध्दी दिली जावी असे त्यांना वाटते. न्यायदान वेळेत, स्वस्त सोयीचे व सहज उपलब्ध होणारे असावे. न्यायालयाची रचना उतरंडीप्रमाणे असावी. वरिष्ठ न्यायालयाचे खालच्या न्यायालयावर नियंत्रण असावे.

(३) **आर्थीक विचार** :- रॉय यांचे मुख्य कार्य धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रातील असले तरी आर्थिक गोष्टींकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले नाही. ब्रिटीश सत्तेमुळे धार्मिक परिणाम दिसू लागले. ब्रिटीशांच्या आगमनापुर्वी भारत हा देश निर्यातदार देश होता. भारतीय कापड, हस्तीदंत, कलाकुसरीच्या वस्तु मसाल्याचे पदार्थ यांनी परदेशी बाजारपेठेत मागणी होती. ब्रिटीशांचे आगमन झाल्यानंतर आणि त्यांच्या व्यापारी वखारी स्थापन झाल्यानंतर सुरुवातीच्या काळात भारतीय उत्पादनात मोठया प्रमाणात प्रोत्साहन मिळाले. ब्रिटीश व्यापारामार्फत भारतीय माल अधिक प्रमाणात परदेशात जाऊ लागला. भारतीय हस्तउद्योगास चालना मिळाली पण इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीनंतर हे चित्र बदलले. इंग्लंडमध्ये मोठया प्रमाणात कापड व इतर वस्तुंचे उत्पादन होऊ लागले. त्या वस्तुच्या विक्रीसाठी बाजारपेठेची गरज भासु लागली यासाठी भारतीय बाजारपेठेचा वापर करण्यात आला. इंग्लंडमधील कापड व इतर वस्तु भारतात आयात होवू लागल्या. भारत हा निर्यातदार देश होता. त्याचे रुपांतर आयातदार देशामध्ये झाले. इंग्लडमधील उद्योगपती भारतातुन कच्चा माल आयात करुन भारतात पक्का माल आयात करु लागले. यातुन भारताचे जे पध्दतशीर आर्थिक शोषण होत होते त्याकडे दादाभाई नौरोजी, न्यायमुर्ती रानडे, लोकमान्य टिळक अशा अनेक विचारवंतांनी लोकांचे लक्ष वेधले. तरी या परिस्थितीची जाणिव त्यापुर्वीच रॉय यांना होती. १८३२ साली इंग्लंडमधील त्यांच्या मुक्कामात त्यांनी पार्लमेंटच्या समीतीसमोर साक्ष दिली व भारतातील आर्थिक स्थितीकडे लक्ष वेधले. त्यांनी हे दाखवून दिले की, जमीनदारांसंबंधी जो कायदा भारतात आहे, त्यामुळे जमीनदाराचा फायदा होत असून जमीन कसणाऱ्या कुळांची पिळवणूक होत आहे. जमीन कसल्याबद्दल जमीनदारांना द्यावा लागणारा खंड जास्त असल्याने शेतकऱ्यांच्या हाती काही शिल्लक रहात नाही. त्यामुळे खंड कमी प्रमाणात असावा अशी त्यांनी मागणी केली. तसेच मिठाच्या किमती कमी कराव्यात अशीही मागणी केली.

(४) **शिक्षण विषयक विचार** :- रॉय हे आधुनिक पाशात्य शिक्षणांचे खंदे पुरस्कर्ते होते. पारंपारिक शिक्षण पध्दतीला त्यांचा विरोध होता. गणित, रसायनशास्त्र, पदार्थ विज्ञान, जीवशास्त्र, भौतिकशास्त्र आणि आधुनिक तत्वज्ञान यांचा शिक्षणातुनच पाशात्यराष्ट्रांनी आपली प्रगती साध्य केली. हे त्यांनी जाणले होते. भारतास आपली प्रगती करावयाची असेल तर मध्ययुगीन आणि बाळबोध शिक्षण पध्दतीचा त्याग करुन आधुनिक, वैज्ञानिक पध्दती, तत्वे आणि कल्पनांवर आधारलेल्या शिक्षण पध्दतीचा स्विकार करावा लागेल असे प्रतिपादन त्यांनी केले. युरोपियन लोकांनी ज्याप्रमाणे वैज्ञानिक दृष्टी स्विकारुन निसर्गातील शक्तीचा उपयोग स्वतःच्या विकासासाठी करुन घेतला. तशी दृष्टी स्विकारुन आपणास विकास घडवुन आणावा लागेल. त्यांनी कलकत्तामध्ये हिंदु कॉलेज स्थापन करण्यास पुढाकार घेतला यासाठी त्यांनी तळमळीने प्रयत्न केले. हिंदुकॉलेजच्या स्थापनेमध्ये सिहांचा वाटा उचलणाऱ्या रॉय यांनी पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रसारासाठी इतरही अनेक प्रकारे कार्य केले.

मुल्यमापन :-

रॉय यांनी विविध विचारांचे चिंतन केले. भारतीय समाज आधुनिक बनावा येथील लोकांनी पाश्चात्य शिक्षण, पाश्चात्य भाषेत लिहावे नविन मुल्यांचा स्विकार करावा असा त्यांचा दृष्टीकोन होता. ते असामान्य दर्जाचे प्रज्ञावंत होते. त्यांचे सामाजिक व राजकीय चळवळीतील कार्य भविष्याला दिपस्तंभासारखे मार्गदर्शक ठरणारे आहे. त्यांच्या कार्यामागील प्रेरणा मानवता वादाची आणि विश्वबंधुत्वाची होती. ते प्रखर बुध्दीवादी होते. त्यांच्या सर्वच कार्यास उदामत्ता प्राप्त झालेली होती. धार्मिक तत्वज्ञानाकडे मानव जातीचे कल्याण साधणारा एक मार्ग म्हणून ते पहात होते. त्यांच्या विचारामध्ये धार्मिक भेदांना स्थान नव्हते. ब्राम्होसमाज हे रॉय यांच्या मानवता वादाचे मुर्त स्वरुप होय. रुढींच्या चालीविरुध्दी त्यांचे आंदोलन स्त्रीला समान हक्क मिळावेत, विधवांना प्रतिष्ठेने जगता यावे , भारतीयांना जास्तीत जास्त प्रमाणात नोकऱ्या मिळाव्यात, शासनाचे धोरण उदार मतवादाचे असावे, व्यक्तीला अप्रतिष्ठा करणाऱ्या आणि सामाजिक भेदाभेद निर्माण करणाऱ्या अंधश्रध्दा आणि रुढी यांचा समाजाने त्याग करावा यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. त्यांची मानवतावादी दृष्टी स्पष्ट करतात.

संदर्भ ग्रंथः

(१)डॉ.ढोबळे रमेश - आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत विद्या पब्लिशर्स, नागपुर. प्रथम आवृत्ती जुन २०१०
(२)प्रा.वराडकर र.घ. - भारतीय राजकीय विचारवंत विद्या प्रकाशन, नागपुर सन २००५.
(३)प्राचार्य डॉ.देवरे पी.डी. - भारतीय राजकीय विचार डॉ.निकुंभ डी.एस. प्रशांत पब्लीकेशन्स,जळगांव प्रथम आवृत्ती २००८.
(४)डॉ.राठी शुभांगी - भारतीय राजकीय विचार, अथर्व पब्लीकेशन्स, जळगांव. प्रथम आवृत्ती २०१४.
(५)डॉ.पाटील वा.भा. - प्राचीन व आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, प्रशांत पब्लीकेशन, जळगांव प्रथम आवृत्ती २००९.

मंगळवेढयाचा वारसा : एक ऐतिहासिक विश्लेषण

गडहिरे रावसाहेब तुळशिराम
विज्ञान महाविद्यालय, सांगोला
डॉ. एस. जी. जाधव
सेवानिवृत्त प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख, पीपल्स कॉलेज, नांदेड

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र राज्यातील सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढा हे प्रद्रिर्घ काळ राजकीय केंद्र आणि राजधानीचे ठिकाण राहिले आहे. मंगळवेढे हे तालुक्याचे ठिकाण असून चोखामेळा, दामाजीपंत, कान्होपात्रा या संतांच्या वास्तव्याने ही भूमी प्रसिद्ध आहे. पंधराव्या शतकात येथे दुष्काळ पडला होता. त्यावेळी संत दामाजीपंतांनी स्वतःची धान्याची कोठारे उघडून गोरगरिबांना वाटून त्यांचे प्राण वाचविले, असा इतिहास आहे. त्याचप्रमाणे मंगळवेढा हा तालुका ज्वारी उत्पादनासाठी महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे.

मंगळवेढा-इतिहास :

भीमेच्या सुपीक खोऱ्यात, काळया मातीच्या कुशीत वसलेले मंगळवेढा, ही संतभूमी म्हणून ओळखली जाते. नामदेवकालीन संत परंपरेतील संतांची मांदियाळीच तेथे नोंदली. टाळ, मृदंग आणि अभंग यांचे मधुर नाद शतकानुशतके घुमत राहिले. इतिहास, परंपरा आणि प्राचीन श्रेष्ठत्त्व ही मंगळवेढयाची अलौकिक उंची आहे. मंगळवेढा प्राचीन काळी महामंडलेश्वर, मंगलवेष्टक अशा नावांनी प्रसिद्ध होते. मंगळवेढयाचा इतिहास इसवीसनाच्या चौथ्या-पाचव्या शतकापर्यंत मागे पोहचतो. दक्षिण भारतातील चालुक्य/राष्ट्रकुट यांच्या काळात भरभराटीला आलेले मंगळवेढे हे शहर. ते नंतर देवगिरीच्या यादवांकडे आले. तेथे बहामनी राजवट इसवीसनाच्या चौदाव्या शतकात सुरु झाली. नंतर, इ.स.१४८९ साली ते विजापूरच्या आदिलशहाकडे गेले. मोगलांनी विजापूरची आदिलशाही इ.स.१६८६ साली नष्ट केली आणि मंगळवेढा मोगलांच्या ताब्यात आला. दिनांक ३ मार्च १७०७ रोजी औरंगजेबाचा मृत्यू झाला. त्यानंतर शाहूंच्या पश्चात, संस्थाने खालसा होईपर्यंत मंगळवेढा सांगलीच्या पटवर्धनांच्या ताब्यात होता. राष्ट्रकुटांचे उत्तराधिकारी कलचुरी, त्यांच्या राज्यात मंगळवेढे हे राजधानीचे शहर होते. वीरशैव पंथाचे संस्थापक महात्मा बसवेश्वर हे कलचुरी राज्याचे मुख्य प्रधान होते. म्हसवड, तेर, अक्कलकोट येथील शिलालेखांतून कलचुरी राजसत्तेत महामंडलेश्वर राजधानी असल्याचे उल्लेख आलेले आहेत. राजवाडे, धर्मस्थळे, तीर्थस्थळे यांचे भग्नावशेष मंगळवेढयात सर्वत्र विखुरलेले पाहण्यास मिळतात. त्यात कोरीव स्तंभ, भग्न मूर्ती, शिलालेख आहेत. शिवरायांचा मुक्काम सोलापूर जिल्ह्यात झाल्याची दाखवणारी एकमेव नोंद मंगळवेढे येथेच आहे. शिवरायांचा मुक्काम तेथील भुईकोट किल्ल्यात दिनांक १८ नोव्हेंबर १६६५ या दिवशी होता. मंगळवेढयातील भुईकोट किल्ला, काशी विश्वेश्वर मंदिर, महादेवाची विहीर, ज्योतिबा माळावरील मंदिरे, गैबीसाहेब दर्गा या इतिहासाच्या खुणा सांगणाऱ्या वास्तू आहेत. पुष्कर येथील ब्रम्हदेवाच्या मूर्तीनंतर किल्ल्यापाठीमागील महादेवाच्या मुर्ती विहिरीत आहेत. भारतातील एकमेवाद्वितीय ती ब्रम्हदेवाची मूर्ती सहा फूट उंच व साडेतीन फूट रुंद काळया पाषाणात कोरलेली आहे. त्याशिवाय महिषासूर मर्दिनी, तीर्थकर यांच्या मूर्ती तेथे आढळतात. चंद्रभागेच्या वाळवंटातील मुख्य प्रवर्तक संत नामदेव होते. त्यांचे समकालीन म्हणजे संत चोखामेळा आणि त्यांचे कुटुंबीय होते. काळाच्या आणि समाजव्यवस्थेच्या दारात उभे राहून समतेचा आर्त करुणामय आक्रोश करणारे चोखामेळा हे मंगळवेढयाचे रहिवासी होते. संत चोखामेळा यांच्याबरोबर त्यांच्या कुटुंबीयांनी केलेली अभंगरचना हा त्या भक्ती चळवळीचा आत्मा आहे. सरकारी 'सकल संतगाथे'त संत चोखामेळा यांचे तीनशे एकोणपन्नास अभंग आहेत. चोखामेळांची पत्नी संत सोयराबाई यांचे बासष्ट अभंग संत कर्ममेळा यांचे सत्तावीस अभंग, संत बंका यांनी संत वाङमयाची समृद्धी वाढवली आहे. अनुभव मंडपाच्या माध्यमाने लोकशाहीची मुळे रुजवणारे संत बसवेश्वर यांची कर्मभूमी म्हणूनही मंगळवेढयाचा लौकिक आहे. समतेचा ध्वज घेऊन लोककल्याणची बीजे पेरणारे संत

बसवेश्वर यांनी बाराव्या शतकात परिवर्तनाची क्रांती उभी केली ती त्याच भूमीत इ.स.१४६८-७५ या कालखंडातील दुर्गादेवीच्या दुष्काळात संत दामाजीपंतांनी गोरगरिबांसाठी धान्याची कोठारे खुली केली आणि उपाशी जनतेची भूक भागवली. त्या इतिहासाने मंगळवेढा चौमुलखात गौरवशाली झाला. त्या संतांबरोबरच मंगळवेढयात टिकाचार्य, लतिफबुवा, सीताराम महाराज खर्डीकर, मौनीबुवा, गोपाबाई, संत गोविंदबुवा, संत वडरी महाराज, संत बागडे महाराज, संत बाबा महाराज आर्वीकर. स्वामी समर्थ यांच्या पवित्र कर्माने, वाणीने संस्कारित झालेली मंगळवेढा ही भूमी आहे. महाराष्ट्राच्या सहिष्णू अभंग काव्याचे सार मराठी माणसाच्या रक्तात श्रद्धेचे अभिसरण करणारे आहे. हिचं ती मंगळवेढयाची माती जिथे पाषाणचं लागतो पालथ्या पाठीचा मांजरा नाही. जिथे पेरलं की थेट काढणी होते. जिथली भाकरी नूसती चाऊन खा गोडच लागते.

मंगळवेढा (इ.स.१०००-१२०१) :

मंगळवेढे गावची ऐतिहासिक परंपरा अतिशय मोठी असून, अशी परंपरा लाभलेली गावे फारच कमी आहेत. मंगळवेढा हे गांव कधी काळी वसले याबद्दल निश्चित पुरावा मिळत नाही. परंतु फार प्राचीन काळी शालिवाहन शकाच्या सुरुवातीला मंगळवेढा हे शहर मंगल राजाच्या वर्चस्वाखाली होते. या गावची बाजारपेठ त्यावेळी अतिशय भरभराटीत आली होती. मंगल राजाच्या अगोदर हे गांव जीवनपूरी असे म्हणून प्रसिद्ध होते. सध्याच्या मंगळवेढयाच्या पश्चिम दिशेस जमिनीचे उत्खनन करताना सोन्या, चांदीचे दागिने, जून्या विटा, मातीची नक्षीदार सुंदर असलेली फुटलेले दगडी शिल्प अशा विविध वस्तू सापडत होत्या. त्यावेळचा नक्की कालखंड कोणता होता याचा पुरावा मिळत नाही. परंतु मंगळवेढा या शहराचे वैभव आणि भरभराटीचा काळ हा शालीवाहन शकाच्या अगोदरचा असावा. एवढे वैभवशाली सुंदर आणि भरभराटीस आलेले सुखी, संपन्न शहर आपल्या वर्चस्वाखाली असावे, मंगळवेढा या शहराचा सम्राट आपण व्हावे, यावर आपली सत्ता असावी म्हणून मंगल नावाच्या राजाने या शहरास स्वतःच्या सैन्यासह चोहोबाजूनी लष्करीवेढा दिला. परंतु मजबुत तटबंदी असल्यामुळे मंगल राजाचा काही इलाज चालेना, तरीपण मंगल राजाने सैन्याचा वेढा बराच काळ उटविला नाही. शेवटी गावाची रसद बंद पडली. तेथील अंमलदार अखेर राजास शरण येऊन ते शहर मंगल राजाच्या वर्चस्वाखाली आले. मंगल राजाने लष्करी वेढा देऊन हे शहर जिंकून घेतले. तेंव्हापासून या शहराचे नाव मंगळवेढा असे पडले, अशी लोक अख्यायिका आहे. मंगळवेढे शहरातील सर्वात जूनी प्राचीन सुंदर वास्तू म्हणून किल्ल्यामागील काशीविश्वेश्वराचे मंदिर असा उल्लेख करता येईल. तेथील मुळचे देऊळ इ.स.१० व्या आणि ११ व्या शतकात म्हणजे चालुक्य कलचुरीच्या उत्तर काळात अथवा यादवांच्या काळात बांधले गेले असावे. कारण देवळाचे बांधकाम हे हेमाडपंथी शैलीप्रमाणे आहे. यादवोत्तर काळात हे मंदिर मोडकळीस आले होते. पुढे इस्लामी राजवटीत विजापूरच्या राजगादीवर अल्ली अदिलशाह असताना हिप्परगीचे श्री. बाहयानी धनाजी कुलकर्णी यांनी शके १४९४, म्हणजेच इ.स.१५७२ साली मंदिराचा जिर्णोध्दार केला. याची हकीकत रंगशिळेच्या डावीकडील खांबावर पाच भागात कोरलेली आहे.

मंगळवेढा (इ.स.१४००-१५००) :

देवगीरीच्या यादव राजघराण्याचा बहामनी राजाने पराभव केल्यानंतर मंगळवेढे बहामनी राज्यात सामील झाले. बहामनी राज्यात इ.स.१४५८-६० या साली दुष्काळ पडला होता आणि श्री. दामाजीपंत त्यावेळी मंगळवेढा येथील तहसिलदार असल्यामुळे भुकेने आणि दुष्काळाने पीडीत झालेल्या लोकांसाठी त्यांनी धान्याची कोठारे खुली केली. त्याकरीता बादशहाने त्यांना कैद केले असता पंढरीच्या पांडुरंगाने विठू महाराजाचे रुप घेऊन दरबारात पैसा भरला आणि श्री दामाजीपंतांची सुटका केली. नंतर मोगल सरदार बहादूर जिलाणी याने मंगळवेढे आसपासचा प्रदेश जिंकला आणि मंगळवेढे दिल्लीच्या मोगल अंमलाखाली इ.स.१४६५ ते १४७५ पर्यंत होते. इ.स.१४९३ मध्ये मंगळवेढे येथे भुईकोट किल्ला बांधला गेला आणि मंगळवेढा हे एक प्रमुख आणि मजबूत लष्करी ठाणे म्हणून प्रसिद्ध झाले. दिनांक ५ नोव्हेंबर १४९४ रोजी बिदरचा बादशहा महबूबशा यांने स्वारी करुन बहादूर जिलाणीचा पराभव करुन आणि त्यास ठार मारुन मंगळवेढा पुन्हा जिंकून स्वतःच्या

ताब्यात घेतले. इ.स.१३९६-१४०८ अशी बारा वर्षे दुर्गा देवीचा दुष्काळ या भागात पडला, त्यात मंगळवेढे ही सापडले. त्यानंतर इ.स.१४२२-२३ आणि इ.स.१४६७-७४ या साली दोन मोठे दुष्काळ पडून मंगळवेढे गावाची वाताहत झाली. दुष्काळामध्ये लोक गाव सोडून गेले. २० वर्षे मंगळवेढे गांव पडीक राहिला. गावात थोडीच प्रतिष्ठीत घराणी राहिली म्हणून परगावातून आणि लांबून मोठी घराणी मंगळवेढा येथे आणुन त्यांना जमिनी देऊन पुन्हा वसाहत करावी लागली. नागांवचे प्रतापरुद्र इंगळे यांना आणुन देशमुखी करुन दिली.

मंगळवेढा (इ.स.१६००-१७००) :

इ.स.१६०० ते १७०० या शंभर वर्षात मंगळवेढे पुन्हा भरभराटीस आले आणि ते प्रमुख लष्करी ठाणे म्हणून ओळखले जाऊ लागले. अकबराचा सरदार मीर जयाउद्दीन मुस्ताफाखान मंगळवेढयास इ.स.१६०३ मध्ये राहत होता. त्याचा अंमल आजू-बाजूच्या पन्नास कोसावर चालत असे. म्हणून हा किल्ला हस्तगत करण्याकरिता वारंवार लढाया होत असत. विजापूरचा सरदार सर्जाखान आणि मोगल सरदार जयसिंगराजे यांची या किल्ल्यासाठी लढाई झाली. त्याचवेळी श्री छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी विजापूरविरुद्ध मोगल सरदारास मदत केली होती. दिनांक १८ डिसेंबर १६६५ रोजी मंगळवेढे किल्ल्यात श्री छत्रपती शिवाजी महाराज आणि राजे जयसिंग यांची भेट झाली होती. नेताजी पालकर यांनी विजापूर दरबाराविरुद्ध मोठी लढाई करुन विजापूर दरबारचा पराभव केला. परंतु पुन्हा दिनांक ३१ मे १६६६ रोजी हा किल्ला विजापूर दरबाराकडे गेला. श्री छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी पुन्हा तो जिंकून घेतला. इ.स.१६९५-१७०२ मध्ये औरंगजेबाचा मुक्काम मंगळवेढयापासून नऊ मैलावर बेगमपूर येथे होता. बॉम्बे गॅझेटीअरनुसार असे आढळून येते की, मंगळवेढे गाव पुर्वी तीन भागात विभागले होते. १.किल्ला २.कसबे ३.शनिवार पेठ. पेठ केंव्हा वसली याची निश्चित माहिती मिळत नाही. सध्याचे वार्ड क्र.१ आणि वार्ड क्र.२ यास कसबे म्हणत होते. त्या कसब्याभोवती इ.स.१६९४ साली गावकूस बांधले होते. त्या गावकूसाची एकंदर लांबी ६,९३६ फूट आणि रुंदी ८ फूट होती. त्या गावकूसाच्या पुर्वेस बोराळे नाका, नैऋत्येस सांगोला नाका आणि उत्तरेस बुरुज १२० फूट उंच आणि १४ फूट व्यासाचा होता, असे चौरंग बुरुज होते. भुईकोट किल्ला इ.स.१४९३ साली बांधला या भुईकोट किल्ल्याची लांबी उत्तर दक्षिण बाजूस १,२४५ फूट, पूर्व बाजूस १२०० फूट आणि पश्चिम बाजूस ९२० फूट आहे. तट १३ फूट रुंदीचा आणि ३५ फूट उंचीचा होता. त्यास सात बुरुज होते त्यांची नावे- मर्दान, करड, चौफाळा, जगभावी, गच्ची, कैकाड आणि बोराळ. त्यापैकी सर्वात मोठा बुरुज मर्दान नावाचा असून त्याची उंची ५७ फूट आणि व्यास ५० फूट आहे. मर्दान बुरुज सध्याच्या लक्ष्मीनारायण मंदिरासमोर होता. किल्ल्याभोवती खंदक ८२ फूट रुंद होता. पुर्वेस मुख्य वेस असून ती १४ फूट उंच आणि १२ फूट रुंद होती.

मंगळवेढा (इ.स.१८००-१९००) :

इ.स.१८०८ ते १९०० मध्ये पटवर्धन राजघराण्याच्या वाटण्या होऊन मंगळवेढे तालुका श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब सांगलीकर पटवर्धन यांच्या वाटणीस गेला होता. इ.स.१८१८ मध्ये मंगळवेढयाहून तीस मैलावर असलेल्या अष्टी या गावी शेवटची मराठा आणि इंग्रज यांची लढाई होऊन मराठा साम्राज्य लयास गेले आणि पेशवे यांचे सेनापती बापू गोखले हे धारातिर्थी पडले. आजही मंगळवेढे गावात सेनापती बापू गोखले यांचा वाडा पडक्या स्थितीत आहे. श्री संत चोखामेळा चौकातुन पुर्वेस मारवाडी गल्लीतून थोडे पुढे गेलो की उजव्या बाजूस तो वाडा आहे. स्वतःच्या तलवारीने तिखट पाणी इंग्रजास पाजून मराठी साम्राज्य टिकविण्याची खटपट करणारा बापू गोखले हा शुर योध्दा मंगळवेढे येथे राहत होता. इ.स.१८५७ साली उत्तर भारतात स्वातंत्र्याचा प्रयत्न होताच त्याचे पडसाद ही मंगळवेढे गावात उठले. काही प्रत्यक्ष कृती करीत होते. इंग्रजी सरकार संशयावरुनही पकडून लोकांना त्रास देत होते. स्वातंत्र्य युध्दात सहभाग घेतला म्हणून मंगळवेढयाहून श्री.नारायणराव नाना पटवर्धन, भास्करराव जंमखंडीकर, आलमसाहेब काझी आणि एक मराठी ग्रहस्थ यांना दिनांक १ डिसेंबर १८५७ रोजी पकडून सातारा येथे चौकशीसाठी नेले होते. परंतु त्यानंतर त्यांना सोडून देण्यात आले. पहिले

श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेबानंतर श्रीमंत धुंडीराज तात्यासाहेब हे सांगली संस्थानाचे राजे झाले. त्यांना इ.स.१८५९ साली मुखत्यारी आली. त्यांच्या कारकार्दीत सांगली संस्थानाचा कारभार काही वर्षे ब्रिटीश सरकारच्या अंमलाखाली होता. इ.स.१८७६ पर्यंत हा मर्दान हा किल्ला मजबूत आणि शाबूत होता. सांगली संस्थानात ब्रिटीश ऍडमिनिस्ट्रेशन आल्यामुळे जॉईंट ऍडमिनिस्ट्रेशन कॅप्टन वेस्ट यांनी मर्दान किल्ल्याचे दरवाजे कायमचे पाडले आणि मेजर वॉलरने तट पाडला. तटाची माती आणि दगड लोकांनी नेली आणि खंदक ही बुजवला गेला. काही बुरुज पडले तर काही बुरुज मुद्दाम पाडले गेले.

बहामनी राज्य :

हसन गंगूने इ.स.१३४७ मध्ये बहामनी राज्य गुलबर्गा येथे स्थापन केले. इ.स.१४२९ मध्ये बिदरला अहमदशहाने राजधानी आणली. अहमदशहावल्ली या नावाच्या बादशहाने इ.स.१४२२-३५ पर्यंत राज्य केले. सर्व बहामनी बादशहामध्ये अहमदशहावल्ली हा चांगला बादशहा होऊन गेला. त्यावेळी बिदर येथे दामाजी म्हणून एक कारकून दरबारात चमकला. इस्लामी राज्य बिदरला असल्यामुळे हिंदू लोकांना धर्म पाळण्यास फार अडचण पडत होती. दरबारामध्ये मुसलमान नोकरांबरोबरच हिंदू लोकांचाही भरणा होता. त्यातच दामाजीचीही नेमणूक बहामनी दरबारात झाली. त्यावेळी बिदरचा किल्ला संपूर्ण बांधून तयार झाला होता. दामाजीपंतास रोज तख्त महालात दफ्तर सांभाळावे लागत असे आणि कार्यालयीन काम करावे लागत असे. पंचवीस वर्षे वय असले तरीही दामाजीपंतांचा चेहरा श्रध्दाळू आणि भाविक दिसत असे. रोज स्नान करुन कपाळावर मोठा गंध लावण्याची त्यांची प्रथा होती. दरबारात येतानाही ते टिळा लावून येत असत. त्यामुळे चटकन ते लोकांच्या डोळयात भरत असत. त्यांची अंगकाठी आणि शरीरयष्टी कमावलेली होती. दामाजीपंत घोडयावर बसण्यात पटाईत होते आणि दांडपट्टा चांगला खेळत असत. त्यांचे मोडी अक्षर मोत्यासारखे वळणदार होते. त्यामुळे त्यांच्या कामावर त्यांचे वरिष्ठ खूष असायचे. दामाजीपंतही प्रामाणिकपणे काम करायचे, त्यामुळे वरिष्ठांची त्यांच्यावर मर्जी बसली होती. त्यामुळे दामाजीपंतांची बढती नायब तहसिलदार म्हणून करण्यात आली. अहमदशहावल्लीनंतर त्यांचा मुलगा अल्लाउद्दीन दुसरा बादशहा झाला. तो पराक्रमी होता. त्यांने बिदरचे साम्राज्य वाढवले. त्यावेळी दामाजीपंतास नायब तहसिलदार म्हणून सैन्यांबरोबर जावे लागायचे. वयाच्या ४० व्या वर्षी पंढरपुरच्या पांडूरंगाचे दर्शन घेण्याचा योग त्यांना प्रथम आला आणि पंढरपुरचा दिव्य सोहळा पाहून ते वारकरी पंथाचे अनुयायी झाले. पांडूरंगाचे निस्सीम भक्त म्हणून धार्मिक बाबींकडे विशेष लक्ष देऊ लागले. गीतेच्या पठनाबरोबर ज्ञानेश्वरीचे वाचनही ते आवडीने करु लागले. त्यावेळी ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ सर्व ठिकाणी उपलब्ध नव्हता, तरीही दामाजीपंतांनी ती प्रत मिळवून त्याचे अध्ययन सुरु केले. दरबारातही हुशार, संत प्रवृत्तीचा अधिकारी म्हणून दामाजीपंतांची ख्याती झाली.

उपसंहार :

मंगळवेढयाने चालुक्य, राष्ट्रकूट, कलचुरी, शिलाहार, देवगिरीचे यादव, बाहमनी, विजापूरची आदिलशाही, मोगल, सांगलीचे पटवर्धन, ब्रिटिश इत्यादी राज्यकर्त्यांच्या कारकीर्दींचा अनुभव घेतला आहे. तर १.श्रीमंत बापुसाहेब हरीहरराव पटवर्धन (१९४५-५५). २.विठ्ठल येशू ताड (१९५५-५८). ३.अनंत नारायण कुलकर्णी (१९५८-६०). ४.लक्ष्मणरावजी नागणे (१९६०-६५). ५.बाळकृष्ण गोपाळ मोडक (१९६५-६६). ६.ज्ञानोबा सयाप्पा नागणे (१९६७-६८). ७.रतनचंद शिवलाल शहा (१९७१-९०). ८.युवराज गंगाधर कलुबर्मे (१९९१-९५). ९.प्रकाश कृष्णा गायकवाड (१९९६-९७). १०.सौ.ललिता महोदव माळी (१९९७-९८). ११.बाबुभाई गैबीसाहेब मकानदार (१९९९-२०००). इत्यादी १९४५-२००० मंगळवेढा नगरपालिकेचे या काळात अध्यक्ष होऊन गेले तर १९६२-२०२२ या काळात आतापर्यंत मंगळवेढा तालुक्याचे आमदार पुढीलप्रमाणे आहेत : गणपत लक्ष्मण सोनवणे (१९६२-६७). किशनलाल रामचंद्र मर्दा (१९६७-७२). पुन्हा किशनलाल रामचंद्र मर्दा (१९७२-७८). कांबळे निवृत्ती सटवाजी (१९७८-८०). विमल ज्ञानोबा बोराडे (१९८०-८५). लक्ष्मण कोंडिबा ढोबळे (१९८५-९०), (१९९०-९५). पुन्हा (१९९५-९९), (१९९९-२००४) या काळात लक्ष्मण कोंडिबा ढोबळे हे मंगळवेढा मतदारसंघाचे आमदार

म्हणून कार्यरत होते. त्यानंतर २००४-०९ या काळात रामचंद्र ज्ञानोबा साले हे मंगळवेढा मतदारसंघाचे आमदार होते. २००९ नंतर मंगळवेढा आणि पंढरपुर या दोन तालुक्यांचा संयुक्त मतदारसंघ करण्यात आला. २००९-२० या काळात जनसामान्यांचा नेता म्हणून भारत भालके यांनी मंगळवेढा-पंढरपुर मतदारसंघाचे नेतृत्व केले. परंतु शुक्रवार दिनांक २७ नोव्हेंबर २०२० रोजी मध्यरात्री आमदार भारत भालके यांचे कोरोनामुळे निधन झाले. २००९,२०१४,२०१९ अशा सलग तीन वेळा विधानसभेवर निवडून आलेल्या भारत भालके यांची कारकीर्द संपली. भारत भालके यांच्या निधनामुळे २०२१ मध्ये पोटनिवडणूक घेण्यात आली. तेंव्हा महाविकास आघाडीकडून भारत भालके यांचे सुपूत्र भगीरथ भालके यांना उमेदवारी देण्यात आली. भारत भालके यांच्या मृत्यूच्या सहानुभूतीच्या लाटेचा फायदा होईल असे राष्ट्रवादी काँग्रेसला वाटत होते. परंतु भाजपकडून समाधान अवताडे यांना निवडणूक मैदानात उतरवण्यात आले होते. समाधान अवताडे यांनी राष्ट्रवादी काँग्रेसचे उमेदवार भगीरथ भालके यांचा तीन हजार सातशे सोळा मतांनी पराभव केला. समाधान अवताडे यांना एक लाख नऊ हजार चारशे पन्नास तर भगीरथ भालके यांना एक लाख सात हजार सातशे सतरा मते मिळाली. २०२१ च्या पोटनिवडणूकीत विजयी झाल्यामुळे सध्या पंढरपुर-मंगळवेढा मतदारसंघाचे आमदार म्हणून समाधान अवताडे कार्यरत आहेत. सोलापूर जिल्ह्यात एकूण ११ तहसिल आहेत. ते पुढीलप्रमाणे : १.सोलापूर उत्तर, २.सोलापूर दक्षिण, ३.बार्शी, ४.अक्कलकोट, ५.माढा, ६.करमाळा, ७.पंढरपूर, ८.मोहळ, ९.माळशिरस, १०.सांगोला आणि ११.मंगळवेढा. सोलापूरमध्ये एकूण ११ विधानसभा मतदारसंघ आहेत ते पुढीलप्रमाणे : १.सोलापूर उत्तर, २.सोलापूर दक्षिण, ३.सोलापूर मध्य शहर ४.बार्शी ५.अक्कलकोट, ६.माढा, ७.करमाळा, ८.मोहोळ, ९.माळशिरस, १०.सांगोले. ११.पंढरपूर. मंगळवेढा हे सोलापुर जिल्ह्यातील एक महत्त्वाचा तालुका असून त्यामध्ये ८१ गावांचा समावेश आहे. मंगळवेढा तालुक्याला बसवेश्वर, संत दामाजीपंत, संत चोखामेळा, संत कान्होपात्रा, संत गोपाबाई, संत बाबा महाराज आर्वीकर इत्यादी संतांचे योगदान लाभले आहे. इंग्लिश स्कूल आणि ज्युनिअर कॉलेज, मंगळवेढा, श्री संत दामाजी कॉलेज, मंगळवेढा, विद्यामंदीर हायस्कूल व ज्युनिअर कॉलेज, सलगर बुद्रुक, ता. मंगळवेढा जि. सोलापुर. ज्युनिअर कॉलेज, बालाजी नगर ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर, श्री लक्ष्मी देवी विद्यामंदिर ॲन्ड ज्युनिअर कॉलेज, राडे ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर, बाळकृष्ण विद्यामंदिर ॲन्ड ज्युनिअर कॉलेज, मु.पो.बलवणी ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर. आंधळगांव प्रशाला ॲन्ड ज्युनिअर कॉलेज, आंधळगांव ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर, शरद नगर ज्युनिअर कॉलेज, मु.पो. शरद नगर, माल्लेवाडी ता.मंगळवेढा जि. सोलापुर, यंपी मानसिंक विद्यालय, ॲन्ड ज्युनिअर कॉलेज, सोड्डी ता.मंगळवेढा जि. सोलापुर, महाशिद्दा विद्यामंदिर ज्युनिअर कॉलेज, डोनज ता.मंगळवेढा जि. सोलापुर, शारदा सिध्दनाथ विद्यामंदिर ॲन्ड ज्युनिअर कॉलेज, अथकळ ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर, स्वर्गीय प्रदीपराव हायर सेकंडरी विद्यालय, गुंजलेगांव ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर. इत्यादी शाळा महाविद्यालये आणि शैक्षणिक संस्था मंगळवेढा तालुक्यात शिक्षण प्रसाराचे कार्य करत आहेत. मंगळवेढा तालुक्यात सोयाबीन, मुग, उडीद, भुईमुग इत्यादी खरीप पिके घेतली जातात. तर गहू, ज्वारी, हरभरा, इत्यादी पिके घेतली जातात आणि अनेक प्रकारच्या फळभाज्या आणि पालेभाज्यांची पिके घेतली जातात. डाळिंब, आंबा, बोर, द्राक्षे, इत्यादी फळबागांची लागवड मंगळवेढा तालुक्यात केली जाते. मंगळवेढा शहर आणि मंगळवेढा तालुक्यात आर्थिक क्षेत्रात विविध बँकांचे कार्य महत्त्वाचे आहे. मंगळवेढा तालुक्याचा राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक इतिहास एक चिकित्सक अभ्यास १९५०-२००० हा प्रादेशिक आणि स्थानिक इतिहासाचा प्रकार असून तो भावी पिढीला ज्ञात होईल आणि मंगळवेढा तालुक्याचा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, राजकीय वारसा मंगळवेढा तालुक्याचे राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण इत्यादी बाबींचा तरुण पिढीला लाभ होईल. यात मुळीच संदेह नाही.

संदर्भग्रंथ सूची :

१.मोरवंशीकर रा.श्री. "सातवाहनकालीन महाराष्ट्र" प्रतिमा प्रकाशन,पुणे.

२.प्रा.दिनेश मोरे. "आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (इ.स.१८१८ ते १९६०)" के.एस. पब्लिकेशन्स, पुणे. प्रथमावृत्ती-डिसेंबर २००६.

३.डॉ.आनंद पाटील. "आपला महाराष्ट्र" स्टडी स्र्कल पब्लिकेशन्स, मुंबई.
४.देव शांतारराम भालचंद्र. "महाराष्ट्राचा इतिहास प्रागैतिहासिक महाराष्ट्र, खंड१" महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई.
५.Government of Maharashtra Gazetteer of India Maharashtra State Solapur District, Bombay revised edition 1977.
६.विवेक सौताडेकर."आपला सोलापूर जिल्हा सामान्य ज्ञान" विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
७.जालिंदर चांदगुडे. "आपला सोलापूर जिल्हा" प्राजक्ता प्रकाशन, वर्धमान हाईट्स, शुक्रवार पेठ, पुणे.
८.प्रा.नी.सी दीक्षित. "मध्ययुगीन भारत" पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी, नागपूर. जुलै २०१४.
९.डॉ.आनंद बा पाटील."आपला महाराष्ट्र १९९७ शासन आणि राजकारण" स्टडी सर्कल पब्लिशकन प्रा.लि. पुणे. १९९७.
१०.डॉ.श्रीनिवास सातभाई. "आधुनिक भारताचा इतिहास (इ.स.१७५७ ते १९७७)" विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.

STUDY THE EFFICACY OF LASUNADI GHRUT IN THE MANAGEMENT OF NASHTARTAVA (PCOS)

Dr. Shashikumar B. Wankhade
Asst. Prof. Strirog & Prasutitantra Department, R.T. Ayurved college Akola.
Dr. Shruti S. Wankhade
Community Health Officer, Dist. Akola.

ABSTRACT:

Nashtartava itself indicates that there is absence of Artava i.e. absence of menstruation. It may be primary or secondary. The prevalence of amenorrhea not due to pregnancy, lactation or menopause is approximately every 4th young women in India. All though there are various factors causing amenorrhea but the major cause is polycystic ovarian syndrome (PCOS). In our classics Nashtartava is described as the symptom but not as the disorder. Raja, Masikastrava, Rutustrava, Asruka Shonita are the synonyms of Artava. Aggravated vata and kapha obstruct the passage of Artavavaha Strotasa or orifice of channels carrying Artava, thus artava is not evident leading to Nashtartava also known as anartava. Though Artava is not finished completely yet it is not discharged monthly due to obstruction of Artavavaha Strotasa by Doshas. There are lots of medicines explained in Ayurveda to treat Nashtartava out of which Lasunadi Ghruta is selected for this study because Lasunadi ghruta is drug of choice for combined vata and kapha dosha having opposite properties so that while treating Vata, kapha should not aggravated & vice versa.

KEY WORDS: Nashtartava, Artavavaha Strotasa, PCOS, Lasunadi Ghruta

INTRODUCTION:

Ayurveda is not only about herbal medicines. Ayurveda advises on healthy ways to live life. The word “Ayurveda” itself means the “Science of Life.” Medicines are a last resort for treating these kind of lifestyle conditions. The ailment can be relieved in a much better way by following the prevention and control methods of diet and lifestyle changes, along with regular shodhan therapies of Vaman & Virechana. This may also include following proper Dincharya, Ritucharya and performing yoga aasanas.

Polycystic ovarian syndrome (PCOS) or Polycystic Ovarian Disease (PCOD) is found among individuals from the youthful age, with nearly 10 million individuals influenced comprehensively. Its overall predominance shifts from 2.2 percent to 26 percent and, as indicated by most recent measurements, in India one in each four young ladies is said to have PCOD. The ailment is said to influence urban populace more than rural people, which implies, as we become progressively modern and improve our financial status, we are becoming unhealthier.

PCOS is unquestionably a lifestyle issue. One should attempt to control and anticipate it as the disorder that can prompt a great deal of long lasting health issues, similar to diabetes, heart disease, infertility, other gynecological malignancies, hypertension, anxiety and gestational diabetes.

These days, there is a hurry to be great at everything and this has presumably influenced individuals to overlook that it is so vital to eat right, work out, rest and have a decent passionate equalization in life. The expanding commonness of PCOS in youthful grown-ups would straightaway be because of sedentary/inactive way of life and absence of healthy food in diet. Absence of activity, weight gain and corpulence lead to metabolic irregular characteristics, for example, insulin

resistance, which is high in urban Indian populace. Insulin obstruction prompts disturbed hormones and builds the odds of diabetes and other metabolic disorders.

An investigation directed by AIIMS demonstrates that over weight/ Obesity is available in nearly 60 percent ladies who experience the ill effects of PCOS; 50 percent have fatty liver; around 70 percent have high insulin resistance; 60-70 percent have abnormal amounts of male hormones; and 40 to 60 percent have glucose intolerance. Here we are going to discuss how the doshas and dhatus are influenced by our lifestyle, which in turn affects the jatharagni. This vicious cycle leads to dosha aavarana which causes manifestation of sthaulya. The deadly sthaulya gives rise to much aggravated symptoms of PCOS.

CHARACTERISTICS OF PCOS:

- Menstrual cycle ranging from more than 35 days or less than 8 cycles in a year with sometimes complete absence of menses.
- Other menstrual abnormalities, irregular bleeding, scanty flow and dysmenorrhea.
- Excess androgenic features, such as acne, hirsutism, alopecia, acanthosis nigricans, or increased serum testosterone levels.
- Abnormal weigh gain or weight loss, sudden onset of diabetes, lipid abnormalities and abnormal high blood pressure.
- Polycystic ovaries noticed on an USG examination.

CLINICAL CRITERIA OF DIAGNOSTICS:

It includes presence of at least 3 of the following;

- Polycystic ovaries on a USG.
- Oligomenorrhoea or Anovulation.
- Clinical or bio-chemical evidence of Hyperandrogenism.
- Elevated LH and FSH ratio, >3

REFERENCES OF PCOS IN AYURVEDA:

Ayurveda depicts pcos as association of the dosha, dhatus and updhatu, it does not correspond the state of single disease however the indications are like yonivyapad (arajaska, lohitakshaya vandhya puspaghni and jatiharini). The terms raja and artava are equivalent word, though artava is the updhatu of rakta dhatu in this discussion raja has been considerd as the menstrual stream and artava is indicated as ovum. Ayurvedic texts have mentioned this condition as Anartava or Dushuita aartava. It is defined as the deficiency of aartava or loss of aartava in body. This means aartava does not appear in time, is delayed or scanty. Ayurvedic texts have also mentioned pain in vagina as one of the symptoms.

Lohitakshaya yonivyapad: Due to nidan seven of vata pitta pradhana aahar vihar causes a vitiation of these dosha bringing about raj ksheena, the lady experiences daah, krishta and vaivarnata this might be displayed in both of the recently talked about ways, due to this a similitude of the side effects of menstrual anomaly is noted this leads to oligomenorrhoea.

Arajaska yonivyapad: As described by acharya chakrapani amenorrhoea is a side effect when pitta arranged in garbhashaya and yoni is disturbed. Nidan seven of pitta prakopaka aahar vihar brings about the vitiation of pitta, thereby influencing the garbhashaya shuskata. Patho-physiologically it may cause an abnormality in menses in two different ways; scanty menstrual flow, increase in the time period between two cycles.

Vandhya yonivyapad: Sushruta cited this sort of yoni vyapad exhibiting as nasht artava Rasratna samucchaya explained nine sorts of vandhya Harita mentioned six sorts of vandhya

Jatharni: The women suffering from this gets menses with irregularity in terms of Duration, Colour and amount. having explicit highlights, the executives and forecast. One of them is anapatya vandhya. Where dhatukshaya is etiological factor of nastartava here. Artava is considerd as ovum and its misfortune bringing about infertility, however hopeless the previously mentioned anapatya vandhya yoni can be decently compared with pcos because of comparable component of an-ovulation and unpredictable menses.

Pathophysiology of PCOS according to Ayurveda: It is said in ayurvedic texts that the cadinal sign of this vyadhi is said to be prolonged agnimandya. This is considered as a lifestyle disorder where dysfunction of jatharagni and dhatvagni is the major causative factor behind almost all the symptoms. The Anartava darshana is considered as the major factor responsible for Vandhyatva or infertility. Bhela Samhita has described factors pertaining to fertility in females when she practices Pathyahara, Laghubhojana, Anudvathanshila, Apradushta, Yathagarbhashya, Suvishuddha srotasa.

Drug Review:

Lashunadi Ghrita, Reference Ashtang Hrudaya Chikitsa Sthan 14/22-25

Ingredients:

Lashuna - Garlic - 4.8 kg

240 grams of each of

Bilva - Aegle marmelos
Agnimantha - Premna mucronata
Shyonaka - Oroxylum indicum
Gambhari - Gmelina arborea
Patala - Stereospermum suaveolens
Added with 48 liters of water, boiled and reduced to 12 liters.
Pomegranate juice - 6 liters
Sura - 6 liters
Dhanyamla - 6 liters
Curds - 6 kg
Trikatu - 72 grams
Triphala - 72 grams

24 grams of each of

Hingu - Asa foetida
Yavani - Trachyspermum ammi
Dipyaka - Trcahyspermum roxburghianum
Amlavetasa - Solena amplexicaulis
Chavya - Piper chaba
Saindhava lavana - rock salt
Devadaru - Cedrus deodara

Ghrita - 768 grams

The above combination is heated till the Ghruta siddhi lakshanas appeared.

Methodology:

Study Design: Randomized Clinical Trials

Patients diagnosed with PCOS were selected from the O.P.D. in a randomized manner. After taking informed written consent from them, the diagnosed cases were registered for the study in a prescribed case sheet. Out of 36 registered patients, 30 patients completed therapy and 6 patients left the treatment schedule between the therapies, which were counted as dropout cases.

Duration of Study: 45 days
From the next day of last menstrual cycle

Dose: 5 ml before meal with lukewarm water twice a day.

Inclusion Criteria:

1. Age - 15 to 45 yrs
2. Patients with menstrual irregularity
3. Patients with classical symptoms of Nashtartava.
4. Patients who were co-operative and ready give written consent.

Exclusion Criteria

1. Age below 15 yrs and above 45 yrs
2. Pregnant, lactating and amenorrhea due to other known reason
3. Having any other complications or diseases associated with.

Withdrawal criteria:

- Patient not giving proper follow-up was withdrawal from the study.

Matching criteria:

- As per clinical features of Nashtartava mentioned in classics, cases were diagnosed & patients were selected for study.

Follow-ups:

- Before Treatment Assessment was done
- Follow-up on every 15th day was done**Parameters of Assessment:**
  Regularity of cycle
  Number of Cycles per year
  Flow during periods
  Pain during periods

Assessment Phase:

- Grading of Subjective parameters of assessment of study was done according to severity of symptoms.
- Before treatment score was taken on the first visit of patient in OPD and after that, follow-up schedule followed for assessment of study.

Assessment scale:

The symptoms were recorded in terms of clinical grades as per the statement of the patients. The different gradations were done for different complains as follows:

1. Regularity

G0 - Natural 28-30 days cycle
G1 - Irregularity of 2 months
G2 - Irregularity of 4 months
G3 - Irregularity of More than 6 months

2. Number of Cycles per year

G0 - 12 or more cycles
G1 - less than 10 cycles per year
G2 - less than 6 cycles per year
G3 - less than 3 cycles per year

3. Flow during periods

G0 - 4+ days
G1 - 3 days
G2 - 2 days
G3 - 1 day

4. Pain during periods

G0 - No pain
G1 - Mild pain
G2 - Moderate pain
G3 - Worst possible pain

Observations:

The observations during the procedures were recorded carefully as described below:

Symptoms	**Regularity of Cycle**		**Number of Cycles per year**		**Flow during Periods**		**Pain during Periods**	
	Grade	No. of Patients	Grade	No. of Patients	Grade	No. of Patients	Grade	No. of Patients
Day 01	**G0**	3	**G0**	5	**G0**	1	**G0**	3
	G1	5	**G1**	6	**G1**	5	**1**	10
	G2	12	**G2**	15	**G2**	17	**2**	10
	G3	10	**G3**	4	**G3**	7	**G3**	7
Day 15	**G0**	5	**G0**	11	**G0**	5	**G0**	7
	G1	3	**G1**	10	**G1**	5	**G1**	6
	G2	15	**G2**	5	**G2**	15	**G2**	12
	G3	7	**G3**	4	**G3**	5	**G3**	5
Day 30	**G0**	8	**G0**	13	**G0**	12	**G0**	11
	G1	10	**G1**	8	**G1**	11	**G1**	10
	G2	7	**G2**	7	**G2**	5	**G2**	6
	G3	5	**G3**	2	**G3**	2	**G3**	3
Day 45	**G0**	15	**G0**	21	**G0**	21	**G0**	24
	G1	10	**G1**	6	**G1**	4	**G1**	4
	G2	3	**G2**	2	**G2**	4	**G2**	1
	G3	2	**G3**	1	**G3**	1	**G3**	1

Observations at a glance:

RESULTS:

- Out of 30 patients of Nashtartava treated with trial drug, 83.33% patients had shown maximum improvement and 16.67% patients were moderately improved.

DISCUSSION:

- Review of research work shows that no such clinical research had been carried on this typical disease with respect to the present trial drug that is Lasunadi Ghruta.
- Though Vata & Kapha have opposite properties Lasunadi Ghruta gave very interesting results in Nashtartava where Aggravation vata & kapha is the main cause.
- This implies that Lasunadi Ghruta can be considered as an effective drug for Nashtartava
- As Nashtartava is a chronic condition, sometimes it needs a long term medication. Lasunadi Ghruta is 100% natural organic hence it is safe & it will not show any adverse effect even after prolonged use.
- Statistically it has been proven that the trial drug is significantly effective to reduce all the sign and symptoms of Nashtartava..

CONCLUSION:

1. From this study it is conformed that though there are lot of the drugs are available to treat Nashtartava, Lasunadi Ghruta is also significantly effective in Nashtartava.

REFERENCES:

1. Dutta D.C. Text book of Gynaecology. 4th edition. Culcutta: New central book Agency LTD, 421. (431, 523, 549, 558).
2. Tewari P.V. Ayurveda Prasuti Tantra Evam Stri Roga, Stri Roga, Chaukambha Orientale. Varanasi, 1996; 169. (192). Part-II.
3. Raju NK, Diagnostic and Therapeutic approach to Polycystic Ovary syndrome to Ayurveda. Ayurvedaline.
4. Gambineri A, Pelusi C, Vicennati V, Pagotto U, Pasquali R; Obesity and the polycystic ovary syndrome; International journal of obesity and related metabolic disorders: journal of the international Association for the study of obesity, [2002; 26(7): 883-896].
5. Indradeva T; Chakradatta, Vaidayaprabha commentary, editor Prof. Ramanath Dwivedy, Agnimandya chikitsa 6/9; Chaukhamba Sanskrit Sansthana, Varanasi; reprinted ed., 2014; 69.
6. Acharya Y.T, editor. Varanasi: Chaukhamba Orientalia; Charaka Samhita of Agnivesha, Sutra Sthana. Reprint Edition, 2007; 116. Ch. 21 Ver. 4.
7. https://www.academia.edu/37986207/EVALUTION_OF_THE_EFFICACY_OF_AYUR VEDA_TREATMENT_ON_PCOS
8. https://india.curejoy.com/content/ayurvedic-treatment-for-pcos/
9. https://www.telegraphindia.com/topic/polycystic-ovarian-syndrome-pcos?ref=tag_storypage
10. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3215317/
11. https://easyayurveda.com/2009/09/21/polycystic-ovarian-syndrome-irregular-menstrualbleeding-ayurvedic-herbal-remedy/
12. https://blog.paleohacks.com/yoga-poses-for-pcos/
13. https://www.artofliving.org/in-en/yoga/yoga-for-women/yoga-for-pcos
14. http://ijpsychiatrybs.com/en/articles/6595.html

REVIEW OF GHRUTA KUMARI (ALOEVERA) AND ITS ANTI-HAIR-FALL PROPERTIES: A CASE STUDY

Dr. Girish Shriramrao Shrungarputale
Reader, Dravyaguna Vigyan Department, Aditya ayurved college, Beed Maharashtra.
Vd. Manish Madhukar Hake
Reader, Samhita Department, Sai Ayurved College Khandala, Vaijapur, Aurangabad, Maharashtra.

ABSTRACT:

Khalitya means hairfall and it is very nicely explained in Ayurveda. Acharya Charaka classified it under Shiroroga. Khalitya is primarily a Pitta dominant Tridoshjanya Vyadhi i.e. Vata, Pitta, Kapha with Rakta dosha. According to western medical science it is termed as Alopecia or baldness. It is a partial or complete loss of hair especially from the scalp. Hair adds to the beauty and the personality of a human being. Baldness is a curse for one's look and personality. Hair fall is more in males than in females. Khalitya is commonly seen in the age group of 18-40 years. It is a slowly progressing disorder. Now a day, hair fall is common in youngsters too. The incidence of "Khalitya" (Hair fall) is increasing day by day. It is due to changing lifestyle, unhealthy dietary habits, sleep disturbances, systemic diseases, medications and stressful life. In Ayurveda various Bahya and Abhyantar treatments are described for Khalitya. The Present Article is a single observational innovative case study. A male aged 35 years presented with complains of Hair fall with a history of 6 months & since 3 weeks the problem became even intense. On examination, patient was no febrile, general condition was good, P.R 82/min; R.R. 18/min B.P. 130/90 mm of Hg. Patient was diagnosed as Khalitya on the basis Ayurvedic classical findings & was treated with single drug Ghruta Kumari Swarasa i.e. Aloe Vera juice for consume as well as for local application. This case study showed effective anti-hair fall properties of Ghruta Kumari.

KEY WORDS: Khalitya (Hair Fall), Ghruta Kumari (Aloe Vera), systemic disease

INTRODUCTION:

Hair fall generally indicate the fall of hair from head. Ayurveda and modern science both has been described about the hairs and hair fall in details. Baldness is the end result of hair fall which has also mentioned in both Ayurveda as well as modern science. All the four dosha including vata, pitta, kapha and rakta are responsible for the pathogenesis of Khalitya which is also known as Indralupta or Rujya.

Use of chemical cleansing agent, Folliculites and Telogen effliuvm these are the local causes while use of excessive salt, chemotherapic agents, vata vardhak aahar-vihaar, lack of Vitamin A, excessive use of Steroids, Anticonvulsants, Hypoglycemic agent, Contraceptive pills, Antihypertensive drugs these are some systemic cause of Hair fall. Asthi kshay, Raktaj krimi, Thyroid dysfunction, Psychological stress, Rheumatoid arthritis, secondary Syphilis are also responsible for systemic secondary loss of hair. Deficiency of Protein, Iron and Biotin and Anemia also cause of Hair fall. Patients of hair fall should be diagnosed by using Trividha pareeksha.

Aloe Vera is a plant that has thick leaves with a gel like substance inside of them. It is found all over the world. Aloe Vera has long been used for treating hair loss; also it soothes the scalp & conditions hair. The best form of aloe vera to use on hair is the raw gel of the plant. The gel is clear in color & slightly watery. Rubbing aloe vera onto scalp & hair and letting it penetrate the hair

follicles could Condition & Improve damaged, dry hair. After letting it sit for an hour, rinse the gel off with warm water.

With the unique combination of Katu rasa, Madhura Vipaka & Sheet Virya Ghruta Kumari can cure all vata pitta & kapha dosha. It also has antiseptic property which can fight local infection. Hence for this study Kumari is seleted to treat Khalitya.

Pathogenesis:

Nidana Sevana

⇩

Pitta located in the Hridaya
gets aggravated with Vata & Kapha and all this tridosha being forcefully enters into the 10 vessels
(attached to the heart) and circulates in the entire body.

⇩

Part of these Tridosha Being located between the skin and muscle tissue at the site of Head, this aggravated Pitta Pradhan tridosha damages hair follicles as a result of which hair fall occurs.

⇩

Khalitya

Drug Review:

कुमारी गण्डला माता फलमत्स्याक्षकारकः |
कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ||१६३८||
कुमारी शीतला तिक्ता मधुरा भेदनी जयेत् |
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिं कफज्वरहरी हरेत् |
ग्रन्थ्याग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ||१६३९||
चक्षुष्या विषवातघ्नी बल्या वृष्या रसायनी |
वातपित्तकृमिहरं कुमारीकुसुमं गुरु ||१६४०||
कैयदेवनिघण्टु - ओषधिवर्ग

कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका |
कुमारी भेदनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी |
मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ||१९६||
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् |
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ||१९७||
भावप्रकाश - गुडूच्यादिवर्ग
गृहकन्या कुमारी च कन्यका दीर्घपत्रिका |
स्थलेरुहा मृदुः कन्या बहुपत्राऽमराऽजरा ||४७||
कण्टकप्रावृता वीरा भृङ्गेष्टा विपुलस्रवा |
व्रणघ्नी तरुणी रामा कपिला चाम्बुधिस्रवा |
सुकण्टका स्थूलदलेत्येकविंशतिनामका ||४८||
गृहकन्या हिमा तिक्ता मदगन्धिः कफापहा |
पित्तकासविषश्वासकुष्ठघ्नी च रसायनी ||४९||
राजनिघण्टु - पर्पटादिवर्ग

METHODOLOGY

Type of Study: Single Case Report

Duration of Study: 45 Days

Case Report:

General Information:

- Age/ Sex: 35 year Male
- Desha: Anupa
- Season: Vasanta
- Date of birth: 12/11/1987
- Education: M.Ed
- Occupation: Teacher
- Marital status: Married

Chief complaints with duration:

Complain	Duration
Hair Fall	6 Months
Pindikodveshtana (calf muscle pain)	often
Shrama (fatigue)	20 days
Aasyavairasyata	20 days
Amlodgar	20 days

History of present illness:

Patient started hair fall from last 6 months but patient negated it. Since last 3 weeks there was heavy hair fall and some other symptoms popped out like Amlodgara, Aasyavairasyata etc. Patient was losing confidence to perform routine tasks & urgently came for treatment.

History of past illness:

Patient was often suffers from hyper Acidity.

History of blood transfusion: No Any

History of past surgery: No Any

Family history:

Maternal family: Mother has Thyroid

Paternal family: Father was bald

General examination:

- General condition: Good
- Temperature: 98.5*f
- Pulse Rate: 82/min
- Respiratory rate: 18/min
- Blood pressure: 130/90 mm of Hg

Ashtavidh Parikshana:

- **Nadi:** Gati: Manduk Gati Dosh: Pitta
- **Mala:** Malavasthambha with Sama Mala with foul smell
- **Mutra:** Quantity: Normal Frequency: 5-6 time a day
- **Jivha:** Sama Jivha with whitish color
- **Shabda:** Shabda: Spashta
- **Sparsha:** Ushna, Snigdha
- **Druka:** Normal
- **Akruti:** Sthoola (Obese)

Diagnosis:

With the help of typical classical references condition is diagnosed as Khalitya.

Interventions:

Patient was advised to take 5 ml of freshly prepared Aloe-vera juice twice a day with lukewarm water. Patient was also advised to apply freshly prepared Aloe-vera juice all over the scalp and to rinse off after 1 hour with warm water and make hairs properly dry after it, twice a day.

Objective Parameters: Objective parameters were examined every 15 day

- Hair Fall
- Pindikodveshtana (calf muscle pain)
- Shrama (fatigue)
- Aasyavairasyata
- Amlodgar

The total effect of the therapy was assessed as follows:

- Complete relief **(R4)**: 100% disappearance of symptom was considered as complete relief
- Marked improvement **(R3)**: 76–99% relief was considered as markedly improvement
- Moderate improvement **(R2)**: 51–75% relief was considered as markedly improvement
- Mild improvement **(R1)**: 25–50% relief will be considered as markedly improvement
- Unchanged **(R0)**: Below 25% relief was considered as unchanged.

Observations:

The changes observed in signs and symptoms were assessed by adopting suitable scoring methods and the objective signs by using appropriate clinical tools.

Follow-ups: Observations of Objective Parameters:

Symptom	Day 01	Day 15	Day 30	Day 45
Hair Fall	R0	R1	R2	R3
Pindikodveshtana	R0	R1	R3	R4
Shrama	R0	R2	R3	R4
Aasyavairasyata	R0	R4	R4	R4
Amlodgara	R0	R2	R3	R4

Chart Showing % of Relief

It was noted that Aasyavairasyata vanished completely within first 15 days. It indicates that Aloe vera digested samata and increased hunger. To heal, body needs more energy and that comes from food viz. As Aasyavairasyata vanished Amlodgar along with Sharama also decreased. Till the end of the month other symptoms were completely disappeared and almost all other symptoms were satisfactorily decreased except hair fall. At the end of the study it is found that, Hair fall was satisfactorily diminished up to 75%.

CONCLUSION:

The hair fall can't be completely stoppable & The complete health achieving of patient may take a month or two more but this case have generated a proof of concept that, Single drug Ghruta Kumari is very effective in the management of Khalitya (Hair Fall). Further studies should be done for more evaluation.

REFERENCES:

01. Charak Samhita, Vaidya Harishchandra singh Kushavaha, Aacharya Charak virachita Charak Samhita with Ayurved Dipika and Ayushi Hindi Commentary, Volume 2, Publication of Chaokhamba Sanskrit Sansthan, Varanasi, Edition: Reprint 2012.
02. Agnivesha. charaka samhitha. commentary by chakrapani datta. edited Vaidya yadavaji trikamji Acharya. Ayurveda deepika. Sanskrit Commentary. reprint. Varanasi: Choukambha surbharati prakshan; 2008, 3rd chapter, Chikitsa sthana, verse 145, 410pp.
03. Anonymous. Yogaratnakara. Dr.Indradev tripati and Dr. Daya Shankar tripathi, vaidhya prabha hindi commentary. Varnasi: chowkhambha krishnadas academy, verse 96-97, 190pp.
04. Gaskell H, Derry S, Andrew Moore R, McQuay HJ. Prevalence of anaemia in older persons: Systematic review. BMC Geriatric. 2008;8:1. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
05. Kaviraj Ambikadatta Shastri., editor. Varanasi: Chaukhambha Sanskrit Sansthan; 2005. Sushruta, Sushruta Samhita, Sutra Sthana, Aturopakramaniya Adhyaya, 35/36. Reprint ed. 135. [Google Scholar]
06. Shukla D, Chandola HM. Thesis. Jamnagar: Manas Roga and Manovijnana Dept, IPGT and RA, Gujarat Ayurved University; 2007. Role of Manasika bhavas in Akalaja jara (ageing) and comparative study of its management with Guduchyadi and Bhrungaraja Rasayana", M.D. [Google Scholar]
07. Vaidya Jadavji Tirkamji Acharya., editor. 2nd ed. Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashana; 2005. Agnivesha, Charaka, Dridhabala, Charaka Samhita, Chikitsa Sthana, Pandurogachikitsa Adhyaya, 16/93-96. 530. [Google Scholar]
08. Shantharam KS, Gopinath BG, Mangalgi SG. Thesis. Mysore: Kayachikitsa Department, Gov Ayurvedic Medical College, RUGHS; 1986. Management of Pandu roga associated with Shotha, M.D. [Google Scholar]
09. Sengupta S, Panda N, Mahapatra SK. Thesis. Puri: Dept of Kayachikitsa, Gopalbandhu Ayurveda Mahavidhalaya; 1996. A clinical study on Pandu associated with Ankushmukhi krimi-Ankylostoma duodenale and its management by punarnavadi manduram, M.D. [Google Scholar]
10. Bombarde DT. Thesis. Bombay: Dept. of Kayachikitsa, R.A Podar Medical College (Ayu); 1987. Effect of Punarnavadi Mandura in Pandu Roga, M.D. [Google Scholar]
11. Vasundhara S, Tiwari PV. Thesis. Varanasi: Dept. of Prasuti – Balaroga, Faculty of Ayurveda, Institute of Medical Science, B.H.U; 1980. Treatment of garbhini pandu with punarnava mandoora. M. D. [Google Scholar]
12. Geneva, Switzerland: WHO; 1968. [Last accessed on 2011, 21 July]. World Health Organization. Nutritional Anaemias. Report of a WHO Scientific Group.

CONCEPT OF SHADRASA AND THEIR EFFECT ON BODY ACCORDING TO AYURVEDIC VIEW: A REVIEW ARTICLE

Vd. Manish Madhukar Hake
Reader, Samhita Department, Sai Ayurved College Khandala, Vaijapur, Aurangabad, Maharashtra.
Dr. Girish Shriramrao Shrungarputale
Reader, Dravyaguna Vigyan Department, Aditya ayurved college, Beed Maharashtra.

ABSTRACT:

The quality of food we are consuming now days and the way of consumption of food along with changes in lifestyle have become the major factor to influence one's susceptibility towards many diseases. Ayurveda is not only a cure to a disease but it's an art of living which mainly emphases the importance of following daily regimen of an individual. According to Ayurveda Aahar, Nidra, Bramhacharya are three basic pillars of life and they are called as Trayopstambha. Out of these three, Acharyas have given significant importance to Aahar. It is said that Shiryate Iti Shariram. In day to day life there is more or less dhatukshaya occurs in every individual and to combat such loss body needs to consume the proper diet i.e. Aahara. Aahar is responsible for maintaining one's wellbeing and the Rasa (taste) that one is consuming defines how healthy the person is. According to Charaka 'Ek Rasabhyasa' will be responsible for various diseases while consuming all six Rasa (taste) leads to good health. Prakruti is the basic and most important phenomenon mentioned in Ayurveda. Aahar consumed by taking Prakruti into consideration can be helpful in preventing Dosha Prakopa and thereby diseases.

KEY WORDS: Ahara, Food, Rasa, Prakruti, Dosha

INTRODUCTION:

The word Rasa comprises different meanings as per classics. Among them, the one which is perceived through the tongue is known as Rasa, which is Pradhana Rasa ie primary taste or main taste. Whereas that which is perceived after a small period of time called Anu-Rasa. The Anu-Rasa also called as Uparasa or secondary taste. The taste of the wet drug is always considered as Anu-Rasa whereas the taste of dry drug is Pradhana Rasa. The Rasa and Anu-Rasa concept is based on the Taste threshold. The intensity and its determination is entirely depends upon the ecological condition. The soil, temperature, rain fall, sun light etc factors are mainly take part in the growth and development of the plant. The soil nutrients like potassium, phosphorous, sulphur, calcium, magnesium etc salts affects the taste of the drug. The present study reveals that the six types of tastes, determination, Guna, Karma, Ati sevanajanya vikarasa, Rasa-Dosha relation, and some modern aspects. The further scope of the study is to evaluate the controversial aspects of tastes of the drug which are enumerated in classics along with comparative study with the modern science.

Aahar, Nidra, Bramhacharya are three basic pillars of life and they are also called as Trayopstambha. Out of these three, Acharyas have given significant importance to Aahar by putting it on the first place. It is said that 'Shiryate Iti Sharira' i.e. in our day to day life while performing activities there is more or less depletion of Dhatu takes place which results in Dhatukshaya depending on the physical day to day activity of an individual. Therefore to combat this we need to

consume proper food. Sushruta has mentioned that Aahar is basic (Mula) for ones Bala, Varna and Ojas. According to Chakark Samhita Aahar is life for all living individuals and whole world seeks food, individuals complexion, good quality of life, longevity, voice, intelligence, happiness, satisfaction, growth and strength, all depends on food we consume. Charaka while describing rules for taking Aahar, has mentioned eight factors in Vimansthana, they are:

1. Prakruti.
2. Karan,
3. Samyog,
4. Rashi,
5. Desh,
6. Kala,
7. Upyog samstha and
8. Upyokta

They are also called as Ashtavidh-aahar-vidhi-visheshaytana Sushruta and Vagbhata have also mentioned the twelve rules regarding dietetics called as Aharvidhividhan Therefore according to Ayurveda, food is responsible for the growth and development of an individual if it is consumed in proper way, in proper quantity and in proper manner which is also called as Hitkar Aahar and if it is not consumed by the ways it should be, it is called as Ahitkar Aahar, it will lead to various unfavorable conditions in body resulting in Vyadhi-awastha.

Rasa Meaning:

The word Rasa can be attributed in different contexts. Viz;

1. Rasa means the Rasa Dhatu which circulates all over the body.
2. Rasa is Parad (Mercury) as per Indian Alchemy.
3. Rasa as one of the pharmaceutical preparation i.e. the juice
4. Rasa as Mansa Rasa
5. Rasa as Taste perception
6. Rasa as Interest or Abhiruchi.

Here in this context the word Rasa is taste perception. And it is felt by an individual through the Rasanendriya ie tongue.

Types of Rasa:

As per Ayurveda there are six types of Rasa.

- Madhura- Sweet
- Amla- Sour
- Lavana- Salty
- Katu- Pungent,
- Tikta- Bitter,
- Kashya- Astringent.

Acharya Sushruta clarifies that different combination of Mahabhuta leads to the formation of six Rasas. All the six Rasa have Mahabhuta but the predominant Mahabhuta determines the Pradhana Rasa. The Anu-Rasa is the secondary taste perception which is perceived after primary taste. The Rasa is Stable in dry state. Whereas Anu Rasa is unstable. As per modern science taste

organ is nothing but the Taste buds. Each taste bud is made up of 100-150 receptors. The life of each receptor is one to two weeks, after these receptors are replaced by the other receptors.

The inter-ralation between Rasa and Mahabhuta:

(Manifestation of Rasas)

Madhura- Jala + Prithvi

Amla- Pritvi + Agni according to Acharya Charaka, and Vagbhata
Jala + Agni according to Acharya Sushruta

Lavana- Jala + Agni according to Acharya Charaka and Vagbhata
Prithvi + Agni according to Acharya Sushruta
Agni + Jala according to Maharshi Nagarjun

Katu- Vayu + Agni

Tikta- Vayu + Akasha

Kashaya- Vayu + Prithvi

Difference between Rasa and Anu-Rasa:

Rasa is primary taste, perceived immediately, distinctly, and completely, and remains stable in dry state also, whereas the Aun-Rasa is secondary taste, perceived after some time, and not distinctly perceived, but perceived partly but not stable in dry state.

Relation between Rutu, Mahabhuta and Rasas formation:

1. Shishira Rutu- Vayu + Akasha forms Tikta Rasa
2. Vasanta Rutu - Vayu + Prithvi forms Kashaya Rasa
3. Grishma Rutu - Agni + Vayu forms Katu Rasa
4. Varsha Rutu - Agni + Prithvi forms Amla Rasa
5. Sharad Rutu - Agni + Jala forms Lavana Rasa
6. Hemnatha Rutu - Prithvi + Jala forms Madhura Rasa.

The disturbance in the seasons may affects the Mahabhuta also, which may further affects the permutation and combination of the Mahabhutas, and there is variation in the Rasa perception.

Rasa Upalabdhi:

- According to Badhnta Nagarjun the taste can be perceived through three Pramanas as follows:
- Pratyaksha - By direct perception from sense organ. Eg: Tikta Rasa of Kirata Tikta, Vasa, Guduchi etc
- Anumana- Through inference. Eg: All types of poisonous drugs cannot be perceived directly.
- Aptopadesha- Through ancient literature. Eg: The Rasa of Gold, Mala, Mutra, their action cannot be perceived through the Pratyaksha and Anumana. It can only be reviewed through the classical literature.

Rasa Rupantarana (Transformation of Rasa):

According to Badhant Nagarjun, Rasa can be changed under the influence of Sthana, Patra, Samyoga, Paaka, Atapa, Bhavana, Desha, Kaala, Parinama, Upasarga, Vikriya.

- Sthana- Dravyas kept unaltered for longer duration the taste will change. Eg: Madhura Rasa of cooked rice changes into sour taste when kept for longer duration.
- Patra- Dravyas kept in certain metallic utensils changes its taste. Eg: Curd kept in bronze utensil turns pungent taste.
- Samyoga- When the drugs are combined it changes its taste. Eg: Tamarind is combined with Lime turns into sweet taste.

- Paaka- A drug which is exposed to heat changes its taste. Eg: Tamarind when heated changes into sweet taste.
- Atapa- Certain drugs when exposed to sun leads to change in taste. Eg: Tumburu Phala is exposed to sun light its Kashaya Rasa changes into sweet taste.
- Bhavana- A drugs when triturated with certain drugs or single gives rise to different colour. Eg: Tila when it triturated with Yasthimadhu gives rise to sweet taste.
- Desha- Taste of the drugs may differ according to Desha (Region), Eg: Tulasi grown in hot climatic conditions are some different taste which is grown in cold climatic condition.
- Kaala- After some time the taste of the drug may vary. Eg: The unripe banana is astringent, after some time it changes into sweet taste.
- Parinaama- Transformation of the drug from one form into another form can be seen change in the taste. Eg: Curdling of sweet milk becomes sour.
- Upasarga- Worm infestation may leads change in the colour. Eg: Infested sugarcane turns in to sour.
- Vikriya- Drugs subjecting into specific methods leads to change in taste. Eg: Talaphala when rubbed turns bitter, Panasa squeezed in hands becomes Amla.

Qualities of Rasas:

Madhura Rasa: Snigdha, Sheeta, Guru
Amla Rasa: Snigdha, Ushna, Laghu
Lavana Rasa: Snigdha, Ushna, Guru
Katu Rasa: Ruksha, Ushna, Laghu
Tikta Rasa: Ruksha, Sheeta, Laghu
Kashaya Rasa: Ruksha, Sheeta, Guru

Actions of Rasa:

Madhura Rasa Karma

- Nadi Samsthana- Alhadakara, Shad Indriya Prasadakara, Medhya, Tarpana
- Pacahana Samsthana- Anulomana, Trishna Nigrahana
- Raktavaha Samsthana- Sandhaniya, Hridya
- Shwasana Samsthana- Kanthya
- Mutravaha Samsthana- Mutrala.
- Prajanana Samsthana- Vrushya, Garbhasthapana, Stanyajanana
- Twacha- Dahashamana, Twachya, Keshya, Varnya.

Amla Rasa Karma

- Nadi Samsthana- Manaprasadana, Indriya Sthairyakara
- Pachana Samsthana- Lalasravakara, Rochana, Deepana, Pachana, Anulomana
- Raktavaha Samsthana- Hridya, Raktapittakara
- Mutravaha Samsthana- Mutrala
- Prajanana Samsthana- Shukrgna

Lavana Rasa Karma:

- Pacahana Samsthana- Kledana, Deepana, Pachana, Rochana, Lalasravajanaka
- Raktavaha Sansthana- Rakta Kopaka

- Shwasana Samsthana- Chedana, Kapha Nissaraka.
- Mutravaha Samsthana- Shikraghna

Katu Rasa Karma:

- Nadi Samsthana- Indriyottejaka, Sajnasthapana
- Pachana Samsthana- Mukha Shodhaka, Deepana, Pacahana, Krimighna, Rochana, Grahi
- Raktavaha Samsthana- Hridayottejaka, Raktasravakara
- Shwasana Samsthana- Kaphagna
- Mutravaha Samsthana- Mutra Sangrhaniya
- Prajanana Samsthana- Avrushya
- Twacha- Kusthagna, Kandugna

Tikta Rasa Karma:

- Pacahana Samsthana- Rochana, Krimighna, Trishna Nigrahana, Deepana, Pachana, Purisha Shoshana
- Raktavaha Samsthana- Rakta Prasadana, Ahridya
- Shwasana Samsthana- Kaphagna
- Mutravaha Samsthana- Mutra Sangrahaniya
- Prajanana Samsthana- Avrushya, Stanyashodhana
- Twacha- Swedana, Kandugna, Kusthagna, Dahashamana, Sthirikarana
- Tapakrama- Jwaragna

Kashaya Rasa Karma:

- Pachana Samsthana- Sthambhana
- Raktavaha Samthana- Sandhaniya, Ahrudya
- Shwasana Samsthana- Kaphagna
- Mutravaha Sansthana- Mutra Sangrahaniya
- Prajanana Samsthana- Avrushya
- Twacha- Peedana, Ropana, Scarnikarana

Madhura Rasa Atisevana Janya Vikara:

Sthaulya, Mardava, Alasya, Atiswapna, Gaurava, Aruchi, Agnimandya, MukhaKanthagata Mansa Vriddhi, Shwasa, Kasa, Pratishyaya, Alasaka, Sheeta Jwara, Anaha, Mukhamadhurya, Vamana, Sajnanasha,Swarabhanga, Netra Rogas, Galaganda, Gandamala, Shleepada, Prameha, Krimietc Kaphaja Rogas.

Amla Rasa Atisevana Janya Vikaras:

Danta Harsha, Trushna, Akshinimilana, Romanchakara, Liquifies Kapha, Pitta Vriddhi, Raktadosha, Mamsa Vidaha, Sharira Shaithilyakara, Shotha, Kshata, Kantha, Vaksha, Hrudaya Dahakara, Raktavikarakara, Shothakara, Paaka, Daaha, Kandu, Paandu, Drishtimandya, Raktapittakara, Bhrama etc.

Lavana Rasa Atisevana Janya Vikara:

Avrushyakara, Trishna,Murcha, Santapa, Vidara, Mamsakotha, Kustha, Visha, Shopha, Dantachuti, Napumsakata, Indiyanasha, Indralupta, Palita, Khalitya, Raktapitta, Amlapitta, Visarpa, Vatarakta, Vicharchika etc.

Katu Rasa Atisevana Janya Viakara:

Glani, Krashata, Kampa, Angashula, Avrushyakara, Murcha, Bhrama, Daha, Daurbalya, Trushna etc.

Tikta Rasa Atisevana Janya Vikaras:

Kharatwa, Glani, Murcha, Dhatu shoshana, Daurbalya, Bhrama, Mukhashosha, Vatavyadhi

Kashaya Rasa Atisevana Janya Vikaras:

Mukhashosha, Hrudayashula, Adhmana, Swarabheda, Shyavatwa, Napumsakata, Visthabhi, Karshya, Glani, Sthambha, Pakshaghata, Apatanaka, Ardita, Strotorodha, Avrushyakara, Vatavyadhi etc.

CONCLUSION:

Madhura, Amla, Lavana, Katu, Tikta, Kashaya are the Shadrasas. The present study revealed that the six types of tastes, determination, Guna, Karma, Ati sevanajanya vikarasa, and some modern aspects. The further scope of the study is to evaluate the controversial aspects of tastes of the drug which are enumerated in classics along with comparative study with the modern science.

REFERENCES:

1. Vagbhata, Commentary, Indu Commentary of Vaidya Anant Damodar Athavale on Astanga Sangraha, Sharirasthana, Pune, Shree Mada Atreya Prakashana, 1980; 279(3): 3- 1.
2. Harita, Commentary, Nirmala Hindi Commentary of Acharya Ramavalamba Shastri on Harita Samhita, Tritiya Sthana Varanasi: Prachya Prakashana, 1985; 86(49): 2-1.
3. Yadavji Trikamji, editor, Commentary: Vidyotini Hindi Commentary of Acharya Kasinath Shastri and Gorakhnath Chaturvedi on Charaka Samhita of Charaka, Sharira Sthana, Varanasi: Chaukhambha Bharati Academy, 1996; 93(8): 32-22.
4. Yadavji Trikamji, editor, Commentary: Ayurveda Tatva Sandipika Hindi Commentary of Acharya Ambika Datta Shastri on Sushruta Samhita of Sushruta, Sharira Sthana, Varanasi: Chowkhambha Sanskrit Sansthan, 2002; 73(10): 3-13.
5. Vagbhata, Commentary, Indu Commentary of Vaidya Anant Damodar Athavale on Astanga Sangraha, Sharirasthana, Pune, Shree MadaAtreya Prakashana, 1980; 279(3): 3-1.
6. Harita, Commentary, Nirmala Hindi Commentary of Acharya Ramavalamba Shastri on Harita Samhita, Tritiya Sthana Varanasi: Prachya Prakashana; Chaukhambha Bharati Academy, 1985; 86(49): 2-1.
7. Acharya Sushruta, Sushruta Samhita commentary of Dalhanacharya Sutrasthana 14th chapter, Shoka No-13, edited by Acharya Yadavji and Trikamji, 7th edition Varanasi, Chaukhamba Orientalia, 2002, Page No-62.
8. Sri Vagbhatacharya, Rasaratna Samucchaya, by Dr. V.A. Dole, 1st Chapter Shloka No- 68, 2nd edition, Varanasi, Chaukhambha Sanskrit Series Office, 2008, Page No-17.

लोकसंख्येचा भस्मासुर : एक समस्या

प्रा. बाबुराव होनाजी राठोड
समाजशास्त्र
उच्च माध्यमिक आश्रम शाळा, चव्हाण वाडी ता.मुखेड जि. नांदेड

प्रस्तावना:

सध्याच्या जागतिक लोकसंख्येत विकसनशील देशांची लोकसंख्या साधारणतः 80 टक्के आहे आणि ती 2050 पर्यंत 88 टक्के होण्याची शक्यता आहे. विकसनशील देशांचा लोकसंख्या वाढीचा वेग 1.5 टक्के आहे, तर विकसित देशांचा फक्त 0.5 टक्के आहे. विकसनशील देशांच्या लोकसंख्येच्या जडणघडणीत भारताचा मोठा वाटा आहे.

जगाच्या लोकसंख्येने आता पर्यंत सात शेकोटींचा टप्पा ओलांडला आहे आणि ती सन 2050 पर्यंत जवळजवळ 900 कोटीं पर्यंत जाऊन ठेपणार आहे. जगाच्या लोकसंख्या वाढीचा आधीचा वेग अतिशय कमी होता, म्हणजे सन 1804 मध्ये जगाची लोकसंख्या शंभर कोटी होती, ती 200 कोटी होण्यास 123 वर्षांचा कालावधी जावा लागला. त्यानंतर 200 कोटी लोकसंख्येचे 300 कोटी होण्यास फक्त 33 वर्षे लागली आणि त्यानंतर 300 कोटींची 400 कोटी लोकसंख्या फक्त 14 वर्षांत झाली.सध्याच्या वेगानुसार, सन 2028 मध्ये ती 800 कोटी झालेली असेल. मधल्या काळात अधिक असणारा वेग आता मंदावतो आहे, तरी ही हळूहळू वाढत जाऊन सर्वसाधारण पणे सन 2200 पर्यंत जागतिक लोकसंख्या एक हजार कोटींवर जाऊन स्थिरावेल, असा अंदाज आहे.

सध्याच्या जागतिक लोकसंख्येत विकसनशील देशांची लोकसंख्या साधारणतः 80 टक्के आहे आणि ती सन 2050 पर्यंत 88 टक्के होण्याची शक्यता आहे. विकसनशील देशांचा लोकसंख्या वाढीचा वेग 1.5 टक्के आहे, तर विकसित देशांचा फक्त 0.5 टक्के आहे. विकसनशील देशांच्या लोकसंख्येच्या जडणघडणीत भारताचा मोठा वाटा आहे.

लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारत जगात सध्या दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. पहिला क्रमांक अर्थातच चीनचा आहे. सध्याच्या भारतीय लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण लक्षात घेता सन 2025 पर्यंत भारत चीनला मागे टाकून प्रथम क्रमांकावर येऊ शकेल. सध्याच्या जागतिक लोकसंख्येत भारताचा वाटा 17 टक्के आहे; परंतु जगाच्या भूभागांपैकी फक्त 2.4 टक्के भूभाग भारताने व्यापला आहे. दरवर्षी भारतीय लोकसंख्येत सुमारे 1.8 कोटींची भरपडते. या वेगाने सन 2050 पर्यंत भारतीय लोकसंख्या 153 कोटींवर पोहोचेल आणि तेव्हाचीनची लोकसंख्या 139 कोटी होईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) भारताच्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणाचा अभ्यास करणे.

२) भारताची लोकसंख्या व लोकसंख्या वाढीच्या दराचा अभ्यास करणे

३) भारताच्या शहरी लोकसंख्या घनतेचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके:

१) भारताच्या लोकसंख्येमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे.

२) भारताच्या शहरी लोकसंख्येच्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे त्यामध्ये संदर्भग्रंथ मासिक लेख व संकेत स्थळ शासकीय प्रकाशने याचा वापर करण्यात आलेला आहे.

भारताचे राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण :

१९३८ साली राष्ट्रीय नियोजन समितीच्या हाता खाली एक लोकसंख्या विषयक उप समितीने मण्यात आली होती. त्यास मितीने १९४० साली राज्याने कुटुंब नियोजन व कल्याणकारी धोरणे यावर भर द्यावा, असा ठराव केला होता. कुटुंब नियोजनावर भर देणारा राष्ट्रीय कार्यक्रम चालू करणारा १९५२ मध्ये भारत हा जगातला पहिला देश होता. खर्चाचा १०० टक्के वाटा केंद्र सरकार उचलत असे. १९६६ मध्ये आरोग्य मंत्रालया खाली कुटुंबनियोजन विभाग स्थापन करण्यात आला. आरोग्य मंत्रालयाचे नाव बदलून आरोग्य व कुटुंबनियोजन मंत्रालय असे ठेवण्यात आले. कॅबिनेट समिती उभारण्यात आली. जिचे प्रमुख सुरुवातीला पंतप्रधान व नंतर वित्तमंत्री होते.

१९७६ चे धोरण

१९७६ मध्ये आणी बाणीच्या काळात राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणाची घोषणा करण्यात आली. या धोरणाने कुटुंब नियोजनाचा कुटुंबकल्याण असा विस्तार केला. त्यानुसार १. सरकारने विधेयक आणून लग्नाचे वय वाढवण्याचे निश्चित केले (मुलींसाठी१८ तर मुलांसाठी २१) २. राज्यांमधील महिला शिक्षणाचा स्तर उंचावण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याचे सरकारने ठरवले. ३. कुंटुब नियोजन करणाऱ्या गरीब कुटुंबांना पैशाच्या स्वरूपात मोबदला देण्याचे ठरले.

२००० चे धोरण

इ. स. २०००एन. डी. ए. सरकारने राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण २०००ची घोषणा केली. त्याच बरोबर तेव्हाचे पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या अध्यक्षते खाली राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या धोरणाने ही खात्री देण्यात आली की सरकार कुटुंब नियोजन ऐच्छिक व माहिती पूर्ण निवडी वर आधारित ठेवेल. आरोग्य सेवा देताना प्रत्येक वेळी नागरिकांची संमती घेतली जाईल व कोणती ही लक्ष्ये असलेला कार्यक्रम देशावर लादला जाणार नाही. अशा प्रकारे या धोरणाने १९७६ च्या धोरणामुळे जो संशय निर्माण झाला होता त्यावर मात करायचा प्रयत्न केला. या धोरणाने पुढच दशकासाठी (२०१० पर्यंत) उद्दिष्टे व अगक्रम ठरवण्यावर भर दिला.

तक्ता क्र. 1

भारताची लोकसंख्या आणि लोकसंख्या वाढीचा दर, 1901 - 2011

वर्ष	लोकसंख्या (दशलक्ष)	वार्षिक वाढीचा दर	% दशकातील वाढीचा दर
1901	238.4	-	-
1911	252.1	0.56	5.8
1921	251.3	- 0.03	0.3
1931	279.0	1.04	11.0

1941	318.7	1.33	14.2
1951	361.1	1.25	13.3
1961	439.2	1.96	21.6
1971	548.1	2.20	24.8
1981	683.3	2.22	24.7
1991	843.3	2.14	23.9
2001	1027.0	1.93	21.5
2011	1210.2	1.64	17.6

आलेख 1 वरून स्पष्ट होणारी गोष्ट म्हणजे लोकसंख्या वाढत असली, तरी लोकसंख्या वाढीचा वेग निश्चितपणे कमी झालेला आहे.जो वेग 1971-1981 च्या दरम्यान होता, तो 2001 - 2011 मध्ये महत्त्वपूर्णरीत्या खाली आला आहे. भारतीय लोकसंख्येच्या इतिहासात 1911-1921 याकाळात फक्त एकदाच लोकसंख्या कमी झाली होती. वाढीचा वेग ऋण झाला होता. पहिले जागतिक महायुद्ध तसेच प्लेगच्या साथीत सुमारे 30 लाख मृत्यू झाले होते. या शिवाय 1918 मध्ये आलेल्या एन्फ्ल्यूएंझाच्या साथीत 1.2 ते 1.3 कोटी लोकांना प्राण गमवावा लागला होता.

लोकसंख्या दुप्पट होण्याचा जो वेग आहे, त्यावरून लोकसंख्या किती जलदगतीने वाढते आहे, याचा अंदाज बांधता येतो. सन 1901 मध्ये असणारी 23.8 कोटी लोकसंख्या दुप्पट होण्यासाठी साठ वर्षांचा कालावधी जावा लागला, त्यानंतर मात्र 30 वर्षांतच लोकसंख्या दुप्पट झाली. हा काळ अत्यंत जलद लोकसंख्या वाढीचा होता आणि तेव्हाच लोकसंख्या हा एका दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा आणि थोडासा काळजीचा मुद्दा म्हणूनही पुढे आला.

मागील दोन दशकांत लोकसंख्या वाढीचा वेग मंदावला असला, तरी आणखी काही काळापर्यंत लोकसंख्या वाढत राहणार आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे आधीची मुळातच जास्त असणारी लोकसंख्या आणि लोकसंख्येचे वयानुसार वर्गीकरण. भारतीय लोकसंख्येच्या एक तृतीयांश व्यक्ती 18 वर्षां खालील आहेत, तसेच 50 कोटींहून अधिक व्यक्तींनी अद्याप वयाची 25 वर्षे पूर्ण केलेली नाहीत. सुमारे 51 टक्के लोकसंख्या जननक्षम वयोगटातील असून, दरवर्षी लाखो व्यक्ती यागटात समाविष्ट होत आहेत आणि ही गोष्ट लोकसंख्या वाढीशी निगडित आहे.

लोकसंख्या वाढ रोखायची असेल, तर मृत्यूदर तसेच जन्मदर कमी होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी लोकांचे आरोग्य उत्तम राखण्याची म्हणजेच रोग प्रतिकारक शक्ती वाढविण्याची आवश्यकता आहे. भारतात मृत्यूदर तसा खाली येऊन स्थिरावला आहे; परंतु जन्मदर अजून ही पुरेसा खाली आलेला नाही. जन्मदर कमी न होण्या मागे प्रामुख्याने कुटुंब नियोजन न करणे, कुटुंबनियोजन करण्याची इच्छा असूनही कुटुंब नियोजन साधने न मिळणे, मोठ्या कुटुंबाच्या अभिलाशेतून अधिक मुले जन्माला घालणे अशा अनेक बाबी कारणीभूत आहेत. सध्याच्या आकडेवारी नुसार, भारतात दरवर्षी 2.6 कोटी बालके जन्माला येतात. सुमारे 18.8 कोटी व्यक्तींना कुटुंब नियोजन साधने मिळण्याची गरज आहे. कुटुंब नियोजनसाधने वापरणाऱ्या जोडप्यांचे प्रमाण केवळ 55 टक्के आहे. ज्यांना आवश्यक आहे, अशा सर्वांपर्यंत कुटुंब नियोजनाची साधने पोहोचली, तर जन्मदर निश्चितच खाली येईल.

प्रत्येक स्त्रीने सध्या प्रचलित परिस्थिती नुसार मुलांना जन्म दिले, तर येणारा एकूण जननदर म्हणजेच जननक्षम वयातील प्रत्येक स्त्रीला होणाऱ्या सरासरी मुलांची संख्या. भारतातील सध्याचा एकूण जननदर 2.5 मुले इतका आहे. लोकसंख्या स्थिरतेसाठी हा आकडा 2.1 पर्यंत खाली येण्याची आवश्यकता आहे.

शहरी करण व घनता:

लोकसंख्येच्या शहरी करणाचे प्रमाण हा विकासाचा एक निर्देशांक आहे. वाढते शहरीकरण म्हणजे समाजाचे परंपरागत स्वरूप पालटून आधुनिकीकरण होणे. आधुनिक जगातील आर्थिक व्यवहार मुख्यतः शहरात पार पडतात, तसेच उत्पादनातील किंवा प्राप्तीमधील वाढ शहरी पार्श्वभूमीवरच अधिक प्रमाणात दिसून येते. आर्थिक वाढ शहरीकरणाला चालना देते आणि शहरीकरणामुळे आर्थिक वाढ होते. हा परस्पर पूरक संबंध असल्यामुळे शहरी करणाविषयी माहिती महत्त्वाची आहे.

तक्ताक्र. 2

शहरी लोकसंख्या आणि लोकसंख्येची घनता, 1951-2011

वर्ष	% शहरी लोकसंख्या	**लोकसंख्येची घनता**
1951	17.3	117
1961	18.0	142
1971	19.9	177
1981	23.3	216
1991	25.7	274
2001	27.8	325
2011	31.2	382

स्वातंत्र्यानंतर म्हणजे 1951 पासून 2011 पर्यंत शहरीकरणात बरीच वाढ झाली. 1951 मध्ये 17 टक्के पासून सातत्याने वाढणारी शहरी लोकसंख्या 2011 मध्ये 31 टक्क्यांच्यावर जाऊन पोहोचली. शहरी लोकसंख्या वाढीचा दर (31.8 टक्के) एकूण लोकसंख्या वाढीच्या दरा पेक्षा (17.6 टक्के) बराच जास्त आहे. ग्रामीण लोकसंख्या वाढीचा दर कमी म्हणजे 12.2 टक्के आहे. याचा अर्थ शहरी लोकसंख्या वाढत आहे आणि अधिक वेगाने वाढते आहे. आधी अस्तित्त्वात असणारी शहरे वाढतच आहेत; परंतु आणखी नवीन शहरे ही उदयाला येत आहेत. या सर्वांचा अर्थ असा की, ग्रामीण भागातून शहरात होणारे स्थलांतर वाढते आहे.

लोकसंख्येची घनता, विशिष्ट ठिकाणी होणारे लोकसंख्येचे एकत्रीकरण दर्शविते. एका चौ. कि. मी. मध्ये राहणाऱ्या लोकांची संख्या म्हणजे घनता. लोकसंख्या वाढी बरोबरच घनताही वाढलेली आहे. स्वातंत्र्या नंतर लोकसंख्येची घनता 117 पासून 382 पर्यंत वाढली; परंतु ती देशात सर्वत्र सारखी नाही. काही ठिकाणी विरळ तर काही ठिकाणी दाट वस्ती असल्याचे निदर्शनास येतेच. मुंबई सारख्या दाट लोकवस्तीच्या काही भागातील घनता 2011 च्या जनगणने नुसार 20 हजार 482 इतकी जास्त सुद्धा आहे.

निष्कर्ष:

१) भारताच्या लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत गेली आहे म्हणजेच १९०१ एक ला भारताची लोकसंख्या २३८.४ दशलक्ष होती त्यात वाढ होत जाऊन २०११ ला १२१०.२ दसलक्ष झाली आहे.

२) भारताच्या लोकसंख्यामध्ये १९८१ दशकीय लोकसंख्या वाढीच्या प्रमाणात घट होत आहे.

३) भारताच्या शहरी लोकसंख्या वाढीचे प्रमाणात वाढ होत आहे म्हणजेच १९५१ ला एकूण लोकसंख्येत १७.३% लोकसंख्या ही शहरी भागात होती तर त्यात वाढ होत जाऊन २०११ ला ३१.२% प्रमाण झाल्याचे दिसून येते म्हणजेच यात सातत्याने वाढ होत गेल्याचे दिसून येते.

शिफारसी:

१) सरकारकडून राबविण्यात येणारे लोकसंख्या विषयक धोरणाची प्रभावी पणे अंमलबजावणी करणे.

२) उच्च शिक्षणाच्या प्रमाणात वाढ करणे

३) महिलांच्या व पुरुषांच्या लग्न वयामध्ये वाढ करणे.

संदर्भ :

१ Agarwal S.S. (1985) - 'India's Population Problem' – Tata McGraw Hill Publication, Bombay

२ A.K. P.C. Swain (2008) – 'Population Studies' – Kalyani Publications, Ludhiana.

३.Dr. D.D.Kachole (2001) – 'Demography' – Kailasha Publication, Aurangabad.

४.भारतीय लोकसंख्या: एक दृष्टिक्षेप, डॉ. अंजली राडकर, गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकॉनॉमिक्स पुणे, vikaspedia.in.

५. राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण, भूषण देशमुख, महाराष्ट्र टाईम, १० फेब्रुवारी २०१६.

५.भारताचा जनगणना अहवाल१९५१ ते २०११.

भारतातील पारंपारिक खेळ कबड्डी आणि खो–खो यांचा अभ्यास

प्रा. दिपक तोताराम सुर्यवंशी

संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

प्रस्तावना :

पारंपरिक खेळाला संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संघटनांच्या मान्यतानुसार शिर्षका पासून असे स्पष्ट होते की, स्पर्धा न करणारी वडीलोपार्जित मिळकत म्हणजे पारंपारिक खेळ होय. मुख्यत: हे खेळ हालचाल असून ते आपल्या परंपरेशी जवळीक साधले त्यात प्रामुख्याने नृत्य, गोळाफेक व पाण्याचा खेळ आहे. पारंपारिक खेळाबाबत महत्वाचे म्हणजे आपल्या इतिहासाचा महत्वपूर्ण भाग असून विविध सांस्कृतिक विभिन्नतेतून पुढची दिशा समजते. पारंपरिक खेळ इतिहासाचे दर्शन घडविते व काळाची कालावधी फरक व तफावत दाखवते. बहुतांश हे खेळ स्थानिक व विभागीय पातळीवर खेळले जात असून त्याचे मुळ गुणधर्मांना जागतिक क्रिडा संस्कृतिशी जवळीक व मान्यता काळाची गरज आहे. भाषा, संगीत, साहित्य व शिल्पशास्त्र यांच्या व्यतिरिक्त पारंपारिक खेळांना समुदाय व जागतिक पातळीवर विभिन्नतेचा आनंद घेण्याची भरपूर संधी पारंपारिक खेळ एक विशेष प्रकारची संधी देते जे मुख्य धारातले खेळ देत नाही त्या खेळांचा प्रमुख आधार स्पर्धा नसून मौज व आनंद असून क्रिडा व शारीरिक हालचाली पेक्षा मोठी साखळी निर्माण करण्यास मदत करते. क्रिडा सहभाग व सरावात सुरक्षित हमी देते व त्यामुळे सामुदायिक आंतर क्रियाच्या सदगुणांचा फायदा होतो.

अर्थ :

पारंपारिक खेळ म्हणजे बऱ्या वर्षापासुन समाजामध्ये खेळलेल्या क्रिडा ह्या क्रिडामुळे सहभागाची मिळविलेली संधीचा अंतर्गत समाजामध्ये अनन्यसाधारण महत्व असते.

वैशिष्ट्ये :

१. विशेष प्रकारची कौशल्याची गरज नसते.
२. कल्पनाशक्ती व सर्जनशीलता विकसित करण्यास मदत करते.
३. विभागीय बदल समजण्यास सोपे जाते.
४. अपारंपारिक वस्तुचा उपयोग होतो.

फायदे :

१. आपल्या संस्कृतीच्या पायाची आठवण होते.
२. पारंपारिक खेळ भाषा, संस्कृती, जमीन व उगम यांच्याशी जोडले जाते.
३. मात्र भाषा विकसित करण्यास मदत होते.
४. सामाजिक बंधन मजबूत होते.

महत्व :

पारंपारिक खेळ लहान व मोठे सामाजिक समूह, समुदाय, राज्य व देशाच्या विविध सांस्कृतिक परस्पर सामंजस्य व शांततापूर्ण हालचाली निर्माण करण्यास हातभार लावते. ह्या खेळाची अर्थपूर्ण ओळख असून पारंपारिक खेळाच्या महत्वाला मजबूत करण्यासाठी समाजाच्या प्रत्येक घटकाला विशेषत: युवा व कमकुवत वर्गाला ह्या खेळात सहभाग व सरावाची भरपूर संधी दिली पाहिजे. पारंपारिक खेळांना आपली स्वत:ची ओळख, प्रमाण व

नियमावली असून त्यांना जागतिक प्रमाणांची आवश्यकता नाही. ह्या खेळांच्या पुढील सहभाग व सरावावर भर दिला पाहिजे. सांस्कृतिक वारस्यावर परिणाम न होण्यासाठी ह्या खेळांना व्यापारिक व्यवसायापून सुरक्षित ठेवले पाहिजे पारंपारिक खेळात कमी खर्च, अल्प सुविधा व साहित्यांचा उपयोग होत असुन त्यांना सर्वसाधारणत: जगात व प्रामुख्याने तिथे साधनांची विशेष कमतरता आहे तिथे प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

पारंपारिक खेळ कबड्डी व खो खो

कबड्डी :

या खेळाचा उगम महाराष्ट्रामध्येच झाला आहे. हा खेळ सुरवातीला शिवाजी महाराजांच्या काळातील होय. या खेळामागचा उद्देश हाच होता की, आपल्या राज्यातील प्रत्येक व्यक्ती काटक, चपळ आणि सुदृढ व्हावी त्यामुळे आपल्या राज्याचे संरक्षण करण्यासाठी तो कधीही उभी राहु शकेल. तसेच महाराष्ट्रातील बऱ्याच गावात हा खेळ खेळला जात असे. पहेलवान मंडळी स्तत:च्या अंगी असलेली रग जिरविण्यासाठी हा खेळ खेळत असत. पण त्याकाळी मैदानाची लांबी रूंदी ठरलेली नसे. फक्त मध्यरेषा तेवढी असे. प्रारंभी कबड्डीचे स्वरूप म्हणजे काहीही न उच्चारता प्रतिस्पर्ध्याच्या अंगणात जाऊन आपल्या क्षेत्रात यायचे जर गडी पकडला गेला तर त्याच्या छातीवर बचाव करणारे खेळाडू तो चीत म्हणे प्र्यंत बसून राहायचा. हा खेळ प्रामुख्याने महाराष्ट्रातच खेळला जात असे. खेळाचे खास असे सामने होत असत.

काही सणांच्या दिवशी होळी, दसरा, पोळा, पंचमी निमित्ताने हा खेळ खेळला जात असे. निरनिराळे संघ येत असत. आखाड्यात वस्तादापेक्षा वेगळे पंच नसत. म्हणजेच साधनांशिवाय, खर्च न करता भरपूर असा एक व्यायाम प्रकार असे कबड्डीचे स्वरूप असे. अगोदरच्या काळात कोणताही शब्द न टाकता मुका कबड्डी हा खेळ खेळला जात होता. पिढ्या न पिढ्या ह्या खेळात विकास झालेला नव्हता. पण उशिर का होईना या खेळाचा विकास होण्यास सुरूवात झाली. प्रथम मुक्का कबड्डी बोलका झाला दर घालताना सुरकृसुर राज राम–लक्ष्मण जानकी जय बोलो हनुमानकी, सुर सपाटा मार झपाटा याच गळ्याचा कंठण काटा समुहात माजवान किल्ला शिवाजी आत कसा शिरला इत्यादी शब्द वापरू लागले. त्यामुळे श्वास घेण्याची व सोडण्याची सुरवात झाली. या शब्द उच्चाराने फुफ्फुसांना व्यायाम होत असे. असा बराच काळ लोटल्यानंतर १८ व्या शतकाच्या आसपास इंग्रजांचे हिंदूस्थानावर राज्य चालू झाल्यावर भारतीय लोकांत खेळाची प्रवृत्ती वाढीस लागली. कबड्डी हा खेळ मोठ्या प्रमाणात महाराष्ट्रात नियमबध्द रीतीने प्रथम पुणे, सातारा इथे चालू झाला. साताऱ्याचे यशवंत पाठक, शाम वैद्य पुण्याचे श्री का. के. बेंद्र, सदुभाऊ गोडबोले यांनी काही नियमांवरून सामने करण्यास इ.स. १९२० मध्ये सुरवात केली. काळाचय ओघात कबड्डी खेळण्याच्या पध्दती बदलत गेल्या.

कबड्डी खेळामध्ये हाताने गडी बाद करणे हे कौशल्याचा अधीक प्रमाणात वापरण्यात येते आहे. सद्यस्थितीमध्ये कबड्डी खेळामधून पाठलाग हे कौशल्य लुप्त होत आहे. तसेच साखळी मारणे हे कौशल्य क्षेत्ररक्षणातील प्रमुख कौशल्य आहे. कोणत्याही जागेवरून ते सहजपणे मारता येते. त्यामुळे क्षेत्ररक्षक या कौशल्यास प्राधान्य देतात. अशा प्रकारे आपणास असे सांगता येईल की, कबड्डी हा भारतातील पारंपारिक खेळातील अत्यंत महत्वाचा खेळ आहे. ज्यातुन खेळाडूचा शारीरिक व मानसिक विकास घडवून येतो. खो–खो :

खो–खो हा खेळ भारतीय पारंपारिक खेळांपैकी सर्वात वेगवान खेळ असून महाराष्ट्राच्या भूमितच या खेळाची सुरवात झाली. खो–खो हा खेळ भारतीय संस्कृतिचा अविष्कार व अनमोल ठेव आहे. याबद्दल शंका नसून महाभारताच्या काळापासून खो–खो या खेळाचे अस्तित्व जागवते पण हा खेळ त्या वेळी वेगळ्या स्वरूपात

होता. महाभारताच्या काळात युध्द सामोरासामोर चालत असे रथावर चढून सैन्य विरोधी पक्षाशी मुकाबला करीत असे. बचावासाठी म्हणून त्यांची एक योजना असे रथ चालवणारे आपले रथ रणभूमीवर नागमोडी स्वरूपात चालवत. त्यावेळी 'यशोद' नावाचा खेळही अशाच स्वरूपात खेळला जात असे. तसेच संत तुकारामांच्या वाडमयातही खो–खो खेळाशी पुरक आसणाऱ्या खेळाचा उल्लेख आढळतो. व्युत्पत्तीशास्त्राच्या ग्रंथात 'स्यू' ला संस्कृत क्रियापदापासून 'खो' ची व्युत्पत्ती मिळते. १७ व्या शतकापासून आस्थापास्था, खो–खो या खेळांना समाजाची मान्यता मिळालेली दिसते. मराठी भाषेतील वाक्यप्रचारातही खो देणे, खो बसणे, कोंडी करणे, कोंडी फोडणे, आक्रमण करणे हे या खेळातील शब्द रूढ झालेले दिसतात. आजही या वाक्यप्रचारांचा उपयोग केला जातो. याचा अर्थ या संकल्पनांवरून हा खेळ प्राचीन काळापासून खेळला जात असावा. 'खो' चा उच्चार हा महाप्राणेच्चार असल्याने योगशास्त्राशी निगडीत असणे असंभवनीय नाही.

खो–खो चे पूर्वीचे स्वरूप धावने व पाठलाग करणे (Run and chose) या दोन क्रियांवर आधारित होते. खो–खो पाठलागाचा खेळ आहे. खो–खो हा फक्त पळण्याचा खेळ आहे. अशी मतमतांतरे ऐकवयास मिळतात खो'–खो तसा वेगवान खेळांडूंचा खेळ आहे. जो वेगवान असेल तो प्राविण्य मिळवतोच प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृति शेत प्रधान आहे. खेळातही त्याचे प्रतिबिंब दिसते. खो–खो खेळण्यासाठी पूर्वीच्या काळात फारसे नियम नव्हते. जागेची मर्यादा (मोजमाप), ठराविक खेळ, खेळाडूंची संख्या, दोन खेळाडूंमधील अंतर, दिशा, खुंट, चौकोन या बाबतीत कोणतेच बंधन नसल्यामुळे साधारण लांब व रूंद अशा जागेत खेळण्यास गडी जमत व ते प्रत्येक बाजूस निम्मे वाटून खेळण्यात येत असे. खुटांऐवजी प्रेक्षकांपैकी दोन कच्चे कडी बसवीत. खुंटाला खे द्यावा की नाही याबदल सुध्दा एकमत नसून इतर नियमांप्रमाणे हा नियम खेळांच्या सुरवातीस ठरविण्यात येत असे. हल्लीप्रमाणे खेळास एकदम सुरवात न होता पिटाळणाऱ्या गड्याने दोन्ही खुंटाभोवती पाच अगर सात फेऱ्या घातल्यानंतर खेळास सुरवात होत असे. यावेळी ढोबळ अशा तीन नियमांचे पालन पिटाळणाऱ्या (पाठलाग करणाऱ्या) गड्याकडून होत असे. १. दोन बसलेल्या गड्यांची तोंडे विरूध्द दिशेस असावित. २. खो पाठवरून द्यावा. ३. दोन बसलेल्या गड्याच्या मधून जाऊन खो देता कामा नये.

वास्तविक हा खेळ वेगवेगळ्या ठिकाणी विभिन्न नियमांनी खेळला जात असे. पुढे चालून खुंट म्हणून कच्चा गड्याच्याऐवजी झाडांच्या फांद्या जमीनीत शेवून खेळले जात असावे. व त्याचेच रूपांतर स्तंभामध्ये झाले आहे. खो–खो खेळासाठी लागणारी कमीत कमी साधन सामग्री, छोट्याशा मैदानाची उपलब्धता व खर्चिक नसलेला खेळ व गतिमान खेळ या काही वैशिष्ट्यामुळे हा खेळ काळाप्रमाणे विकसीत होत गेला व लोकप्रिय झाला.

पारंपारिक भारतीय खेळांना लोकप्रीय बनविण्यासाठी इ.स. १९१४ मध्ये महाराष्ट्रातील पुण्याच्या डेक्कन जिमखान्यातर्फी विविध संघाना आमंत्रित करून तिथे सामने भरवले गेले. त्या प्रसंगी सर्वांना लागू होतील अशा काही नियमांची निर्मिती करण्यात आली. या वेळेपासून खो–खो खेळाला थोडेसे व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झाले. इ.स. १९२४ मध्य बडोदे येथील 'हिंदू विजय जिमखाना' द्वारे काही नियमांची निर्मिती व जुन्या नियमामध्य दुरूस्ती करण्यात आली.

कै. माणिकराव जुम्मादादा व्यायामशाळा, बडोदे आणि कै. मुजुमदार आदि व्यक्तींनी या खेळाचा प्रचार केला. इ.स. १९२५ मध्य अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण मंडळाची स्थापना करण्यात आली. १९३५ मध्य या मंडळाने खो–खो च्या नियमांचे पुस्तक प्रकाशित केले. इ. स. १९३६ मध्ये बर्लिन येथे झालेल्या ऑलिंपिक स्पर्धेत प्रथमच खो–खो या खेळाचे प्रदर्शन आंतरराष्ट्रीय पातळीवर झाले. पुढे १९४९ मध्य स्वीडन तसेच डेन्मार्क येथे

खो–खो खेळाची प्रात्यक्षिके दाखविली. याच वर्षी अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण मंडळाने पुन्हा नवीन नियमांचे पुस्तक प्रकाशित केले. बऱ्याचशा शाळा, महाविद्यालये तसेच अखिल भारतीय पातळीवर खाजगी मंडळे यांच्याद्वारे सामने भरवले जाऊन या खेळाचा प्रचार व प्रसार होऊ लागला. हा खेळ भारतातील काठेवाड, गुजरात, महाराष्ट्र इत्यादी विभिन्न राज्यांच्या कानाकोपऱ्यातून खेळला जाऊ लागला.

संदर्भ सूची:

१. शिलेदार जुझार सिंबध व विठ्ठलसिंग परिहार, खेळ संचालन व क्रिडा मागदर्शक, अभय प्रकाशन, नांदेड
२. माने एच. ए., शैक्षणिक व शारीरिक शिक्षण संशोधन, विजय प्रकाशन, नांदेड
३. वांगवाड व्यंकटेश आणि तिवारी शंकर, शारीरिक शिक्षण, मापन व मुल्यामापन, अलमंड पब्लिकेशन, पुणे
४. आगलावे प्रदिप, संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, विद्याप्रकाशन, नागपूर
५. देशपांडे सुरेश, अहार व्यवस्थापनाचे वाढते महत्त्व, लोकराज्य क्रिडा विशेषांक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई
६. पाथ्रीकर विजय, क्रिडा जुगांर (२०१४) आंतरविद्यापीठीय क्रिडा महोत्सव, डॉ. बा. अं. म. विद्यापीठ, औरंगाबाद
७. ग. भा. गोगाटे, शारीरिक शिक्षण तत्वे व स्वरूप, पुणे

आधुनिक काळात महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता

सुरेखा नामदेवराव शिंगणकर

संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना :

एखाद्या देशाची संस्कृती तेथील रहिवाश्यांच्या हृदयात आणि आत्म्यात बसलेली असते. महात्मा गांधी यांच्या विचारांची प्रासंगिकता आजच्या काळातही टिकून आहे. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात गांधीजींचे योगदान अतुलनीय राहीले आहे. भारतीय जनमानसावर गांधीजीचा फार मोठा प्रभाव होता. आधुनिक भारताच्या इतिहासात गांधीजीनी जो ठसा उमटविला तो अन्य कोनालाही उमटविता आला नाही. भारतीय जनमानसाची नाळ माहीत असणारे तथा जाणणारे ते सर्वोच्च नेता होते. गांधीजी हे विसाव्या शतकातील अजुनही न उकललेले आणि कदाचित कधीही न उलगडले जाणारे गुढ आहे. विसाव्या शतकातील सर्वश्रेष्ठ व्यक्ती म्हणून गांधीजी व अल्बर्ट आईनस्टाईन यांच्यापैकी "टाईम" या अमेरीकन साप्ताहीकाने आईन्स्टाईन यांची निवड केली, तेव्हा अल्बर्ट आईनस्टाईन हयात नव्हते, परंतू गांधीजीच्या हत्येनंतर आईनस्टाईन म्हणाले होते. "गांधी नावाची हाडामासाची व्यक्ती या भूतलावावर अस्तित्वात होती यावर नवीन पिढीला विश्वासच बसणार नाही" एका सर्वोच्च वैज्ञानिकाने गांधीजीची महती विषद केली ही बाब अतिशय महत्वाची आहे.

अमेरीकेचे माजी राष्ट्रप्रमुख बराक ओबामा, आफ्रीकेचे माजी राष्ट्राध्यक्ष नेल्सन मंडेला यांनी गांधीजीना आदर्श मानले यातूनच गांधीजीची व्यापकता स्पष्ट होते, आधुनिक जगाच्या इतिहासात गांधीजी हे एक महान विभूती म्हणून ओळखले जातात. ग्रामस्वराज्य असो की ग्रामउदयोग, व्यक्तीगत आचरण असो की राहणीमान पर्यावरण, आरोग्य, सर्वधर्मसमभाव अशा अनेक विषयावर त्यांनी मांडलेली मते आजच्या बदलत्या काळात सुसंगत असल्याचे दिसून येते. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या पर्यावरण विषयक आंतरराष्ट्रीय परिषदेतही वेळोवेळी गांधी विचाराला महत्व देण्यात आले आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघानेच निश्चित केलेले "संस्टेनेबल डेव्हलपमेंट गोल्स" चा आधारही गांधी विचारात दडला आहे. एकंदरीतच आजही गांधी विचार काळाची गरज बनला आहे.

उद्देश :

1. महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा व स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
2. आधुनिक काळात महात्मा गांधीजींच्या विचाराच्या प्रासंगिकतेचे अध्ययन करणे.

गृहितकृत्ये:

1. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच नेतृत्व महात्मा गांधीजीने केले.
2. महात्मा गांधींजींनी विविध क्षेत्रात मुलगामी विचार मांडले
3. महात्मा गांधीजींचे विचार व तत्वे आजही देशाच्या विकासासाठी प्रासंगिक व अत्यावश्यक आहेत.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी आधुनिक काळात गांधी विचाराची प्रासंगिकता या विषयाची मांडणी करतांना ऐतिहासिक संशोधन, संदर्भ संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला. त्यासाठी दुय्यम संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेण्यात आला.

विषयाचे महत्व:

शोध निबंधासाठी प्रस्तुत विषय निवडण्या मागे प्रयोजन असे आहे की, सध्य स्थितीला जागतिक पातळीवर व भारतामध्येही मोठ्या प्रमाणावर अंतर्विरोध दिसतो आहे. यावर गांधी विचार हा रामबाण उपचार आहे. आधुनिक भारताच्या इतिहासावर गांधीजीचा खुप मोठा प्रभाव आहे. आजच्या स्पर्धेच्या जगात मानवी मूल्याचे महत्व कमी होत आहे. दहशतवाद, अत्यंतिक राष्ट्रवाद, भाषावाद, चंगळवाद, जातीयवाद, अशा अनेक वादाच्या जगतात आपण वावरत आहोत. त्यामुळे आजच्या स्फोटक वातावरणामध्ये गांधीवादाची गरज प्रकर्षाने जानवते. गांधीजीच्या विचारामध्ये अंतर्विरोध होते आणि त्यामुळे त्याच्यावर टिकाही होते, परंतू या अण्वस्त्रसज्ज जगात गांधीजीची व गांधीवादाची उपयोगिता अजुनही भासते आहे.

गांधी विचारातील स्त्री-स्वातंत्र्य:

दक्षिण आफ्रिकेतील लढ्यात महिलाच्या निर्भय सहभागाचा मोठा प्रभाव गांधीजीवर पडला. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांच्या सहभागासाठी गांधीजी आग्रही राहीले या चळवळीतूनच सरोजीनी नायडू, विजयालक्ष्मी पंडीत, अवंतिकाबाई गोखले, दुर्गाबाई देशमुख, उषा मेहता, अरुणा असफअली, राजकुमारी अमृतकौर, बीबी अमतुस्सलाम अशा अनेक महिला पुढे आल्या. संविधान सभेतही 15 महिला होत्या. या सा-या स्वातंत्र्य चळवळीशी जोडल्या गेलेल्या होत्या.

म. गांधीजीना परंपरेने स्त्रीची रेखाटलेली अबला प्रतिमा मान्य नव्हती. पुरुषाप्रमाणेच त्यांनाही संधी व प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे असे त्यांचे मत होते. यामुळेच त्यांनी स्त्रीयांना दास्यांत ठेवणा-या धार्मिक, वैधानिक, राजकीय व्यवस्था, स्त्रियांशी निगडित असलेल्या बालविवाह, हुंडापध्दती, बहुपत्नीत्व, सतीप्रथा, आदी कुप्रथाचा निषेध करुन त्यांचे समुळ उच्चाटन करण्याचे कशोशिने प्रयत्न केले.

गांधीजीनी आंतरजातीय विवाहाची गरज असल्याचे म्हटले होते. आपल्या शिक्षण पध्दतीमध्ये भारतातील समाजव्यवस्थेत स्त्री-पुरुष संबंध कसे असावेत एकंदर समाजामध्ये स्त्रीचे स्थान काय आहे. यांचा विचार केला नाही, असे ते नमुद करतात. आजही महिला सुरक्षा अतिशय ज्वलंत प्रश्न बनला आहे. फाळणीच्या पार्श्वभूमीवर स्त्रियांवर झालेल्या अत्याचारा सबंधी गांधीजी म्हणाले, "सध्याच्या जातीय हलकल्लोळात स्त्री समाजाला ज्या यातना सोसाव्या लागत आहेत त्यामुळे माझे अंत:करण पिळवटून जाते. पण तुम्हाला सोसाव्या लागणा-या अत्याचाराच्या दोषारोपापासून तुम्हीही मुक्त नाही. माता, पत्नी, भगिनी म्हणून तुम्ही आपल्या पुरुष मंडळीवर दडपण टाकले असते तर जी लाजीरवाणी कृत्य घडली ती टळणे शक्य होते. गांधीजीचे हे सर्व विचार आणि संवाद ऐकताना गांधीजी जणू आजच्याच काळातील स्त्रियांच्या समस्याबद्दल बोलत आहेत असे जाणवत राहते.

म. गांधीची आंदोलने व सध्यास्थिती:

लोकशाही देशामध्ये विरोधी विचाराचा सुद्धा सन्मान करणे आवश्यक असते. महात्मा गांधीजी हे एक महान मानवता आणि विश्वबंधुत्व यांचा संदेश देणारे सत्याचे पूजारी होते. अहिंसात्मक प्रतिकाराचा मार्ग स्विकारुन त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढा लढला. सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, असहकार, सविनय कायदेभंग, उपोषण, हरताळ, बहिष्कार, धरणे असे अनेक शांततापूर्ण आंदोलनाचे प्रयोग गांधीजींनी केले. गांधीजीनी सत्याग्रह हे नवे तंत्र केवळ भारतालाच नव्हे तर जगाला दिले आहे. अन्यायी अत्याचारी व जुलमी सत्तेला विरोध करण्याचा हा अहिंसात्मक

मार्ग म्हणजे एक अभिनव कल्पना होय. हिंसे शिवाय, शस्त्राशिवाय लढाई जिंकता येते हे त्यांनी जगाला दाखवून दिले. असहकार, सविनय कायदेभंग, या मार्गानी गांधीजी ब्रिटीश सत्तेशी सतत संघर्ष करुन स्वातंत्र्य प्राप्त केले. मार्टीन ल्यूथर किंग, नेल्सन मंडेला यांनी महात्मा गांधीजीच्या सत्याग्रहाचा मार्ग स्विकारला होता, यावरुन त्यांचे महत्व लक्षात येते.

आज आपण वेगळी परिस्थिती अनुभवत आहोत. लोकशाहीमध्ये विरोधी आवाज ऐकणे आवश्यक असते. सध्यास्थितिमध्ये CAA, NRC च्या विरोधात जी आंदोलनने झाली ती हिंसक स्वरुपाची होती, त्यात अनेकाचे बळी गेले व करोडो रुपयांचे सार्वजनिक संपत्तीचे नुकसान झाले आहे. हे गांधीजीच्याच देशात घडावे ही अतिशय वाईट आणि क्लेशदायक बाब आहे. म्हणून गांधीविचार व तत्वाची गरज आज प्रकर्षाने जाणवत आहे. गांधीजीचे सत्याग्रही आणि स्वंयसेवक अत्यंत संयमाने सरकारच्या अमानुश अत्याचारांना तोंड देत होते. धारासना सत्याग्रहाच्या संदर्भात "न्यू सीफेन" या वृत्तपत्राच्या वार्ताहर वेब मिलर लिहतो की "स्वंयसेवकाची शिस्त अदभूत होती. गांधीजीच्या अहिंसा धर्माला त्यांनी जणू काही घोळून पिऊन टाकले आहे असे वाटत होते. यावरुन गांधीजीच्या आंदोलनातील शिस्त, संयम, अहिंसा प्रतिबिंबित होते.

आज NRC व CAA च्या नावाखाली देशविरोधी घोषणा दिल्या जातात. देश तोडण्याची भाषा केली जाते. हे अतिशय भयंकर आहे. गांधीजीच्या अहिंसक व तत्वनिष्ठ आंदोलनाची गरज आज आवश्यक आहे.

धार्मिक झुंडशाहीला गांधीवाद हेच उत्तर:

भारत हा अनेक विचारधारा, पध्दती, परंपरा, असलेला देश आहे. जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही असलेल्या देशात वेगवेगळ्या विचारतत्वाचे शांततेच्या मार्गाने स्वागत केले जाते. परंतु अलिकडच्या काळात धार्मिक झुंडशाही वाढलेली दिसते.

भारत विविधतेने नटलेला देश आहे. धर्म, पंथ, भाषा, पंरपरा यांची विविधता आढळते. म. गांधीजी म्हणत असत स्वराज्यासाठी विविध धर्म व जातीतील व्यक्तीमध्ये ऐक्यभावना असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्यांनी रचनात्मक कार्यक्रमात "जातीय ऐक्याला प्रथम स्थान दिले. कोणत्याही देशात राजकीय ऐक्य बाहेरुन लादून निर्माण होत नाही. त्यासाठी वेगवेगळ्या धर्म व जातीमध्ये प्रेमभावना व आस्था निर्माण करावी लागते. गांधीजी म्हणत असत. "एक उद्देश, एक ध्येय आणि समान सुख-दु:खामध्ये हिंदू-मुस्लीम ऐक्य सामावलेले आहे. ऐकमेकांच्या सुख, दु:खात सहभागी होवून परस्पर सहकार्य व सहिष्णुतेने आपण आपले ईप्सित साध्य करु" या वरुन गांधीजीना देशाप्रती असलेली तळमळ जाणवते त्यांना हिंदूराष्ट्राची कल्पनाही मान्य नव्हती तसेच जीनाचा द्विराष्ट्रवाद सिध्दांतही मान्य नव्हता. ते म्हण्त असत प्रत्येकाने आपल्या धर्मातील सर्वश्रेष्ठ तत्वे आचरणात आणावीत आणि दुसरे धर्म व त्यांचे अनुयायी यांच्याविषयी सद्भाव बाळगावा जातीय तणाव सोडविण्याची हीच गुरुकिल्ली आहे.

आजच्या स्थितीमध्येही धार्मिक झुंडशाही, टोकाचा अत्यंतिक धर्माभिमान पाहायला मिळतो. अलिकडेच CAA, NRC च्या विरोधात झालेली हिंसक आंदोलने आणि दिल्लीत झालेल्या दंगली हे धार्मिक झुंडशाहीचेच उदाहरण आहे. त्यात पन्नास पेक्षा जास्त लोकांचा बळी गेला. शेकडो कोटीचे नुकसान झाले. त्याला प्रक्षोभक भाषणे बऱ्याच अंशी कारणीभूत ठरली. त्यामुळे आजच्या स्थितीमध्ये गांधीवाद विचारधारा तितकीच उपयोगी आहे. धार्मिक झुंडशाहीला गांधीवाद हेच उत्तर आहे. भारतासारख्या जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही देशाला गांधीवादाचेच अनुकरण करणे रास्त ठरेल.

सध्यस्थितीत गांधी विचाराधी गरज:

गांधीजीनी स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व केले. त्यांच्या स्वराज्याच्या पूर्वअटीमध्ये हिंदू-मुस्लीम ऐक्य, स्वदेशी आणि अस्पृश्यता निवारण या तीन गोष्टीचा समावेश केला होता. काहीही साध्य करण्यासाठी अहिंसा ही गांधीजीची पूर्व अट होती आणि अहिंसेच्या रक्षणासाठी गांधीजी जगले आणि हुतात्म्य पत्कारले. आज गांधीचे सगुणरुप सर्वव्यापी आहे. पण त्यांच्या आत्म्यावर म्हणजे विचारावर सतत हल्ले होत आहेत. सर्वधर्म समभावाच्या जागी "बळी तो कान पिळी" हे चित्र आहे. गांधीजीच्या हिंदू वैष्णवजन परंपरेची मोडतोड करुन हिंसेचा मार्ग अवलंबला जात आहे. गरीबांचे अश्रु पुसण्याऐवजी राजसत्ता म्हणजे लक्ष्मीची पुजा करणे असा संकुचित अर्थ उरला आहे. गांधीजीची छबी नोटावर आहे. प्रत्येक सरकारी कार्यालयात फोटो आहे. परंतु तेथेच खुलेआम गैरव्यवहार होत असतात. गांधीजीचा चष्मा आता स्वच्छता अभियानाची शोभा वाढवित आहे. भारतात अद्याप कमालीच्या आर्थिक विषमतांच्या पार्श्वभूमीवर सार्वजनिक सोयी-सुविधांवर देखील दुर्देवाने आधी सधन, श्रीमंताचा हक्क् राहतो आणि म्हणूनच रोज सकाळी शहरातील श्रीमंत वसाहतीतील कचरा नेमाने साफ होतो. स्वराज्याच्या जागी आता घराणेशाही व एकाधिकारशाही वाढत आहे.

आज गांधी विचार वाचविण्यासाठी धार्मिकता व कट्टरता यांच्या जागी सर्वधर्म समभावाची परंपरा जोपासावी लागेल. सत्तेचे केंद्रीकरण सोडून ग्रामसभाना अधिकार देण्याची तयारी ठेवावी लागेल. विकासाची समतोल प्रारुपे शोधावी लागतील व पर्यावरणाचे संतुलनही जपावे लागेल. गांधीजीचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी गरीबांसाठी प्रामाणिकपणे काम करावे लागेल. हा विविधतेने नटलेल्या सुंदर देश अधिक सुंदर व बलशाली बनवण्यासाठी सर्वांनी एकत्र येवून देशासाठी व उज्ज्वल भविष्यासाठी काम करावे लागेल.

निष्कर्ष :

आधुनिक जगाच्या इतिहासातील गांधीजीनी अढळ असे स्थान मिळवले आहे. अहिंसा आणि सत्य या मूल्यांच्या मार्गाचे अनुकरण करत संघर्षातून यशस्वी झालेल्या गांधीजीनी "आधी केले मग सांगितले" या उक्तीचे अनुकरण केले. आज आंदोलनाच्या नावाखाली सार्वजनिक मालमत्ता मातीमोल केली जाते. गांधीजीना हे कद्यापीही मान्य नव्हते. एखाद्या देशाला सामाजिक क्रांती करावयाची असेल तर त्यांची सुरुवात महिलांना दिल्या जाणाऱ्या संधीतून व्हावी. गांधीजीनी स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांना संधी दिली त्यामुळेच गांधीजीची चळवळ घराघरात पोहचली होती. महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता आजच्या काळातही अजुनही टिकून आहे. म. गांधी यांच्या विचारांनी जगभरातील अनेक नेते भारावून गेले. अहिंसा आणि सत्य या मूल्यांच्या मार्गाचे अनुकरण करत संघर्षात यशस्वी झाले. गांधीजीचे विचार आजही प्रेरणादायी आहेत.

संदर्भ सूची :

1. M.K. Gandhi, "My Idea of Living In a village.
2. M.K. Gandhi, Collected Works of Mahatma Gandhi, Vol-9 , New Delhi Publication Division.
3. कुंभार नागोराव : म.गांधीजीचे सामाजिक तत्वज्ञान, अरुणा प्रकाशन, लातूर, 2012
4. भाऊ धर्माधिकारी (संपा.) : गांधीवाद : समाजवाद (एक तुलनात्मक अभ्यास) महाराष्ट्र ग्रंथभांडार, कोल्हापूर, 1949.
5. जाधव एस.जी : भारताचा इतिहास (इ.स. 1850 ते 1950) संस्कृती पुस्तकालय, नांदेड, 2005.
6. दै. लोकसत्ता (8 मार्च 2019) – गांधी विचारातील स्त्री स्वातंत्र्य (रझिया पटेल).
7. दै. लोकसत्ता (4 फेब्रुवारी 2015) – गांधी विचारांना नव्या प्रतिकाची गरज, (योगेंद्र यादव)

सामाजिक समता: क्रांतीसूर्य महात्मा बसवेश्वर व भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे तौलनिक विचार

संशोधक

श्री. शिवशरण जी. रटकलकर

मु.पो.लक्ष्मीनगर, हिंगोली-४३१५१३

भारतभूमी ही संतांची व महापुरूषांची जननी आहे. कोणतेही महापुरूष, कोणत्याही काळात जन्माला आले, तरी त्यांनी अखिल मानवजातीच्या उध्दारासाठी जे महत्कार्य केले ते त्रिकालाबाधीत वंदनिय ठरले.

थोर संत अथवा महापुरूष कोणत्या धर्मात, जातीत किंवा पंथात जन्माला आले यावरून त्यांचे महत्व वाढले नाही तर त्यांनी केलेल्या अतुलनीय कार्यामुळे ते महान ठरले. सामाजिक विषमता, आर्थिक विषमता, जीवन जगण्याच्या मार्गातील अडथळे पाहून महापुरूषांची मने विषन्न झाली, खिन्न झाली, अतीव दु:खाने होरपळली. ही विषमता दूर करण्यासाठीच त्यांनी आजीवन संघर्ष केला, क्रांतीकारी पावले उचलली व अवघ्या विश्वाला जीवनविषयक नवीन दृष्टीकोन प्रदान केला. यामुळेच ते मार्गदर्शक तेजोनिधी म्हणून नाव लौकिकास पावले. अशा तेजश्वी नररत्नांपैकी मला भावलेल्या क्रांतीसूर्य समतानायक जगज्जोती महात्मा बसवेश्वर व विश्वरत्न बोधिसत्व घटनेचे शिल्पकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक व सामाजिक विचारांचा परामर्श घेण्याचा सुसंकल्प करून या लेखाव्दारे आपल्याशी सुसंवाद साधण्याचा मानस आहे.

जगज्जोती म.बसवेश्वर व डॉ.बाबासाहेबांची प्रेरणा-

बाराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात म.बसवेश्वरांनी कर्नाटकातील विजापूर जिल्ह्यातील बागेवाडी या गावात जन्म घेतला. त्यांच्या जन्माच्या वेळी भारताचे संपूर्ण प्रभुत्व अनेक राजवंशांमध्ये वाटले गेले होते. आपसातील कलह व संघर्षामुळे भारत एक कुरूक्षेत्र, युध्दभूमीच बनला होता. धर्माच्या नावावर मानसामानसात, जाती जातीत भेदभाव केला जात होता. स्पृश्य-अस्पृश्य भाव अतिव धारदार झाला होता. कर्मठ, अंधश्रध्दा पसरविणारे पुरोहितशहा विषमतेची बीजे रोपीत होते. त्यामुळे समाजमन पोखरल्या जात होते. वर्णव्यवस्था, उच्चनीचता, आर्थिक दुर्बलता, दैववाद यामुळे निष्क्रीय होऊन नशिबालाच दोष देणाऱ्या मानव जातीला महात्मा बसवेश्वरांनी आपल्या क्रांतीकारी विचारांनी जगण्याचा नवा मार्ग दाखविला. 'कायक वे कैलास' म्हणजे 'कर्महिच ईश्वराची पूजा', 'दासोह' म्हणजे प्रामाणिकपणे आपले नित्यकर्म करावे व अनाठायी संग्रह करण्यापेक्षा आपल्या कमाईचा काही भाग समाजासाठी, राष्ट्राच्या उन्नतीसाठी वापरला पाहिजे हा मोलाचा संदेश म.बसवेश्वरांनी दिला. आणि स्वत:ला कुचकामी समजणारा, कमनशिबी समजणारा कामगार वर्ग, बारा बलुतेदार वर्ग, कातडी कमावणे, चर्मोद्योग करणे, स्वच्छतेची कामे करणारा अस्पृश्य वर्ग म.बसवेश्वरांच्या 'कायक वे कैलास' या संकल्पनेमुळे नव्या जोमाने कामाला लागला. स्वत:चा चरितार्थ स्वाभिमानाने चालवू लागला. आर्थिक परिस्थिती सुधारल्यामुळे समाजात सन्मानाचे स्थान मिळवू लागला हे विशेष.

अशाच प्रकारची अस्पृश्यता निवारणाची, दलीतोध्दाराची नवप्रेरणा देणारे, नवचैतन्य प्रदान करणारे विश्वरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म एकोनिसाव्या (१९ व्या) शतकाच्या शेवटच्या दशकात मध्यप्रदेशातील, इंदौर जिल्ह्यातील महू या गावी - १४ एप्रिल १८९१ मध्ये झाला. त्यांच्या जन्माच्या वेळीही दलीतांच्या जीवनात पसरलेला अंध:कार एवढा भयानक होता की, त्याचे केवळ स्मरण केले तरी अंगावर

रोमांच उभे राहतात. श्रमिकांना व महिलांना मिळणारी हीनत्वाची वागणूक, अस्पृश्य समजून केली जाणारी उपेक्षा, सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेची वागणुक या सर्व बाबींनी बाबासाहेबांना विलक्षण बेचैन केले होते.

स्वत: उच्च शिक्षण घेवून आपल्या ज्ञात अज्ञात समाजबांधवांना अज्ञानाच्या व विषमतेच्या अंध:कारातून प्रकाशाकडे घेवून जाणारे डॉ.बाबासाहेब दीन दलीतांसाठी तेजोनिधी दीपस्तंभच बणले.

बहिष्कृत हितकारिणी सभा, समता सैनिक दल, स्वतंत्र मजूर पक्ष, डिप्रेस्ड क्लास एज्युकेशन सोसायटी, शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी इत्यादी सामाजिक संघटनाव्दारे दलीतोध्दार करणारे बाबासाहेब महात्मा बसवेश्वरांच्या सामाजिक समतावादी विचारांनी प्रेरित झाल्या सारखेच वाटतात.

सामाजिक समतेचा विचार :-

बाराव्या शतकात म.बसवेश्वरांनी मानसामानसातील भेद कमी करण्यासाठी बोली भाषेतील वचन साहित्याने विषमतावादी समाजरचनेचा प्रखर विरोध केला, ते म्हणतात

"हा कोण, हा कोण, हा कोण असे न म्हणविता
हा माझा, हा माझा, हा माझाच म्हणवावे देवा."

असेच काहिसे विचार डॉ.बाबासाहेब आम्हाला देतात,

"माणसाने माणसाला स्पर्श केला, तर गोमूत्र अंगावर घेता,
कुत्री-मांजरीचा स्पर्श तुम्हाला चालतो मग माणसाचा विटाळ कसला ?"

ज्या कुळात जन्म घेतला, ते कुळ स्पृश्य- अस्पृश्यता मानणारे आहे. याचा म.बसवेश्वरांना अत्यंत खेद वाटतो. त्याचा धिक्कार करण्यासाठी ते एका वचनात सांगतात.

"पिता ढोर कक्कय्या होऊन
आजोबा मातंग चन्नय्या झाल्यास
मी वाचणार नाही का?
आणि श्वपचय्यांच्या सानिध्यात भक्तीचे
सद्गुण मी जाणेन... कूडलसंगमदेचा || "

सर्वांचा पिता, विश्वाचा निर्माता एकच असतांना परस्परांना कमी अधिक समजणारे आम्ही कोण, असे त्यांना वाटायचे.

म.बसवेश्वरांच्या जाती उच्चाटनाला पुढे विसाव्या शतकात बळ देण्याचे व समुळ उच्चाटनाचे कार्य डॉ.बाबासाहेबांनी पूर्ण केल्याचे दिसून येते. आपल्या सावलीमुळे हिंदू भ्रष्ट होऊ नयेत म्हणून पेशवाईत अस्पृशांना रस्त्यावर फिरायलाही बंदी होती. त्यांच्या गळ्यात मडके तर चालतांना पाठीमागे फडा (झाडू) बांधल्या जायचा, हातात ओळख म्हणून काळा दोरा बांधल्या जायचा. डॉ.बाबासाहेबांनी 'जात' या विनाशक संकल्पनेची चिकित्सा करून तिचा शोध घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. जात ही 'श्रमविभागणी वरही अवलंबून नाही आणि ती नैसर्गीक कल व जनमानस यावरही आधारीत नाही, व्यक्तीची कामे जात आधीच तयार करते. मूळ कुवतीच्या आधारे नव्हे तर जन्मानुसार किंवा आई-वडलांच्या सामाजिक स्थानानुसार. यामुळे जातीपातीची बंधने झुगारून स्वकर्मनिष्ठा वाढवावी व कर्माने श्रेष्ठ व्हावे, असे डॉ.बाबासाहेबांना नेहमी वाटायचे. एकीकडे महात्मा बसवेश्वरांचा 'कायक वे कैलास', 'दासोह', 'दया धर्मदमूलवैय्या' हा सिध्दांत व्यक्तीला कार्यप्रवण करतो तर दुसरीकडे डॉ.बाबासाहेबांचा **'शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा'** हा नारा जीवनाचा दीव्यमार्ग प्रदान करतो.

धर्मानुसार व जाती-वर्णानुसार समाजाची अनेक तुकड्यांत विभागणी करून श्रेष्ठ कनिष्ठत्व माणणाऱ्या वेद शास्त्र पुराणांचा धिक्कार करतांना म.बसवेश्वर म्हणतात,

"वेदांना बासनात गुंडाळून, अडगळीत टाकतो
शास्त्रांच्या पायात बेड्या ठोकतो
तर्काच्या पाठीवर वार करतो आणि
आगमांचे नाक कापतो....."

विषमतेचे पोषण करून, जातीयता वाढविणारे, साहित्याच्या नावावर समाजाला दैववादी, नशिबवादी, कर्मठ बणविणारे वेद, शास्त्र, पुराण, पोथ्या आमचा उध्दार करणार नाहीत तर आम्ही कार्यप्रवण होवून, आमचा आत्मोध्दार साधला पाहिजे असे त्यांना वाटायचे.

डॉ.बाबासाहेबांनी सुध्दा अनेक शास्त्रांचा साकल्याने अभ्यास केला. धर्म, शास्त्र, पुराण माणसा माणसात भेद करते, ते संपविणे गरजेचे आहे म्हणून **'न स्त्री स्वातंत्र्यं अर्हति..."** म्हणणाऱ्या मनुस्मृतीचा जाहीरपणे धिक्कार केला व दहन केले. यापेक्षा समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, कायदा, राजकारण, मानववंशशास्त्र, घटनाशास्त्र, पत्रकारिता, इतिहास, शिक्षण, तत्त्वज्ञान यांचा अस्त्रासारखा प्रभावी वापर करून- मुकनायक, बहिस्कृत भारत, समता, जनता, प्रबुध्द भारत यासारख्या वैचारिक अंदोलनातून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यामध्ये डॉ.बाबासाहेबांनी दीव्यक्रांती केली.

जातीभेदानुसार नगररचना व वास्तव्यास दिली जाणारी भूमी वा कुळवाडी श्रेष्ठकनिष्ठ ठरत नाही असे सांगताना म.बसवेश्वर एक प्रभावी व विद्रोही वचन मांडतात-

"महारवाड्याची वा शिवालयाची
जमीन असे का वेगळी ?
शौचाचे वा आचमनाचे पाणी
असे का शुची- अशुची ?
आपले आपण जाणलेल्यांचे कुळ असे एक..."

या वचनाचे तात्पर्य डॉ.बाबासाहेबांच्या पाहण्यात आले असते तर त्यांनी म.बसवेश्वरांच्या वचनांचा स्वीकार केला असता. डॉ.बाबासाहेबांची सामाजिक परिवर्तनाची भूमिका सर्वसमावेशक होती. समाजातील परिवर्तनाचा पाया दडपणाऱ्या समुहांना बरोबर घेण्यावर त्यांचा भर होता. डॉ.बाबासाहेबांनी तयार केलेल्या भारतीय संविधानाचे अनेक पैलू महात्मा बसवेश्वरांच्या स्वातंत्र्य, समता, स्त्री पुरूष समानता, आर्थिक समृध्दता, श्रमप्रतिष्ठा, वैश्विक बंधूता इत्यादी महत्त्वपूर्ण विचारांवर आधारलेले आहेत असे म्हटले तर अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

महात्मा गौतम बुध्द, महात्मा बसवेश्वर, महामानव डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भौतिक देह जरी कालवश होऊन पंचमहाभूतात विलीन झाले असले तरी त्यांचे प्रभावी विचार आचंद्रसूर्य अंधारात चाचपडणाऱ्या जीवांना सदैव प्रेरणादायी व जागृत ठेवणारे ठरतील. अशा या महामानवांना कोटी कोटी प्रणाम !

त्रिवार वंदन !!!